

ERICH FROMM: DJELA

u 12 svezaka

Izdaju

»NAPRIJED«

Izdava ko trgova ka radna organizacija
Zagreb, Palmoti eva 30

NOLIT

Izdava ka radna organizacija
Beograd, Terazije 27
from Dario to filozofija.net forum

Uredili

Zeljko Falout i Gvozden Flego

Erich Fromm

Anatomija ljudske destruktivnosti

Prva knjiga

Preveli

Gvozden Flego
Vesna Mar ec-Beli

ZAGREB 1989

Sadržaj

Predgovor autora	9
Terminologija	13
Uvod: Instinkti i ljudske strasti	19
<i>Prvi dio</i>	
INSTINKTIVIZAM, BIHEVIORIZAM, PSIHOANALIZA	
Instinktivisti	31
Stariji instinktivisti	31
Neoinstinktivisti: Sigmund Freud i Konrad Lorenz	32
<i>Freudovo shvaćanje agresije</i>	32
<i>Lorenzova teorija agresije</i>	34
<i>Freud i Lorenz — njihove sličnosti i razlike</i>	37
<i>»Dokaz« analogijom</i>	38
Zaključci o ratu	44
Obožavanje revolucije	47
II Environmentalisti i bihevioristi	51
Prosvjetiteljski environmentalizam	51
Biheviorizam	51
Neobiheviorizam B. F. Skinnera	52
<i>Ciljevi i vrijednosti</i>	53
<i>Razlozi popularnosti skinerizma</i>	58
Biheviorizam i agresija	59
O psihološkim eksperimentima	62
Teorija frustracione agresije	83
III Instinktivizam i biheviorizam — njihove razlike i sličnosti	89
Zajednička osnova	89

Naslov izvornika

Erich Fromm
THE ANATOMY OF HUMAN
DESTRUCTIVENESS
Holt, Rinehart and Winston
New York, 1973
© 1973 by Erich Fromm

Kasnija gledišta	90	Primitivni lovci — društvo obilja?	160
Politi ko i društveno porijeklo ovih dviju teorija	93	Primitivno ratovanje	162
IV Psihoanaliti ki pristup razumijevanju		Neolitska revolucija	167
agresije	97	Prehistorijska društva i »ljudska priroda«	175
Zaključak	102	Urbana revolucija	176
<i>Drugi dio</i>		Agresivnost i primitivne kulture	181
DOKAZI PROTIV INSTINKTIVISTICKE TEZE		Analiza trideset primitivnih plemena	181
V Neurofiziologija	107	<i>Sistem A: Društva koja afirmiraju život</i>	182
Odnos psihologije prema neurofiziologiji	107	<i>Sistem B: Nedestruktivno — agresivna društva</i>	182
Mozak kao osnova agresivnog ponašanja	110	<i>Sistem C: Destruktivna društva</i>	183
Defenzivna uloga agresije	112	<i>Primjeri za ova tri sistema</i>	183
<i>Instinkt »bijega«</i>	113	Zuni Indijanci (Sistem A)	186
Grabežljivost i agresija	114	Manus (Sistem B)	186
VI Ponašanje životinja	119	Dobu (Sistem C)	188
Agresija u »zarobljeništvu«	120	Dokazi o destruktivnosti i okrutnosti	191
<i>Ljudska agresija i gomilanje</i>	124		
Agresija u divljini	126	Indeks pojmova i imena	201
Teritorijalizam i dominacija	131		
Agresivnost me u drugim sisavcima	134		
<i>Postoji li kod ovjeka inhibicija protiv ubijanja?</i>	136		
VII Paleontologija	141		
Je li ovjek jedna vrsta?	141		
Je li ovjek grabežljiva životinja?	142		
VIII Antropologija	146		
» ovjek-lovac« — antropološki Adam?	146		
<i>Agresija i primitivni lovci</i>	152		

Predgovor

autora

Ova je studija prvi kompleksni rad na području psihoanalitičke teorije. Po eo sam se baviti proučavanjem agresije i destruktivnosti ne samo zato što su to temeljni teorijski problemi psihoanalize, već i zato što ih val destruktivnosti koji je zahvatio svijet ini veoma relevantnim s praktičkog stajališta.

Kada sam započeo ovu knjigu, bilo je to prije više od šest godina, znatno sam potcijenio poteškoće koje su me čekale. Uskoro je postalo jasno da ne mogu adekvatno pisati o ljudskoj destruktivnosti ostanem li u granicama svog područja kompetencije, tj. psihoanalize. Iako je ovo ispitivanje trebalo biti uglavnom psihoanalitičko, bilo mi je potrebno nešto znanja i s drugih područja, naročito iz neurofiziologije, psihologije životinja, paleontologije i antropologije, kako bih izbjegao preuzak a prema tome i izopćen okvir istraživanja. Morao sam bar u osnovnim crtama upoznati navedene discipline da bih mogao provjeriti svoje zaključke prema glavnim podacima iz drugih područja, kako bih bio siguran da im moja hipoteza nije oprečna i da bih provjerio potpuno li oni, kao što sam se nadao, moju hipotezu.

Budu i da nije postojao rad koji bi iznio ili integrirao pronalazke o agresiji sa svih tih područja pa ni takav koji bi ih samo sumirao, morao sam to učiniti sam. Nadao sam se da će taj pokušaj pomoći mojim čitaocima da usvoje moje globalno shvaćanje problema destruktivnosti, umjesto da prihvate gledišta pojedinačnih disciplina. Postoje, naravno, mnoge zamke u takvom nastojanju. Jasno je da nisam mogao steći i kompetenciju na svim tim područjima — a najmanje na onom na kojem sam počeo s najmanje znanja: području neuroloških nauka. Tu sam neka znanja stekao ne samo vlastitim proučavanjem već i susretljivošću u neurologa; nekolicina njih mi je davala savjete i odgovore na mnoga moja pitanja, a neki su i dali relevantne dijelove rukopisa. Mada će stručnjaci uvidjeti da im ne nudim ništa novo

na njihovom specifičnom području, možda će se rado upoznati s podacima drugih područja o tako važnom predmetu.

Nerješiv problem je ponavljanje i poklapanje s mojim ranijim radovima. Bavim se problemima uvijek ve više od trideset godina, stavljaju i u tom procesu težišta na nova područja, a istovremeno produbljuju i proširuju i svoje uvide u stara. Ne mogu pisati o ljudskoj destruktivnosti a da ne iznosim ideje objavljene prije, no još uvijek neophodne za razumijevanje novih pojmova kojima se ova knjiga bavi. Nastojao sam se, koliko god je to bilo moguće, ne ponavljati — upu uju i na široke diskusije u prijašnjim radovima; ali ponavljanje se ipak nije moglo sasvim izbjeći. Poseban problem u tom pogledu je *Srce ovjeka* (*The Heart of Man*), koje sadrži u osnovnom obliku neke moje nove pronalazke o nekrofiliji — biofiliji. Moj prikaz tih pronalazaka je u ovoj knjizi mnogo opširniji, i teoretski i s obzirom na kliničke ilustracije. Nisam ulazio u izvjesne razlike izme u gledišta iznesenih ovdje i u prijašnjim radovima; takva bi diskusija za uzela previše mjesta, a nije dovoljno zanimljiva većini čitatelaca.

Ostaje mi još samo ugodan zadatak; izraziti zahvalnost onima koji su mi pomogli u pisanju ove knjige.

Duboko sam zahvalan dru Juanu de Dios Hernandezu što mi je olakšao proučavanje na području neurofiziologije. U diskusijama, koje su trajale satima, razjasnio mi je mnoge probleme, pomogao mi da se orijentiram u ogromnoj literaturi i dao svoje mišljenje o onim dijelovima rukopisa u kojima se obrađuju problemi neurofiziologije.

Zahvalan sam slijedećim znanstvenicima s područja neurologije koji su mi pomogli opširnim razgovorima i pismima: preminulom dru Raulu Hernandezu Peonu, doktorima Robertu B. Livingstonu, Robertu G. Hearthu, Heinzu von Foersteru i Theodoru Melnechuku, koji su također proitali neurofiziološke dijelove rukopisa. Zahvaljujem i preminulom dru Francisu O. Schmittu, koji mi je omogućio sastanak s članovima Programa za neurološka istraživanja na Massachusetts Institute of Technology; oni su raspravljali o pitanjima koja sam im uputio. Zahvalan sam Albertu Speeru koji mi je razgovorom i korespondencijom pomogao da obogatim svoju sliku o Hitleru. Zahvaljujem i Robertu M. W. Kempneru na podacima koje je skupio kao jedan od američkih tužilaca na nürnberškom procesu.

Također sam zahvalan dru Davidu Schecteru, dru Michaelu Maccobyju i Gertrudi Hunziker-Fromm na čitanju rukopisa i

vrijednim kritičkim i konstruktivnim sugestijama; dru Ivanu Illichu i dru Ramonu Xirau za korisne sugestije koje se ti u filozofskih aspektata knjige; dru W. A. Masonu za primjedbe s područja psihologije životinja; dru Helmuthu de Terra u na korisnim primjedbama o problemima paleontologije; Maxu Hunzikeru na korisnim sugestijama u pitanju nadrealizma i Heinzu Brandtu na podacima i sugestijama o praksi nacističkog terora. Zahvalan sam dru Kalinkowitzu za aktivan i ohrabrujući interes koji je pokazao za ovaj rad. Također zahvaljujem dru Illichu i gospođi Valentini Horesman na pomoći u korištenju bibliografskih materijala Centra za interkulturalnu dokumentaciju u Cuernavacau u Meksiku.

Koristim ovu priliku da izrazim svoju zahvalnost gospođi Beatrixi H. Mayer, koja je u posljednjih dvadeset godina ne samo pisala na stroju i prepisivala mnoge verzije rukopisa što sam ih napisao, uključujući i ovaj, već ih je redigirala s mnogo sposobnosti, razumijevanja i osjećaja za jezik, te je ovoj krajnjoj reviziji pridonijela svojim vrijednim sugestijama.

Za vrijeme mog višemjesečnog boravka u inozemstvu za rukopis se u potpunosti i veoma konstruktivno brinula gospođa Joan Hughes, na čemu sam joj veoma zahvalan.

Zahvaljujem gospodinu Josephu Cunneenu, glavnom uredniku izdavačkog poduzeća »Holt, Rinehart and Winston« na vrlo značajnu komičnu i savjesnom uredničkom poslu i konstruktivnim sugestijama. Nadalje, želim zahvaliti gospođi Lorraine Hill, administrativnom uredniku, i gospodinu Wilsonu R. Gathingsu i gospođi Cathie Fallin, tehničkim urednicima »Holt, Rinehart and Winston« na umješnosti i brizi u koordiniranju rada na rukopisu u svim njegovim fazama. Na kraju zahvaljujem Marion Odomirow na izvrsnom, savjesnom i oštrom redigiranju.

Ovo istraživanje djelomično je potpomagao National Institute of Mental Health, Public Health Service Grant No. MH 13144-01, MH 13144-02. Zahvaljujem na pomoći Fundaciji Alberta i Mary Lasker, koja mi je omogućila da uzmem još jednog asistenta.

New York
svibanj, 1973.

E. F.

Terminologija

Dvosmislena upotreba rije i »agresija« je u bogatoj literaturi o toj temi izazvala, mnogo zbrke. Taj pojam upotrebljava se za ponašanje ovjeka koji brani svoj život, za kradljivca koji ubija žrtvu da bi uzeo novac, za sadistu koji mu i zatvorenika. Zbrka ide još dalje: pojam »agresija« upotrebljava se i za seksualni pristup muškarca ženi, za ambiciozne poticaje planinara, trgovca ili seljaka koji ore zemlju. Razlog te zbrke možda je u utjecaju bihevoristi kog mišljenja u psihologiji i psihijatriji. Ako agresijom nazovemo sva »štetna« djela — tj. ona što ošte uju ili uništavaju nežive stvari, biljke, životinje ili ovjeka — tada je, naravno, vrsta impulsa koji nagone na štetno djelo potpuno irlevantna. Ako se destruktivna djela, djela kojih je namjera uvanje, i konstruktivna djela ozna e jednom te istom rije ju, onda zaista nema nade da se shvati njihov uzrok; ona nemaju zajedni kog uzroka jer su u potpunosti razli te pojave, te emose na i u teoretski beznadnoj poziciji pokušamo li prona i uzrok »agresije«.*

Uzmimo kao primjer Lorenza; njegovo izvorno poimanje agresije shva a kao evoluciono razvijen impuls koji služi opstanku jedinke i vrste. Ali kako je on pojam »agresije« primijenio i na krvožednost i okrutnost, mogli bismo zaklju iti da su te iracionalne strasti *tako er* uro ene, pa se prema tome smatra da su izazvane zadovoljstvom koje proizlazi iz ubijanja. Slijede i zaklju ak je: ratovi su izazvani uro enim destruktivnim trendom u ljudskoj prirodi. Rije »agresija« prikladno služi kao most koji spaja biološki adaptivnu agresiju (koja nije zla) s ljudskom destruktivnoš u koja je doista zla. Srž takvog »zaklju ivanja« je:

* Ipak treba primijetiti da Freud nije bio svjestan raznovrsnosti agresije (usp. Dodatak). Nadalje, u Freudovom slu aju osnovni motiv teško da je bio bihevoristi ki; vjerojatnije je da je on jednostavno slijedio uobi ajenu upotrebu.

Biološki adaptivna agresija = uro ena
Destruktivnost i okrutnost' = agresija
Ergo: Destruktivnost i okrutnost = uro ena.

U ovoj knjizi upotrebljavao sam pojam »agresije« za defenzivnu, reaktivnu agresiju koju sam obuhvatio pojmom »benigna agresija«, a »destruktivnost« i »okrutnost« nazvao sam specijalnim ljudskim sklonostima uništavanju i težnji za apsolutnom vlašću (»maligna agresija«). Kad god sam upotrijebio rije »agresija« jer se činila korisnijom u izvjesnom kontekstu, pobliže sam je odredio da bih izbjegao nesporazum.

Drugi semantički problem je u upotrebi rije i »ovjek« kao rije i koja označava ljudski rod ili spolnost. Upotreba rije i »ovjek« i za muškarca i za ženu nije za uobičajeno a u jeziku koji se razvio u patrijarhalnom društvu, ali vjerujem da bi bilo pomalo pedantno izbjegavati tu rije da bismo pokazali da je autor ne upotrebljava u patrijarhalnom duhu. U stvari, sadržaj ove knjige trebao bi taj problem nesumnjivo razjasniti.

Također sam, općenito, upotrebljavao rije »on« za ljudska bića, jer reći »on ili ona« bilo bi nespretno. Vjerujem da su rije i veoma važne, ali da od njih ne bismo trebali činiti fetiše i zanimati se više za rije i nego za misao koju izražavaju.

Radi pažljive dokumentacije uz citate u ovoj knjizi navedeni su i autor i godina izdanja. To je učinjeno zato da bismo omogućili čitaocu da pronađe potpuniju referenciju u bibliografiji. Datumi se, stoga, ne odnose uvijek na vrijeme pisanja, kao u navedenu Spinozu (1927).

Anatomija ljudske destruktivnosti

Što su generacije novije, to su gore. Do i e vrijeme kada e postati tako zle da e obožavati mo ; odabrat e snagu, a poštovanje prema do broti e nestati. Na kraju, kada se nitko više ne bude bunio protiv nedjela ili osje ao stid u pri sustvu bijednih, i njih e Zeus uništiti. Pa ipak, kad bi obi ni ljudi ustali i srušili vladare, ni tada ne bi sve bilo izgubljeno.

Gr ki mit o željeznom dobu

Pesimist sam kada gledam u historiju
... ali kada gledam u prehistoriju,
onda sam optimist.

J. C. SMUTS

S jedne strane, uvijek je sli an mnogim vrsta ma životinja po tome što se bori protiv vlastite vrste. Ali s druge strane, on je me u tisu ama vrsta, koje se bore, jedini kod kojeg je borba razdorna... uvijek je jedina vrsta koja je ma sovni ubojica, jedini izrod u vlastitom društvu.

N. TINBERGEN

Uvod: Instinkti i ljudske strasti

Porast nasilja i destruktivnosti u nacionalnim i svjetskim razmjerima skrenuo je pažnju stručnjaka i javnosti uopće na teoretsko ispitivanje prirode i uzroka agresije. Ta zabrinutost ne iznenaja; ono što iznenađujuće jest činjenica da je ta preokupacija tek skorašnja, osobito imamo li na umu da je istraživač tako značajan kao što je Freud, modificiraju i svoju raniju teoriju usredotočenu na seksualni poriv, već oko 1920. godine formulirao novu teoriju, u kojoj je strast za uništavanjem («instinkt smrti») smatrao u intenzivnosti jednakom ljubavnoj strasti («instinkt životnosti», «seksualnost»). Javnost me utim i dalje shvaća freudizam uglavnom u terminima predstavljanja libida kao ovdjekove centralne strasti obuzdane jedino instinktom za samoodržanje.

Situacija se izmijenila tek polovinom šezdesetih godina. Jedan od vjerojatnih razloga te promjene bila je činjenica da je razina nasilja i bojazni od rata širom svijeta prešla određenu granicu. Važan indikator bilo je i izdavanje nekoliko knjiga o ljudskoj agresiji, a posebno djela *O agresiji* Konrada Lorenza (1966). Lorenz, ugledan znanstvenik na području ponašanja životinja,¹ a naročito riba i ptica, osmjelio se za i na području na kojem je imao malo iskustva i sposobnosti, na području ljudskog ponašanja. Iako je mnogi psiholozi i neurolozi nisu prihvatili, knjiga *O agresiji* postala je bestseller i ostavila dubok utisak na umove velikog broja obrazovanih ljudi, od kojih su mnogi prihvatili Lorenzovo shvaćanje kao konačno rješenje problema.

Velikom uspjehu Lorenzovih ideja pridonio je i raniji rad jednog autora sasvim drugačijeg tipa — Roberta Ardreya (*Afrička geneza*, 1961. i *Teritorijalni imperativ*, 1962). Ardrey, koji nije znanstvenik, već nadaren dramaturg, satkao je iz mnoštva podataka o ovdjekovim ponašanjima uvjerljivu, iako pristranu raspravu koja bi trebala dokazati ovdjekovu urođenu agresivnost. Slijedila su druga djela proučavatelja ponašanja životinja, kao što su

Goli majmun Desmonda Morrisa i *0 ljubavi i mržnji* Lorenzova u enika I. Eibl-Eibesfeldta.

Sva ta djela sadrže uglavnom istu tezu: uvijekovo agresivno ponašanje, koje se manifestira u ratu, zlo inu, individualnim svadama i svim drugim vrstama destruktivnog i sadisti kog ponašanja, proizlazi iz filogenetski programiranog, uro enog instinkta koji traži rastere enje i eka na povoljnu situaciju da se *izrazi*.

Možda je Lorenzov neinstinktivizam bio toliko popularan ne zbog toga što su njegovi argumenti tako jaki, ve zbog toga što su im ljudi bili skloni. Što bi za ljude koji se boje i osje aju ne sposobnima da promijene put koji vodi uništenju moglo biti prihvatljivije od teorije koja nas uvjerava da nasilje proizlazi iz naše životinjske prirode, iz nesavladivog nagona za agresivnoš u, i da je najbolje što možemo u initi, kako tvrdi Lorenz, da shvatimo zakon evolucije koji objašnjava mo tog nagona? Ova teorija uro ene agresivnosti lako postaje *ideologijom* koja ublažuje strah od onog što bi se moglo dogoditi, i racionalizira naš osje aj nemo i.

Ima i drugih razloga s kojih je pojednostavnjen odgovor instinktivisti ke teorije prihvatljiviji od ozbiljnog prou avanja uzroka destruktivnosti. Ono zahtijeva preispitivanje osnovnih premisa sadašnje ideologije, što nas navodi na analiziranje iracionalnosti našeg socijalnog sistema i kršenje tabua koji se skrivaju iza uzvišenih rije i kao što su »obrana«, »ast«, »rodoljublje«. Nijedan postupak kojem nedostaje dubinska analiza našeg društvenog sistema ne može otkriti razlog porasta destruktivnosti ili predložiti na ine i sredstva njenog smanjivanja. Instinktivisti ka teorija nudi mogu nost mimoilaženja teškog zadatka takve analize. Ona podrazumijeva ovo: ako ve moramo izginuti, bar emo izginuti uvjereni da nam je tu sudbinu nametnula naša priroda i shva aju i zašto se sve moralo dogoditi baš tako kako se dogodilo.

S obzirom na sadašnju podjelu shva anja u psihologiji kritiku Lorenzove teorije ljudske agresije na i emo u drugoj dominantnoj teoriji u psihologiji, tj. u *bihevizmu*. Suprotno instinktivizmu, bihevizmisti ku teoriju ne zanimaju subjektivni inioi koji tjeraju ovjeka na odre en na in ponašanja; nju ne zanima što on osje a ve kako se ponaša i koji društveni uvjeti oblikuju takvo ponašanje.

Tek dvadesetih godina fokus u psihologiji radikalno se pomakao s *osje aja* na *ponašanje*; od tada su osje aj a i strasti izbačeni s podru ja psihologije kao nevažne injenice, barem s nau-

nog stajališta. Predmet prou avanja dominantne škole u psihologiji postalo je *ponašanje*, a ne *ovjek koji se ponaša*; »nauka o psihi« pretvorena je u nauku o izgradnji ponašanja životinja i ljudi. Taj pravac dosegao je svoj vrhunac u Skinnerovom neobihevizmu, koji je danas najprihva enija psihološka teorija na sveu ilištima Sjedinjenih Amerikih Država.

Razlog te preobrazbe u psihologiji lako je prona i. Na onog tko prou ava ovjeka, više nego na bilo kojeg znanstvenika, utječe društvo u kojem živi. To je tako ne samo zato što su na in na koji on misli, pitanja koja postavlja i njegovi interesi djelomično društveno odre eni kao u prirodnim naukama, ve je u njegovom slu aju i njegov predmet, ovjek, društveno odre en. Kada psiholog govori o ovjeku, njegov model je zasnovan na ljudima oko njega — a najviše na njemu samom. U suvremenom industrijskom društvu ljudi su racionalno orijentirani, malo osje aju i smatraju svoje osje aje i osje aje psihologa beskorisnim optere enjem. Bihevizmisti ka teorija im veoma odgovara.

Sadašnja alternativa izme u instinktivizma i bihevizma nije povoljna za teorijski napredak. Obje pozicije omogu uju samo jedno objašnjenje ovisno o *dogmatskim* predrasudama, što zahtijeva od istraživa a da injenice svrsta u jednu ili u drugu teoriju.

Da li smo uistinu suo eni s izborom: instinktivisti ka ili bihevizmisti ka teorija? Jesmo li prisiljeni birati izme u Lorenza ili Skinnera; ne postoje li druge mogu nosti? Ova knjiga tvrdi da postoji druga mogu nost i ispituje u emu se ona sastoji.

Kod ovjeka moramo razlikovati *dvije potpuno razli ite vrste agresije*. Prva, koju dijeli sa svim životinjama, filogenetski je programiran impuls za napad (ili bijeg) kada su vitalni životni interesi ugroženi. Ova defenzivna »benigna« agresija nužna je za opstanak jedinke i vrste, biološki je prilagodljiva i nestaje kad i njen uzrok. Druga vrsta, »maligna« agresija, tj. *destruktivnost i okrutnost*, specifi na je za ovjeka i gotovo je ne nalazimo kod sisavaca; nije filogenetski programirana i nije biološki prilagodljiva; nema svrhe, zadovoljstvo nalazi u pohotnosti. Sve prijašnje diskusije o tom problemu uglavnom su bezvrijedne jer ne prave razliku izme u tih vrsta agresije, od kojih svaka ima različite izvore i različita svojstva.

Defenzivna agresija je stvarno dio ljudske prirode, iako nije i uro eni² instinkt, kako je prije određivana. Kada Lorenz govori o agresiji kao obrani, njegove pretpostavke o agresivnom instinktu su opravdane (iako teorija o elementu spontanosti i samoobnavljanja ostaje nedokazana). Ali on tu ne staje. Pomo u ne-

'koliko vještih postavki zaključuje da *sva* ljudska agresija, uključujući i strast za ubijanjem i mučenjem, proizlazi iz biološki determinirane agresije, preobražene zbog djelovanja određenih faktora, iz benigne u destruktivnu. No, toliko empirijskih podataka govori protiv te hipoteze, da je i ne gotovo neodrživom. Prilozi u avanje životinja pokazuje da sisavci — a naročito primati — iako prilično defenzivno agresivni, nisu ubojice ni mučitelji. Paleontologija, antropologija i historija pružaju dovoljno dokaza protiv instinktivističke teze: (1) ljudske grupe se toliko razlikuju s obzirom na stupanj destruktivnosti da se ta činjenica jedva može objasniti, destruktivnošću u i okrutnošću kao urođenim osobinama; (2) razni stupnjevi destruktivnosti su u korelaciji s drugim fizičkim faktorima i razlikama u odgovarajućim socijalnim strukturama i (3) stupanj destruktivnosti raste s vešćim razvitkom civilizacije, a ne obrnuto. Uistinu, prikaz urođene destruktivnosti odgovara historiji mnogo više nego prethistoriji. Kad bi čovjek posjedovao samo biološki prilagodljivu agresiju koju dijeli sa svojim životinjskim precima, bio bi relativno miroljubivo biće; kad bi impanze imale psihologe, agresivnost za njih ne bi predstavljala problem o kojem bi pisale knjige.

Ipak, čovjek se razlikuje od životinja po tome što je ubojica; on je jedini primat koji ubija i muči članove svoje vrste bez razloga, bilo bioloških bilo ekonomskih, i pri tome osjeća zadovoljstvo. Ta biološki neprilagodljiva i nefilogenetski programirana »maligna« agresija sačinjava bit problema i opasnost po održanje ovakve vrste. Cilj je ove knjige analiza prirode i uvjeta te destruktivne agresije. Razlika između benigno-defenzivne i maligno-destruktivne agresije zahtijeva daljnje bitno razlikovanje između »instinkta³ i karaktera ili, to nije, između poriva ukorijenjenih u čovjekovim fiziološkim potrebama (organski porivi) i specifičnih ljudskih strasti ukorijenjenih u karakteru (»u karakteru ukorijenjene« ili »ljudske strasti«). Ljudi se razlikuju s obzirom na strasti kojima je funkcija zadovoljenje *egzistencijalnih potreba*. Kakve god te potrebe bile, one moraju biti zadovoljene da bi čovjek mogao normalno funkcionirati, isto kao što njegovi organski porivi moraju biti zadovoljeni da bi mogao živjeti. Na primjer: čovjek može biti gonjen ljubavlju ili strahom za uništenjem; u oba slučaja on zadovoljava jednu od svojih egzistencijalnih potreba: potrebu da »uđe« ili da »pokrene nešto« (»da ostavi trag«). Da li je čovjekova dominantna strast ljubav ili destruktivnost, ovisi u velikoj mjeri o socijalnim prilikama. Te prilike, međutim, djeluju povezano s čovjekovom biološki determinira-

nom egzistencijalnom situacijom i potrebama koje iz nje izviru, a ne s beskrajno promjenljivom, neizdiferenciranom psihom, kako to *environmentalisti* ka teorija pretpostavlja.

Kada, međutim, želimo saznati kakvi su uvjeti ljudske egzistencije, moramo se dalje pitati: kakva je čovjekova priroda? Što je to što ga čini čovjekom? Nepotrebno je reći i da sadašnja klima u društvenim naukama nije sklona diskusijama ove vrste. Ti se problemi smatraju predmetom filozofije i religije; u okviru pozitivističke misli oni se tretiraju kao potpuno subjektivna razmatranja bez ikakvih prava na objektivnu valjanost. Kako bi bilo nepovoljno sada anticipirati kompleksni argument o podacima koje u kasnije iznijeti, zadovoljiti u se jednom primjedbom. Ti problemi bit će ovdje tretirani sa socijalno-biološkog stajališta. Osnovna premisa je: kako se čovjek kao *homo sapiens* može definirati anatomijski, neurološki i fiziološki, morali bismo ga moći definirati i s obzirom na fizičke faktore kao biće koje psihičke potrebe odgovaraju njegovoj specifičnoj psihofizičkoj konstituciji. Da svi *instinkti* proizlaze iz te konstitucije, uglavnom je prihvaćeno gledište; želimo pokazati da su njegove neinstinktivne strasti, u karakteru uvriježene strasti, također rezultat biološke konstitucije.

Ta teorijska osnova otvara mogućnost detaljne diskusije o raznim oblicima u karakteru uvriježene, maligne agresije, naročito *sadizma* — strasti za neograničenom moći nad drugim osjećajnim bićima — i *nekrofilije* — strasti za uništavanjem života i privlačnosti svega što je mrtvo, što se raspada i što je isto mehaničko. Razumijevanje tih karakternih struktura bit će, nadam se, olakšano analiziranjem karaktera nekoliko dobro poznatih sadista i destruktivnih ličnosti iz nedavne prošlosti: Staljina, Himmlera, Hitlera.

Pošto smo ukratko prikazali put kojim ćemo ići, možda će biti korisno skrenuti pažnju, makar samo na kratko, na osnovne premisses i zaključke na koje ćemo se opirati u kasnijim poglavljima: (1) nećemo se interesirati ponašanje odvojeno od čovjeka; proučavamo ljudske nagone bez obzira na to da li su izraženi u trenutno zamjetljivom ponašanju. To znači da ćemo s obzirom na fenomen agresije proučavati porijeklo i intenzitet agresivnih impulsa i neagresivnog ponašanja neovisno o motivaciji; (2) ti impulsi mogu biti svjesni, iako su često nesvjesni; (3) oni su uglavnom integrirani u stabilne strukture karaktera; (4) u nekoj općenitijoj formulaciji ova studija zasniva se na teoriji psihološke analize. Iz toga slijedi da je metoda koju ćemo upotrebljavati

psihoanaliti ka metoda otkrivanja nesvjesne unutrašnje stvarnosti interpretiranjem primjetljivih i esto naizgled nevažnih podataka. Ipak, pojam »psihoanaliza« ne upotrebljava se u odnosu na klasi nu teoriju, ve na modificiranu varijantu te teorije. O klju nim aspektima te revizije bit e govora kasnije; želio bih samo ista i da nije rije o psihoanalizi baziranoj na teoriji libida, ime se izbjegavaju instinktivisti ka shva anja koja se u Freudovoj teoriji obi no smatraju centralnim.

Me utim poistovje ivanje Freudove teorije s instinktivizmom i dalje je vrlo otvoreno sumnji. Freud je u stvari bio prvi moder ni psiholog koji je, suprotno od dominantne težnje, prou avao itavo podru je ljudskih strasti — ljubav, mržnju, ambiciju, pohlepu, ljubomoru, zavist; strasti o kojima su ranije raspravljali jedino dramati ari i romanopisci (zahvaljuju i njemu) postale su predmetom nau nog istraživanja⁴. Ovo možda objašnjava zašto su umjetnici mnogo bolje i s ve im razumijevanjem prihvatili njegov rad nego psihijatri i psiholozi — barem do vremena dok njegova metoda nije postala instrumentom za zadovoljavanje sve ve ih zahtjeva za psihoterapijom. Umjetnici su smatrali da je Freud bio prvi znanstvenik koji se bavio njihovim predmetom, tj. ovjekovom »dušom«, u njenim najtajanstvenijim i suptilnim manifestacijama. Nadrealizam je najbolje odrazio taj utjecaj Freuda na umjetni ku misao. Suprotno od starijih umjetni kih oblika nadrealizam je odbacio »stvarnost« kao irelevantnu; nije ga interesiralo ponašanje — zna ajan je bio samo subjektivni doživljaj, te je bilo logi no da Freudova interpretacija snova postane jedan od najvažnijih utjecaja u njegovom razvitku.

Freud nije mogao a da ne zamisli svoja nova otkri a u pojmovima i terminologiji svojeg vlastitog vremena. Ne oslobodivši se nikada materijalizma svojih u itelja, morao je, da tako kažemo, prona i na in da prikrije ljudske strasti, prikazuju i ih kao rezultate instinkta. On je to u inio briljantno teoretskim *tour de force*; uveli ao je pojam seksualnosti (libido) do te mjere da se moglo razumjeti da sve ljudske strasti (osim samoo uvanja) proizlaze iz jednog instinkta. Ljubav, mržnja, pohlepa, taština, škrtost, ambicija, ljubomora, okrutnost, nježnost strpani su zajedno u ovu shemu i teoretski se smatraju sublimacijama ili reakcijskim formacijama protiv raznih manifestacija narcisoidnog, oralnog, analnog i genitalnog libida.

U drugom dijelu svoga rada Freud se ipak pokušao osloboditi te sheme predstavljaju i novu teoriju, što je bio zna ajan korak naprijed prema shva anju destruktivnosti. On je shvatio da ži-

votom ne upravljaju dva egoisti na nagona, nagon za hranom i nagon za seksom, ve dvije strasti — za ljubavlju i za uništavanjem — koje nemaju ulogu fizi kog održavanja u smislu u kojem to imaju glad i seksualnost. I dalje vezan svojim teoretskim premissama, on ih je nazvao »instinktom života« i »instinktom smrti« pridavši tako ljudskoj destruktivnosti dostojanstvo jedne od osnovnih ovjekovih strasti.

Ova studija osloba a strasti kao što su težnja za ljubavlju, za slobodom, kao i nagon za uništenjem, za mu enjem, za vlaš u od podložnosti njihove nametnute veze s instinktima. Instinkti su esto prirodne kategorije, dok su strasti uvriježene u karakteru sociobiološko-historijske kategorije.⁵ Iako nisu neposredno povezane s fizi kim opstankom, te strasti su snažne — esto ak snažnije od instinkta. One sa injavaju osnovu ovjekovih interesa u životu, sav njegov entuzijazam, uzbu enje; one su tvar iz koje su napravljeni ne samo njegovi snovi ve i umjetnost, religija, mit, drama — sve što ini život vrijednim. Ovjek ne može živjeti kao objekt, kao kocka ba ena iz (kupe; on teško pati kada mu je život reduciran na nivo stroja za hranjenje ili razmnožavanje, ak ako i ima svu sigurnost koju želi. Ovjek traži dramati nost i uzbu enje; kada ne nalazi zadovoljstvo na višem nivou, stvara za sebe dramu destrukcije.

Današnje mišljenje podržava aksiom da motivacija može biti intenzivna samo kada služi organskim fizi kim potrebama, tj. da samo instinkti mogu imati intenzivnu motivacijsku snagu. Ako odbacimo to mehani ko, redukcionisti ko gledište i po emosi onisti ke premise, uvi amo da ovjekove strasti treba staviti u relaciju s funkcijom koju imaju u životnom procesu itavog organizma. Njihov intenzitet ne proizlazi iz specifi nih fizioloških potreba, ve iz potrebe itavog organizma da se održi — da napreduje i fizi ki i mentalno.

Ove strasti ne postaju snažne tek kad su namirene fiziološke potrebe. One su u samoj biti ljudske egzistencije; nisu neka vrsta luksuza koji možemo sebi priuštiti nakon što su »osnovne«, niže potrebe zadovoljene. Ljudi su izvršavali samoubojstva jer nisu mogli ostvariti svoje strasti za ljubavlju. Slu ajevi samoubojstva zbog seksualnog nezadovoljstva gotovo ne postoje. Ove neinstinktivne strasti uzbu uju ovjeka, tjeraju ga naprijed, ine život vrijednim; von Holbach, filozof francuskog prosvjetiteljstva, jednom je rekao: »Un homme sans passions et desires cesserait d'etre un homme« (» ovjek bez strasti i ežnji prestao bi biti ovjek«), (P.

H. D. d'Holbach, 1922). One su tako intenzivne upravo zato što uvijek bez njih ne bi bio uvijek⁶.

Ljudske strasti ine od obi nog ovjeka heroja, bi e koje unato ogromnim poteško ama pokušava na i smisao života. On sam želi biti stvaralac, da bi prenio svoje nedovršeno stanje u jedno s ciljem i smislom koje e mu dopustiti postizanje odre enog stupnja integracije. ovjekove strasti nisu banalni psihološki kompleksi za koje možemo tražiti objašnjenje u traumama iz djetinjstva. Možemo ih objasniti samo ako iza emo iz oblasti redukcionisti ke psihologije i ako ih vidimo onakvim kakve one u stvari jesu: *ovjekov pokušaj da shvati smisao života, da doživi najviši stupanj intenzivnosti i snage koji može (ili vjeruje da može) postiti i u odre enim uvjetima*. One su njegova religija, njegov ritual, njegov kult koje mora skrivati (ak i od sebe samog) ukoliko nisu prihva ene u njegovoj grupi.

U svakom slu aju na njega se može utjecati podmi ivanjem, ucjenjivanjem, tj. vještīm djelovanjem da napusti svoju »religiju« i da prihvati op i kult ne-li nosti, robota. Ali to ga lišava najvrednijeg što ima: da bude ovjek, a ne stvar.

injenica je da se sve ljudske strasti, i »dobre« i »zle«, mogu shvatiti kao ovjekov pokušaj da na e nekakav smisao u životu. Preobrazba je mogu a samo ako je on u stanju »preobraziti sebe«, na nov na in tražiti smisao života mobiliziraju i strasti koje unapre uju život i tako doživljavaju i osje aj vitalnosti i integracije superioran prethodnome. Ako se to ne dogodi, on može biti pripitomljen, ali ne i izlije en. Iako strasti koje unapre uju život vode ve em osje aju snage, radosti, integracije i vitalnosti nego destruktivnost i okrutnost, i ove druge su mogu a reakcija na probleme ljudske egzistencije, ak je i najve i sadist ljudsko bi e u istoj mjeri kao i svetac. Možemo ga smatrati izopa enim, bolesnim bi em, kojem nije uspjelo na i bolji odgovor na izazov vlastitog postojanja kao ljudskog bi a, što je i to no; možemo ga nazvati i ovjekom koji je izabrao krivi put ka svom spasenju⁷.

Ova razmatranja ni u kom slu aju ne zna e da destruktivnost i okrutnost nisu zle i pokvarene; one samo podrazumijevaju da su mane nešto ljudsko. One jesu destruktivne za život, za tijelo, za duh, destruktivne ne samo za žrtvu ve i za uništavatelja samog. One sa injavaju paradoks: prikazuju *život okrenut protiv sebe samog u nastojanju da se na e njegov smisao*. One su jedina prava nastranost. Shvatiti ih ne zna i i ispri ati ih. Ali dok ih ne shvatimo, ne možemo spoznati kako mogu biti smanjene i koji iniooci utje u na njihov porast.

Takvo razumijevanje je naro ito važno danas kada se osjetljivost prema destruktivnosti-okrutnosti naglo smanjuje, a nekrofilija, privlačnost svega što je mrtvo, što se raspada, što nema u sebi života, što je mehani ko, raste svugdje u našem kibernetikom industrijskom društvu. Duh nekrofilije po prvi put je izrazio u literarnom obliku F. T. Marinetti u svom *Futuristi kom Manifestu* 1909. Ista sklonost primje uje se u ve em dijelu slikarstva i literature posljednjih desetlje a koji izražava posebno divljenje svemu što se raspada, što je neživo, destruktivno i mehani ko. Falangisti ki moto »Živjela smrt« prijeti da postane trajno pravilo društva u kojem osvajanje prirode strojevima sa injava srž napretka, gdje ovjek postaje samo privjesak stroju.

Ova studija nastoji razjasniti prirodu te nekrofilijske strasti i društvene prilike koje je u vrš uju. Zaključak je slijede i: pomo u nekom širem smislu mogu donijeti samo radikalne promjene u našoj socijalnoj i politici koj strukturi koje bi povratile ovjeku njegovu najvišu ulogu u društvu. Traženje »zakona i reda« (umjesto života i strukture) i oštrijeg kažnjavanja kriminalaca, kao i optere enost nasiljem i destruktivnoš u me u nekim »revolucionarima«, samo su daljnji primjeri snažne privlačnosti nekrofilije u današnjem svijetu. Treba stvoriti uvjete koji bi razvitak ovjeka, tog nedovršenog i nekompletnog stvora — jedinog stvenog u prirodi, smatrali najvažnijim ciljem svih društvenih tvorevina. Istinska sloboda i nezavisnost i kraj svim vrstama eksploatacijske vlasti jesu preduvjeti da se pokrene ljubav prema životu, koja jedina može poraziti ljubav prema smrti.

BILJEŠKE UZ UVOD

1. Lorenz je prou avanju ljudskog ponašanja dao naziv »etologija« što je malo udno jer etologija doslovno zna i »nauka o ponašanju« (od gr kog *ethos* »ponašanje«, »norma«). Prou avanje ponašanja životinja Lorenz je trebao nazvati »etologija životinja«. To što on namjerno nije pobliže odredio etologiju zna i, naravno, da uklju uje ljudsko ponašanje u životinjsko. Zanimljivo je da je John Stusrt Mili, mnogo prije Lorenza, izmislio pojam »etologija« za nauku o *karakteru*. Kad bih ukratko želio izraziti ideju ove knjige, rekao bih da se bavi »etologijom« u Millovom, a ne Lorenzovom smislu.
2. Nedavno je Lorenz modificirao pojam »uro en« dozvoljavaju i istovremeno prisutnost faktora u enja. (K. Lorenz, 1965).
3. Pojam instinkt upotrebljava se ovdje privremeno, iako je nešto zastario. Kasnije u upotrebljavati pojam »organski nagoni«.
4. Ve ina starijih psihologija, kao što su budisti ka, gr ka, srednjovjekovna i moderna psihologija do Spinoze, bavile su se ljudskim strastima kao svojim glavnim predmetom, primjenjuju i metodu

- pažljivog promatranja (iako bez eksperimentiranja) zajedno s kritičkim razmišljanjem.
5. Usp. R. B. Livingston (1967) o pitanju mjere do koje su neke ugrađene u mozak; razmatrano u desetom poglavlju.
 6. Ova Holbachova izjava mora se naravno shvatiti u kontekstu filozofske misli njegova doba. Kod budističke ili spinozističke filozofije nalazimo sasvim drugačije shvaćanje strasti; s njihovog stajališta Holbachov opis bio bi empirijski točan za većinu ljudi, ali Holbachov stav je upravo suprotan onome što oni smatraju ciljevima ljudskog razvika. Da bismo ih mogli razlučiti, pogledajmo razliku između »iracionalnih strasti«, kao što su ambicija i pohlepa, i »racionalnih strasti«, kao što su ljubav i briga o svim osjetljivim bitinama (o čemu će biti govora kasnije). Što je relevantno u ovom tekstu, međutim, nije ta razlika, već ideja da je život koji se brine samo za svoje održavanje neljudski. Kada u tekstu govorim o »strastima«, mislim na sve energijom nabijene impulse koji se razlikuju od onih koji proizlaze iz potrebe za fiziološkim održavanjem organizma. Ljubav i nepohlepnost su, vjerujem, najviši oblici manifestiranja ljudske energije.
 7. »Spasenje« (engl. *salvation*) dolazi od latinskog korijena *sal*, »sol«, (na španjolskom *salud*, »zdravlje«). Značenje proizlazi iz činjenice da sol štiti meso od raspadanja; »spasenje« štiti uvijek od raspadanja (njegovo zdravlje i blagostanje). U tom smislu svakom je uvijek potrebno »spasenje« (u nereligioznom smislu).

Prvi dio

Instinktivizam,
biheviorizam,
psihoanaliza

Instinktivisti

Stariji instinktivisti

Ne u ovdje ulaziti u povijest instinktivističke teorije jer je italo-lac može naći i u mnogim udžbenicima¹. Ta povijest poela je odavno u filozofskoj misli, ali je, s obzirom na modernu misao, započela radom Charlesa Darvina. Sva postdarvinska istraživanja o instinktima poivala su na Darvinovoj teoriji evolucije.

William James (1890), William McDougall (1913, 1932) i drugi sastavili su dugačke liste u kojima je svaki individualni instinkt trebao motivirati odgovarajuće vrste ponašanja, kao što su Jamesovi instinkti za imitaciju, suparništvo, ratobornost, suosjećajnost, ljubav, strah, gramzljivost, kleptomaniju, konstruktivnost, igru, radoznalost, društvenost, tajanstvenost, mudrost, skromnost, ljubav i ljubomoru — udna kombinacija univerzalnih ljudskih osobina i specifično društveno uvjetovanih karakternih crta (J. J. McDermott, izdanje 1967). Iako nam se navedene liste instinkata čine pomalo naivnima, rad tih instinktivista ipak je bogat teoretskim konstrukcijama, još uvijek nas se doima visinom svoje teoretske misli i nije ni u kom slučaju zastario. Tako je, na primjer, James bio svjestan da vjerojatno postoji izvjestan element u enjaku i kad se instinkt izražava prvi put; McDougall nije bio neupućen u djelovanje različitih iskustava i kulturnih sredina. Instinktivizam je posljednji most prema Freudovoj teoriji. Kao što je Fletcher naglasio, McDougall nije poistovjetio instinkt s »motornim mehanizmom« i sa strogo određenom motornom reakcijom. Za njega je bit instinkta određena »sklonost«, »ežnja«, i ta afektivno-prirodna bit svakog instinkta »izgleda da može funkcionirati relativno neovisno o spoznajnom i motornom dijelu itave instinktivne dispozicije«. (W. McDougall, 1932).

Prije nego što razmotrimo dva najpoznatija moderna predstavnika instinktivističke teorije, »neoinstinktiviste« Sigmunda Freudu i Konrada Lorenza, pogledajmo karakteristike koje su zajed-

ni ke i njima i ranijim instinktivistima: shva anje instinktivisti- kog modela u mehanisti ko-hidrauli kim terminima. McDougall je zamislio energiju sprije enu »ustavnim vratima« kako u odre- enim uvjetima »preplavljuje« (W. McDougall, 1913). Kasnije je upotrijebio analogiju u kojoj je svaki instinkt zamišljen kao »ko- mora iz koje se plin neprestano osloba a« (W. McDougall, 1923). Freud je u svojem shva anju teorije libida tako er slijedio hidra- uli ku shemu. Libido se pove ava—>napetost raste—> nezadovoljstvo raste; seksualni in smanjuje napetost i nezado- voljstvo dok napetost opet ne po ne rasti. Sli no je Lorenz zami- slio reakciju specifi ne energije kao »plin koji se neprestano pumpa u posudu« ili pak kao teku inu u rezervoaru koja se oslo- ba a kroz pipac na dnu (K. Lorenz, 1950). R. A. Hinde je ukazao da unato razlikama ti i drugi modeli instinkta »dijele shva anje o supstanci koja može potaknuti ponašanja zadržana u posudi koja se tako djelovanjem oslobaaju« (R. A. Hinde, 1960).

Neinstinktivisti: Sigmund Freud i Konrad Lorenz

Freudovo shva anje agresije²

Veliki korak naprijed u odnosu na starije instinktiviste, a naro- ito na McDougalla, koji je Freud u inio, sastojao se u tome što je sjedinio sve »instinkte« u dvije kategorije — seksualni in- stinkti i instinkt samoo uvanja. Stoga Freudovu teoriju možemo smatrati posljednjim korakom u razvoju instinktivisti ke teorije; kao što u kasnije pokazati, upravo ovo sjedinjavanje instinkata u jedan (izostavljaju i samo ego-instinkt) bio je i prvi korak u nadvladavanju itave instinktivisti ke koncepcije, iako Freud to- ga nije bio svjestan. Ovdje u ulaziti samo u Freudovo shva anje agresije, jer je njegova teorija libida dobro poznata mnogim i- taocima i može se na i u drugim radovima, a najbolje u Freudo- voj knjizi *Uvod u psihoanalizu* (1915—1916, 1916—1917. i 1933).

Sve dok je smatrao seksualnost (libido) i samoo uvanje glav- nim snagama koje vladaju ovjekom, Freud je obra ao relativno malo pažnje fenomenu agresije. Dvadesetih godina situacija se potpuno izmijenila. U djelu *Ego i id* (1923) i u svojim kasnijim radovima postulirao je novu dihotomiju: izme u instinkta života (Eros) i instinkta smrti. Tu novu teoretsku fazu opisao je ovako: »Polaze i od naga anja o po ecima života i od bioloških paralela, došao sam do zaklju ka da uz instinkt za o uvanjem žive mate-

rije mora postojati još jedan, suprotan instinkt koji teži da ra- stavi te cjeline i da ih vrati u njihovo prvobitno neorgansko sta- nje, što zna i da isto kao i Eros postoji i instinkt 'smrti'« (S. Freud, 1930).

Instinkt smrti usmjeren je protiv samoga organizma, pa je tako samouništavala ki nagon, ili je usmjeren prema van, te u tom slu aju teži uništenju drugoga a ne sebe. Kada je pomiješan sa seksualnoš u, instinkt smrti pretvara se u bezazlenije impulse koji se o ituju u sadizmu ili mazohizmu. Iako je Freud u više navrata naglasio da žestina instinkta smrti može biti smanjena (S. Freud, 1927), ostala je osnovna pretpostavka: da se ovjek nalazi pod utjecajem impulsa uništavanja sebe ili drugih i da ne može mnogo u initi da bi izbjegao tu tragi nu alternativu. Iz toga slijedi da, s obzirom na ulogu smrti, agresivnost nije u biti reakcija na stimulanse, ve na uvijek promjenljiv impuls ukori- jenjen u konstituciji ljudskog organizma.

Ve ina psihoanaliti ara, iako je slijedila Freuda u svakom dru- gom pogledu, odbacila je teoriju instinkta smrti; možda zato jer je ta teorija transcendirala stari mehanisti ki okvir odnošenja i tražila biološko mišljenje koje je bilo neprihvatljivo ve ini kojoj je »biološko« bilo istovjetno s fiziologijom istinkta. Ipak, oni nisu u potpunosti odbacili Freudovo novo shva anje. U inili su kompromis; prihativši »destruktivni instinkt« kao drugu stranu seksualnog instinkta, mogli su prihvatiti Freudovo isticanje agre- sije bez podržavanja tog potpuno novog na ina mišljenja.

Freud je u inio velik korak naprijed, od potpuno fiziološko- mehanisti kog do biološkog pristupa koji razmatra organizam u njegovoj totalnosti i analizira biološke izvore ljubavi i mržnje. Njegova teorija ipak sadrži ozbiljne nedostatke. Temelji se na dosta apstraktnim spekulacijama i ne nudi gotovo nikakve uvjer- ljive *empirijske dokaze*. Nadalje, iako je Freud sjajno pokušao interpretirati *ljudske* impulse u okvirima te nove teorije, njegova hipoteza je inkonsistentna ponašanju životinja. Za njega je in- stinkt smrti biološka sila u svim živu im organizmima: to bi zna- ilo da životinje tako er ispoljavaju instinkt smrti ili prema sebi ili prema drugima. Iz toga bi slijedilo da bi kod naizgled manje agresivnih životinja naišli eš e na bolesti i rane smrti, i obrnuto; naravno, ne postoje podaci koji bi potvrdili ovu ideju.

Pokazat emo u slijede em poglavlju da agresija i destruktiv- nost nisu ni biološki determinirani ni spontani impulsi. Ovdje želim samo dodati da je Freud u velikoj mjeri otežao analizu fe- nomena agresije time što se držao obi aja da taj pojam upotreb-

ljava za najrazličitije vrste agresije, što mu je olakšalo pokušaj da ih sve objasni jednim instinktom. Kako zasigurno nije naginjao biheviorizmu, možemo pretpostaviti da razlog tome leži u njegovoj općoj tendenciji da dođe do dualističkog shvaćanja u kojem su suprotstavljene dvije osnovne sile. Ta dihotomija postojala je prvo između samoodržanja i libida, a kasnije između instinkta života i smrti. Ljepotu tog shvaćanja Freud je morao platiti svrstavanjem svih drugih strasti na jedan od ta dva kraja, ime je spojio dva pravca koja u stvarnosti ne idu zajedno.

Lorenzova teorija agresije

Dok je Freudova teorija agresije još uvijek dosta utjecajna, premda je složena i teška i nikada nije bila popularna u tom smislu da bi je čitala i njome bila impresionirana šira publika, dotle je, naprotiv, *O agresiji* Konrada Lorenza na području socijalne psihologije ubrzo postala jedna od najcitiranijih knjiga.

Razloge te popularnosti nije teško uvidjeti. Prvo, *O agresiji* je vrlo pristupačno na području, sliči na Lorenzovoj ranijoj zgodnoj knjizi *Prsten kralja Salomona* (1952), i u tom pogledu mnogo drugačija od Freudovih dubokih rasprava o instinktu smrti, odnosno kao i od Lorenzovih studija i knjiga pisanih za stručnjake. Nadalje, kao što smo ranije naglasili u Uvodu, knjiga *O agresiji* prihvatljivija je danas mnogim ljudima koji radije vjeruju da je naše kretanje prema nasilju i nuklearnom ratu uvjetovano biološkim faktorima izvan naše kontrole, umjesto da uoči da razloge treba tražiti u političkim i ekonomskim uvjetima koje smo sami stvarili.

Za Lorenza³, kao i za Freuda, ljudska je agresija instinkt koji crpi snagu iz jednog uvijek živog izvora energije, a ne mora biti rezultat reakcije na vanjske stimulanse. Lorenz tvrdi da se energija specifično za instinktivno djelo neprestano nagomilava u neuralnim centrima povezanim s nekim oblikom ponašanja i da ako se skupi dovoljno energije, može doći do eksplozije bez prisustva stimulansa. Dakako, uvijek i životinja obično prona u stimulansu koji oslobađaju nagomilanu energiju nekog nagona i nisu ga prinuđeni pasivno čekati. Oni za njima tragaju, a često ih i sami stvaraju. Prema W. Craigu, Lorenz je takvo ponašanje nazvao »ponašanje prema nagonu«. Uvijek, kaže on, stvara političke partije da bi našao stimulanse za oslobađanje nagomilane energije; i nije to no da su one (političke partije) uzrok agresije. Kad

vanjski stimulans nije pronađen ili stvoren, nagomilana energija agresivnog nagona, koja je veoma snažna, eksplozivna, da se tako izrazimo, i očitovata se *in vacuo*, tj. bez »primjetljivog vanjskog stimulansa... aktivnost u vakuumu, obavljena bez objekta, pokazuje uistinu fotografsku snimku normalnom odvijanju motornih funkcija koje su uključene... To pokazuje da su motorni koordinacioni uzorci obrazaca instinktivnog ponašanja hereditarno determinirani do posljednjeg detalja«. (K. Lorenz, 1970; original na njemačkom, 1931—42)⁴.

Za Lorenza agresivnost, znači, nije reakcija na vanjski stimulans, već na »ugrađenu« unutrašnju razdraženost koja traži razrješenje i koja se očitovata bez obzira na to da li postoji adekvatan vanjski stimulans: »Spontanost je ono što inače instinkt tako opasnim« (K. Lorenz, 1966. Potcrtao E. F.). Lorenzov model agresije (slično Freudovom modelu libida) opravdano se naziva *hidrauličkim* modelom, analognim pritisku koji vrši voda ili para nagomilana u zatvorenoj posudi.

Ovo hidrauličko shvaćanje agresije je, da tako kažemo, jedan od stupova na kojima počinje Lorenzova teorija i odnosi se na mehanizam kojim se agresija stvara. Drugi stup je ideja da je agresija korisna za život, da služi održanju jedinke i vrste. Općenito govoreći, Lorenz smatra da intraspecijska agresija (agresija unutar jedne vrste) ima funkciju produžavanja opstanka vrste. Tvrdi da agresija ispunjava tu funkciju time što raspodjeljuje jedinke jedne vrste na prostoru koji im je na raspolaganju izborom »boljeg« ovjeka, u što ulazi i obrana ženke, i uvođenje socijalne hijerarhije (K. Lorenz, 1964). Ta zaštitna funkcija agresije može biti još djelotvornija jer se u procesu evolucije ubita na agresija preobrazila u ponašanje koje se sastoji od simboličkih i ritualnih prijetnji koje imaju istu funkciju a nisu štetne po vrstu.

Ali, kaže Lorenz, instinkt koji je služio životinji u održanju, kod ovjeka je postao »groteskno uveličan« i »divlji«. Agresija je pretvorena u prijetnju, a ne u pomoć u održanju.

Izgleda kao da ni sam Lorenz nije bio zadovoljan tim tumačenjem ljudske agresije i da je osjetio potrebu dodati i drugo, koje, dakako, vodi izvan područja etologije. On piše:

Iznad svega, više je nego vjerojatno da je destruktivna intenzivnost agresivnog nagona, to još uvijek naslijeđeno zlo ovjekaanstva, posljedica procesa intraspecijske selekcije, koja je djelovala na naše pradjedove otprilike četrdeset tisuć godina, tj. kroz rano kameno doba. (Lorenz vjerojatno misli kroz ka-

sno kameno doba.) Kada je uvijek došao u stadij u kome je posjedovao oružje, odje u i društvenu organizaciju, nadvlađavši tako strah od gladovanja, smrzavanja i divljih životinja, kada su te opasnosti prestale biti bitni faktori koji utječu na selekciju, mora da se pojavila zlo udna intraspecijska selekcija, inilac koji je utjecao na selekciju sada su bili ratovi izme u neprijateljskih susjednih plemena. Iz njih mora da su se razvili ekstremni oblici svih takozvanih »ratnih vrlina« koje, na žalost, još i danas mnogi smatraju poželjnim idealima. (K. Lorenz, 1966).

Ova predodžba o stalnim ratovima »divljih« lovaca-sakupljača a hrane sve do pojave »modernog ovjeka« oko 40.000 ili 50.000 g. pr. n. e. poznati je kliše koji je Lorenz prihvatio ne osvr u i se na istraživanja koja uglavnom pokazuju da za nj nema dokaza⁵. Lorenzova pretpostavka o etrdeset tisu a godina organiziranog ratovanja nije ništa drugo do Hobbesov kliše o ratu kao prirodnom stanju ovjeka, iznesen kao argument koji bi trebao dokazati uroenost ovjekove agresivnosti. Logika Lorenzove tvrdnje je da uvijek jest agresivan jer je bio agresivan, a bio je agresivan jer jest agresivan.

Kada bi Lorenzova teza o stalnom ratovanju u kasnom paleolitu i bila to na, njegovo genetičko zaključivanje otvoreno je sumnji. Da bi izvjesna karakteristika imala selektivnu vrijednost, mora se temeljiti na poveanoj produkciji plodnih potomaka nosilaca te karakteristike. Ali s obzirom na vjerojatnost veeg gubitka agresivnih pojedinaca u ratu, nije vjerojatno da bi selekcija mogla biti razlog održavanja visoke u estalosti te karakteristike. Štoviše, ako shvatimo taj gubitak kao negativnu selekciju, u estalost nekog gena trebala bi se smanjiti.⁶ U stvari, gusto a stanovništva u to doba nije bila velika, i za mnoga ljudska plemena nakon pojave *homo sapiensa* potreba za ratovanjem zbog hrane ili prostora bila je mala.

Lorenz je u svojoj teoriji povezao dva elementa. Prvi je da su životinje, kao i ljudi, od roenja obdarene agresijom, koja im služi u borbi za opstanak jedinke i vrste. Neurološko-fiziološki pronalasci pokazuju, o emu emo kasnije govoriti, da je ova defenzivna agresija reakcija životinje kada su njeni vitalni interesi ugroženi, a nije ni spontana ni stalna. Drugi element, hidraulički karakter nagomilane agresije, upotrebljava se da bi objašneno ubila ke i okrutne impulse u ovjeku, ali Lorenz iznosi malo dokaza koji potvrđuju ova shva anja. I agresija korisna za život

i destruktivna agresija svrstane su u jednu kategoriju, a spajaju ih uglavnom rije »agresija«. Suprotno Lorenzu, Tinbergen je jasno izrazio problem: »Na jednoj strani, uvijek se, kao i mnoge vrste životinja, bori protiv svoje vrste, dok je, na drugoj strani, on jedini me u tisu ama vrsta kod kojeg je ta borba razdorna... uvijek je jedini masovni ubojica, jedini izrod u vlastitom društvu. Zašto bi to moralo tako biti?« (N. Tinbergen, 1968)

Freud i Lorenz — njihove sličnosti i razlike

Odnos izme u Lorenzove i Freudove teorije veoma je složen. Zajedničko im je hidrauličko shva anje agresije, iako porijeklo poriva tumače različito. Ali oni se da stoje u dijametralnoj suprotnosti u jednom drugom pogledu. Freud je postulirao uništavalački instinkt, pretpostavka koja je za Lorenza iz bioloških razloga neodrživa. Lorenzov agresivni nagon koristan je za život, dok je Freudov instinkt smrti u službi smrti.

Ali ovo razilaženje u velikoj mjeri gubi svoje značenje imamo li u vidu Lorenzov prikaz nestalnosti i promjenljivosti prvobitne defenzivne i za život korisne agresije. Kroz nekoliko složenih, estu sumnjivih postupaka, defenzivna agresija se kod ovjeka pretvara u spontani i samorastu i nagon koji teži stvaranju uvjeta koji bi pospješili izražavanje agresivnosti; ne stvore li se stimulansi, mogu a je i agresija. U društvu koje je društveno-ekonomskog stajališta organizirano tako da u njemu agresija ne može na i odgovaraju i poticaj, zahtjev agresivnog instinkta namjeravao bi članove društva da ga izmijene; kad ga ne bi izmijenili, agresija bi eksplodirala i bez odgovaraju ih poticaja. Tako je Lorenzov zaključak da kod ovjeka postoji uroena uništavalačka sila, s praktičnog gledišta jednak Freudovom. On, me utim, vidi nagon za uništavanjem suprotstavljen jednako jakom Erosu (život, seks), dok Lorenz i ljubav smatra rezultatom agresivnog instinkta.

I Freud i Lorenz slažu se da je agresija koja se ne može izraziti u djelu nezdrava. Freud je u svojim ranijim radovima postulirao da potiskivanje seksualnosti može dovesti do mentalne bolesti; kasnije je taj isti princip primijenio i na instinkt smrti, te je smatrao da je potiskivanje agresije usmjerene prema van nezdravo. Lorenz kaže da »današnji civilizirani uvijek pati od nedovoljnog izražavanja svog agresivnog nagona«. Obojica različitim pu-

tevim dolaze do iste predodžbe ovjeka u kojem se neprestano proizvodi agresivno-destruktivna energija, koju je vrlo teško, a možda, dugoročno, i nemoguće kontrolirati. Takozvano zlo u životinjama postaje kod ovjeka pravo zlo, iako prema Lorenzu njegovo porijeklo nije zlo prirode.

»DOKAZ« ANALOGIJOM

Te sličnosti Freudove i Lorenzove teorije ipak ne smiju zasjeniti njihovu bitnu razliku. Freud je proučavao ljude, bio je oštar promatrač njihovog manifestnog ponašanja i raznih oblika nesvjesnog ponašanja. Njegova teorija instinkta smrti može biti pogrešna ili nepotpuna, možda se i oslanja na nedovoljno dokaza, ali je on do nje došao stalnim promatranjem ovjeka; Lorenz je kao promatrač životinja, posebno nižih, bez sumnje sposoban i kompetentan, ali njegovo poznavanje ovjeka nije veće od prosječnog. On ga nije poboljšao ni sistematskim promatranjem, ni dovoljnim poznavanjem stručne literature.⁷ On naivno pretpostavlja da ono što zamječe u sebi i svojih poznanika može primijeniti na sve ljude. Njegova se glavna metoda, međutim, ne sastoji u samopromatranju, već u analogijama dobivenim uspoređivanjem ponašanja nekih životinja s ponašanjem ovjeka. Naučnici, takve analogije ne dokazuju ništa. One su sugestivne i ugodne za ljubitelje životinja; one idu ukorak s velikim stupnjem antropomorfiziranja koji Lorenz sebi dopušta. Upravo zato jer kod ovjeka stvaraju ugodnu zabludu da »razumije« što životinja osjeća a one postaju veoma popularne. Tko ne bi rado posjedovao prsten kralja Salomona?

Lorenz svoje teorije o hidrauličkoj prirodnoj agresiji zasniva na eksperimentima sa životinjama, uglavnom ribama i pticama, kojima je sloboda ograničena. Pitanje je: da li isti agresivni nagon koji vodi ubijanju ako ga ne usmjerimo drugačije — koji je Lorenz opazio kod nekih riba i ptica — djeluje i kod ovjeka?

Budući da za ovjeka i primata ne postoji neposredan dokaz te hipoteze, Lorenz iznosi nekoliko argumenata da bi je dokazao. Njegov glavni pristup je analogija: on otkriva sličnosti između ljudskog ponašanja i ponašanja životinja koje proučava i zaključuje da obje vrste ponašanja imaju isti uzrok. Mnogi psiholozi kritizirali su tu metodu; već je 1948. godine Lorenzov ugledni kolega N. Tinbergen bio svjestan opasnosti »sadržane u postupku

u kojem se fiziološki dokazi iz nižih stupnjeva evolucije i nižih stupnjeva živanih sustava, te jednostavnijih oblika ponašanja, upotrebljavaju da bi podržali fiziološke teorije mehanizama ponašanja na višim i kompleksnijim stupnjevima«. (N. Tinbergen, 1948. Potcrtao E. F.)

Nekoliko primjera ilustrirao je Lorenzov »dokaz analogijom«.⁸ Govoreći o ribama cichlids i brazilskoj sedefnoj ribi, Lorenz je primijetio da te ribe, mogu li se osloboditi svoje zdrave srdžbe na susjedu istog spola, ne napadaju vlastitog partnera (»ponovo usmjerena agresija«).⁹ On dalje komentira:

Sličnosti ponašanja može se zapaziti i kod ljudskih bitaka. U doba starih dana kada je još postojala habsburška monarhija i kad su postojale sluge u domaćinstvima, ja sam često primjećivao sličnosti, uvijek predvidljivo ponašanje kod moje tetke koja je bila udovica. Nikada nije držala služavku dulje od osam do deset mjeseci. Uvijek je bila oduševljena novom služavkom, hvalila ju je do beskraja i zaklinjala se da je korisna no pronašla onu pravu. U slijedećih nekoliko mjeseci njezino se mišljenje polako mijenjalo, pronalazila je male greške, pa i veće, dok prema kraju određenog perioda nije pronašla mrske osobine u jednoj djevojci koja bi, nakon žestoke svađe, bila otpuštena bez preporuke. Nakon takve eksplozije stara gospođa opet je bila spremna vidjeti anela u svojoj slijedećoj namještenici.

Nije mi namjera ismijavati svoju odavno pokojnu tetku. Kao ratni zarobljenik bio sam u mogućnosti, ili bolje rečeno primoran, primijetiti potpuno isti fenomen kod ozbiljnih, samoobuzdanih ljudi, uključujući i sebe samog. Takozvana polarna bolest, poznata i kao ekspedicijski gnjev, napada male grupe ljudi u potpunosti ovisnih jedni o drugima i stoga lišenih svačega a sa strancima ili ljudima izvan njihovog kruga prijatelja. Iz ovog bitno je jasno da je nagomilavanje agresije bitno opasnije što se članovi grupe bolje poznaju, razumiju i jedni drugima svjajaju. U takvoj situaciji, a to znam iz ličnog iskustva, svaka agresija i intraspecijsko borbeno ponašanje podvrgnuti su ekstremnom snižavanju njihovih uobičajenih vrijednosti. Subjektivno je to izraženo u činjenici da uvijek na sitne navike svojih najboljih prijatelja — kao što su na in na koji prolijevaju grlo ili kišu — reagira na inon koji bi bio prihvatljiv jedino da ga je udario pijanac. (K. Lorenz, 1966.)

Izgleda da Lorenz ne shvaća da li na iskustva s njegovom tetkom, njegovim drugovima ratnim zarobljenicima i sa samim sobom ne moraju kazivati ništa o univerzalnosti takvih reakcija. On, izgleda, nije svjestan ni mogu ih psiholoških interpretacija ponašanja njegove tetke kompleksnijih od ove hidrauličke koja tvrdi da je njezin potencijal agresivnosti svakih osam do deset mjeseci porastao do te mjere da je morao eksplodirati.

Sa psihoanalitičkim pogledom uvijek bi pretpostavio da je njegova tetka veoma narcisoidna žena koja voli iskorištavati; ona je zahtijevala da joj služavka bude potpuno odana, da nema nikakvih vlastitih interesa i da sa zadovoljstvom prihvaća ulogu stvorenja koje je presretno da joj služi. Ona prilazi svakoj služavci s predodžbom da je ona ta koja će ispuniti njenu očekivanja. Nakon kratkog »medenog mjeseca« kroz koji je ona predodžba još dovoljno jaka da bi je prije ili kasnije shvatila da služavka nije ona »prava« — a pomaže i to što služavka na početku upotrebljava sve snage da zadovolji svog novog poslodavca — tetka shvaća da djevojka ne želi igrati ulogu koju joj je namijenila. Ovaj proces spoznaje, naravno, traje neko vrijeme. Na kraju tetka doživljava intenzivno razočaranje i gnjev, kao i svaka narcisoidno-iskorištavala kao osoba kada je frustrirana. Nesvjesna da razlog njenog gnjeva leži u nemogućim zahtjevima, ona opravdava svoje razočaranje time što otpušta služavku. Kako se ne može odreći svojih zahtjeva, otpušta služavku i nada se da će biti ona »prava«. Isti se mehanizam ponavlja sve dok ne umre ili dok više ne može dobiti služavke. Povijest konflikata u braku esto je identična; ali budući da je lakše otpustiti slugu nego se rastati, rješenje se esto sastoji u doživotnim borbama u kojima svaki partner pokušava kazniti drugoga za krivnje koje se neprestano nagomilavaju. Problem s kojim se ovdje suočavamo je problem specifičnog ljudskog karaktera, narcisoidno-iskorištavala koga, a ne karaktera s nagomilanom instinktivnom energijom.

U poglavlju o »Biheviorističkim analogijama moralnosti« Lorenz kaže slijedeće: »Ipak, nitko sa stvarnim razumijevanjem fenomena o kojem govorimo ne može a da se uvijek nanovo ne divi psihološkim mehanizmima koji kod životinja u vršuju nesebično ponašanje što teži dobru zajednici i koji imaju istu ulogu što je ima moralni zakon kod ljudskih bića«. (K. Lorenz, 1966).

Kako prepoznamo »nesebično« ponašanje kod životinja? Ono što Lorenz opisuje je instinktivno determinirana shema djelovanja. Pojam »nesebičnosti« uzet je iz ljudske psihologije i odnosi se na činjenicu da ljudsko biće može zaboraviti na svoju osobnost

(to nije, trebalo bi reći: na svoj ego) u želji da pomogne drugima. Ali ima li guska, ili riba, ili pas ličnost (ili ego) na koju može zaboraviti? Ne ovisi li nesebičnost o ljudskoj samosvijesti i neurofiziološkoj strukturi na kojoj počinje? To se pitanje postavlja u vezi s mnogim drugim riječima koje Lorenz upotrebljava u opisanju ponašanja životinja, kao što su »okrutnost«, »tuga«, »neugodnost«.

Jedan od najvažnijih i najinteresantnijih Lorenzovih etoloških podataka je »veza« koja se stvara me u životinjama (njegov glavni primjer su guske) kao reakcija na prijetnje grupi izvana. Ali analogije koje izvlači i da bi objasnio ljudsko ponašanje su kada zapanjujuće: »Diskriminatorna agresija prema nepoznatima i povezanost me u članovima grupe jedna drugu pojačavaju. Suprotstavljanjem 'mi' i 'oni' možemo sjединiti neke veoma suprotne stvari. Svojom današnjom Kinom, Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez se povremeno smatraju 'mi'. Isti fenomen, koji slučajno ima neke oznake rata, može se vidjeti i u ceremoniji zajedničkog gakanja gusaka.« (K. Lorenz, 1966). Da li je američko-sovjetski odnos determiniran instinktivnim obredima koje smo naslijedili od gusaka? Da li autor pokušava biti šaljiv ili zabavan ili nam pak stvarno namjerava kazati nešto o povezanosti gusaka i američkih i sovjetskih političkih lidera?

Lorenz ide čak i dalje u pravljenju analogija (ili interpretacija) između ponašanja životinja i njegovih naivnih ideja o ljudskom ponašanju; evo primjera u njegovoj izjavi o ljudskoj ljubavi i mržnji: »Osobnu povezanost, ličnost, prijateljstvo, nalazimo samo kod životinja s dobro razvijenom intraspecijskom agresijom; u stvari, ta je povezanost vršila što je pojedina životinja ili vrsta agresivnija«. (K. Lorenz, 1966). Zasad je sve u redu; pretpostavimo da su Lorenzova opažanja točna. Ali on skače u područje ljudske psihologije i, nakon što je zaključio da je intraspecijska agresija milijune godina starija od individualnog prijateljstva i ljubavi, dolazi do zaključka »da ne postoji ljubav bez agresije«. (K. Lorenz, 1966. Potcrtao E. F.). Ta brzopleta i pretjerana izjava, neosnovana što se tiče ljudske ljubavi i kontradiktorna svim zapazivim činjenicama, nadopunjena je drugom koja se ne bavi intraspecijskom agresijom, već »ružnom sestrom ljubavi« — mržnjom. »Obrnuto od obične agresije, ona je, kao i ljubav, usmjerena prema jednoj osobi i vjerojatno podrazumijeva postojanje ljubavi; uvijek može stvarno mrziti samo tamo gdje je volio, pa makar on to poricao« (K. Lorenz, 1966. Potcrtao E. F.). Isto se kaže da se ljubav ponekad pretvara u mržnju, iako bi bilo to nije

re i da se ne mijenja ljubav, već povrije eni narcisoidni karakter osobe koja voli, što zna i ne-ljubav koja izaziva mržnju. Međutim, tvrditi da uvijek mrzi tamo gdje je volio preokreće element istinitosti u toj tvrdnji u najobičajnijem apsurdnost. Da li ugnjetavan mrzi ugnjetava a, da li majka mrzi ubojicu svoga djeteta, da li mu eni mrzi svoga mušitelja zato jer ga je jednom volio ili ga još uvijek voli?

Jedna druga analogija izvedena je iz »borbenog entuzijazma«. To je »naročita vrsta društvene agresije, o čemu različit, ali ipak funkcionalno povezana s primitivnijim oblicima beznačajne individualne agresije«. (K. Lorenz, 1966). To je »svetoborbeni« koji daje svoju motivacijsku snagu filogenetski razvijenim obrascima ponašanja. Lorenz tvrdi da »ne postoji ni malo sumnje da se ljudski borbeni entuzijazam razvio iz društvenih defenzivnih reakcija naših životinjskih predaka«. (K. Lorenz, 1966). To je entuzijazam što ga dijeli grupa koja se brani protiv zajedničkog neprijatelja.

Svakom uvijek s normalno jakim osjećajima poznati su iz vlastitog iskustva subjektivni fenomeni koji idu ruku pod ruku s reakcijom borbenog entuzijazma. Drhtavica prole i niz leđa, kao što to nija zapažanja pokazuju, duž vanjske strane obih ruku. Uvijek se diže oduševljen i uzvišen iznad svih sprega svakodnevnog života, spreman da napusti sve za taj poziv, koji se u momentu specifične emocije čini svetom dužnošću. Sve zapreke na njegovom putu postaju nevažne; instinktivne inhibicije protiv ubijanja i povređivanja svojih drugova gube, na žalost, već dio svoje snage. Racionalno razmišljanje, sposobnost za kritiku i svi razumni argumenti protiv ponašanja koje nam diktira borbeni entuzijazam ugušeni su nevjerovatnim preokretom u prijašnjim vrijednostima, koje nam se sada čine ne samo neodrživim već niskim i neopravdanim. Ljudi mogu imati osjećaj da su apsolutno u pravu čak i kad čine strahote. Apstraktno razmišljanje i moralna odgovornost su na najnižem nivou. Kao što ukrajinska poslovice kaže: »Kada se zastava razvije, sav razum je u trubi.« (K. Lorenz, 1966)

Lorenz izražava »razumnu nadu da će naša moralna odgovornost opet dobiti kontrolu nad iskonskim nagonom, ali naša jedina nada da će se to zbiti tako povoljno na skromnoj spoznaji da je borbeni entuzijazam instinktivna reakcija s filogenetski determiniranim mehanizmom za rasterećenje i da je jedina toka gdje

inteligentno i odgovorno nadgledanje može dobiti kontrolu u uvjetovanju reakcije prema objektu koji ima istinsku vrijednost pod strogim razmatranjem kategoričkog pitanja«. (K. Lorenz, 1966)

Lorenzov opis normalnog ljudskog ponašanja je zapanjujući. Bez sumnje ljudi »imaju osjećaj apsolutne opravdanosti čak i kad čine strahote«, ili da to izrazimo adekvatnijim psihološkim pojmovima, mnogi uživaju u činjenju strahota bez moralnih inhibicija i bez osjećaja krivnje. Ne održiva je nauka na procedura tvrditi, a da čak i ne nastojimo na dokaz, da je to univerzalna ljudska reakcija ili da je u »ljudskoj prirodi« činiti strahote u ratu, te tu tvrdnju zasnovati na nekakvom instinktu koji postoji u sumnjivoj analogiji s ribama i pticama.

Činjenica je da se pojedinci i grupe veoma razlikuju u tendenciji da čine strahote kada se pojavi mržnja protiv neke druge grupe. U prvom svjetskom ratu engleska propaganda morala je izmisliti prije kako njemački vojnici ubijaju belgijsku djecu baletketama, jer je bilo malo stvarnih strahota koje bi poticale na mržnju prema neprijatelju. I Nijemci su objavili nekoliko strahota koje je, navodno, počinio njihov neprijatelj iz jednostavnog razloga što ih je bilo tako malo. Pa i u drugom svjetskom ratu, unatoč sve većem brutaliziranju vojne vlasti, strahote su bile ograničene na specijalne grupe nacista. Općenito govoreći, obična vojska na obje strane nije činila ratne zločine na nivou na kojem bi to odgovaralo prema Lorenzovim opisima. To što on opisuje govoreći o strahotama je ponašanje sadističkog i krvožednog tipa karaktera; njegov »borbeni entuzijazam« je jednostavno nacionalistički i ponešto emotivno primitivna reakcija. Tvrditi da je spremnost da se čine strahote, kad je jednom zastava razvijena, instinktivno određeno dio ljudske prirode bila bi klasična obrana protiv optužbe kršenja principa ženevske konvencije. Iako sam siguran da Lorenz ne želi braniti strahote, njegov argument čini upravo to. Takav pristup sprema razumijevanje karakternih sistema u kojima su one ukorijenjene i individualnih i socijalnih uvjeta koji prouzrokuju njihov razvoj.

Lorenz ide čak i dalje; on tvrdi da »bez borbenog entuzijazma (tog »pravog autonomnog instinkta«) ne bi nastale ni umjetnost, ni nauka, ni bilo koji drugi od velikih poduhvata vojne vlasti«. (K. Lorenz, 1966). Kako to može biti kada je prvi uvjet da bi se taj instinkt manifestirao da »društvena jedinica s kojom se subjekt identificira bude ugrožena izvana«? (K. Lorenz, 1966). Postoje

je li dokazi da umjetnost i nauka cvatu samo kad postoji opasnost izvana?

Lorenz tumači i ljubav prema susjedu, izraženu u spremnosti da za njega riskiramo život, »kao normalnu stvar ako ti je on najbolji prijatelj i ako ti je spasio život nekoliko puta: inič to i bez razmišljanja«. (K. Lorenz, 1966). Primjeri takvog »poštenog ponašanja« u teškim situacijama lako se pojavljuju »pod uvjetom da su iste vrste kao i primjeri ponašanja koji su se javljali dovoljno često u paleolitiku da bi stvorili filogenetski prilagodljive društvene norme za takvu situaciju«. (K. Lorenz, 1966).

Takvo shvaćanje ljubavi prema susjedu kombinacija je instinktivizma i utilitarizma. Spasimo život uvijek jer je nekoliko puta on spasio naš; što ako je to učinio samo jednom ili nikada? Uostalom, inič to jer se dogodilo dovoljno često u paleolitiku!

ZAKLJUČAK O RATU

Pri svršetku svoje analize o instinktivnoj agresiji kod uvijek Lorenz se našao u položaju sličnom Freudovom u njegovom pismu Einsteinu *emu rat?* (1933). Nijedan od njih nije bio sretan što je došao do zaključka da je rat neiskorjenjiv jer je rezultat instinkta. Međutim dok se Freud mogao, u veoma širokom smislu, smatrati »pacifistom«, Lorenz ipak ne bi mogao ući u tu kategoriju, iako je svjestan da bi nuklearni rat bio katastrofa bez presedana. On pokušava naći načine koji bi pomogli društvu da izbjegne tragične utjecaje agresivnog instinkta. U stvari, u nuklearno doba on je gotovo primoran tražiti mogućnosti za mir da bi učinio svoju teoriju o uvijekovoj urođenoj destruktivnosti prihvatljivom. Neki od njegovih prijedloga slični su Freudovim, ali me u njima postoje znatne razlike. Freud je u svojim prijedlozima skeptičan i skroman, dok Lorenz kaže: »Nemam ništa protiv da priznam da... mislim da mogu naučiti uvijekovje anstvo ne emu što bi mu moglo pomoći da se izmijeni na bolje. Ovo uvjerenje nije tako smjelo kao što možda izgleda...« (K. Lorenz 1966).

Ono zaista ne bi bilo neskromno kad bi nas Lorenz imao reći emu važnom naučiti. Na žalost, njegovi se prijedlozi jedva razlikuju od otrcanih klišeja, »jednostavnih pouka« protiv opasnosti da »se društvo potpuno raspadne zbog lošeg funkcioniranja obrazaca društvenog ponašanja«.

1. »Najvažnija je pouka... 'Upoznaj sebe', ime on misli da »moramo produbiti naše razumijevanje kauzalnih povezanosti

koje upravljaju našim ponašanjem« (K. Lorenz, 1966), tj. zakone evolucije. Kao element u tom poznavanju kojem pridaje naročitu važnost on spominje »objektivna, etološka ispitivanja svih mogućnosti oslobađanja agresije u njenom prvobitnom obliku na supstituiranim objektima«. (K. Lorenz, 1966).

2. »Psihoanalitičar koji proučava, takozvane sublimacije.«

3. »Povećanje ličnih poznanstava i, ako je moguće, prijateljstva među članovima različitih ideologija ili nacija.«

4. »četvrta i možda najvažnija mjera koju treba odmah poduzeti je razumno i odgovorno usmjeravanje borbenog entuzijazma« — što bi značilo pomoći »mlađoj generaciji... da pronađe prave ciljeve kojima se može posvetiti.«

Pogledajmo ovaj program točnije po točniku.

Lorenz pogrešno upotrebljava klasičnu misao »upoznaj sebe«, koja je ne samo grčka već i Freudova, iako je itava nauka i psihološka terapija izgrađena oko samospoznavanja. Za Freuda samospoznavanje znači postati svjestan onog što je nesvjesno. To je veoma težak proces, jer izaziva energiju otpora koja štiti nesvjesno od pokušaja da se ono pretvori u svjesno. Samospoznavanje za Freuda nije samo intelektualni proces već je simultano i afektivan, kao što je to bio već i za Spinozu. To nije samo znanje mozga već i znanje srca. Poznavati sebe znači neprestano postizati sve već i uvid, intelektualni i afektivni, u dotada tajne dijelove uvijekove psihe. To je proces koji traje godinama za bolesnu osobu koja želi sebe izliječiti, a itav život za osobu koja ozbiljno želi steći vlastito ja. Rezultat je stalno oslobađanje energije koja je prije služila za potiskivanje: što je uvijek više u dođiru sa svojom unutrašnjom stvarnošću u to je svjesniji i slobodniji. Dok je ono što Lorenz misli kad kaže »upoznaj sebe« nešto sasvim drugo; radi se o *teoretskom* poznavanju injenica evolucije, a posebno instinktivne prirode agresije. Analogno Lorenzovom shvaćanju samospoznavanja bilo bi teoretsko poznavanje Freudove teorije instinkta smrti. U stvari, kad bi slijedili Lorenzovo zaključivanje, psihoanaliza kao terapija sastojala bi se od itanja Freudovih izabranih djela. To nas podsjeća na Marxovu misao: ako se netko tko je upoznat sa zakonom sile teže naći u dubokoj vodi, a ne zna plivati, njegovo mu znanje neće pomoći da se spasi. Kao što je rekao kineski mudrac: »itanje receptata neće iniči uvijek zdravim.«

Lorenz ne razrađuje svoju drugu pouku, onu o sublimaciji; treće, »povećanje ličnih poznanstava i, ako je moguće, prijateljstva

izme u lanova različitih ideologija i nacija«, i Lorenz sam priznaje da je »o it« plan — ak i avionske kompanije reklamiraju me unarodna putovanja zbog njihovog doprinosa u borbi za mir; na žalost, shvaćanje da li na poznanstva imaju ulogu smanjivanja agresivnosti nije to no. Za to postoji dovoljno dokaza. Englezi i Nijemci bili su vrlo dobro upoznati jedni s drugima prije 1914, pa je ipak kada je buknuo rat njihova zajednička mržnja bila neobuzdana. Postoji još bolji dokaz. Poznato je da nijedan rat između zemalja ne izaziva toliko mržnje i okrutnosti kao građanski rat, u kojem se zarađene strane međusobno poznaju. Da li činjenica međusobnog intimnog poznavanja među članovima porodice smanjuje intenzitet mržnje?

»Poznavanje« i »prijateljstvo« ne mogu smanjiti agresivnost jer predstavljaju površno poznavanje o nekoj osobi ili stvari na koju gledamo izvana. Oni se veoma razlikuju od dubinskog, jasnog poznavanja kada razumijem ne samo doživljaje kroz svoje vlastite koji su slični ako nisu isti. Poznavanje takve vrste zahtijeva smanjivanje intenziteta potiskivanja do te mjere da ostane malo otpora prema otkrivanju novih aspekata naše podsvijesti. Razumijevanje bez donošenja sudova može smanjiti ili potpuno otkloniti agresivnost, što ovisi o mjeri u kojoj je osoba savladala vlastitu nesigurnost, pohlepnost i narcisoidnost, a ne o količini informacija koju posjeduje o drugima.¹⁰

Posljednja od Lorenzovih pouka odnosi se na »usmjeravanje borbenog entuzijazma«; jedan od njegovih posebnih prijedloga je atletika. No činjenica je da natjecateljski sportovi stimuliraju agresivnost. Koliko to može biti intenzivno, pokazalo se u Latinskoj Americi nedavno kada je duboko osjećanje pobudeno internacionalnom nogometnom utakmicom dovelo do malog rata.

Nema dokaza da sport smanjuje agresivnost, -ali istovremeno treba reći i da nema ni dokaza da je on motiviran agresijom. Ono što esto dovodi do agresije u sportu je natjecateljski karakter sportskog događaja, njegovan u natjecateljskom društvenom raspoređenju i uvelike om komercijalizacijom, u kojoj najpoželjniji ciljevi postaju novac i publicitet a ne ponos zbog uspjeha. Mnogi su brižljivi promatrači i nesretnih Olimpijskih igara u Münchenu 1972. godine shvatili da su one umjesto u vrševanju prijateljstva i mira u vrstile natjecateljsku agresivnost i nacionalistički ponos.¹¹

Vrijedno je navesti nekoliko drugih Lorenzovih izjava o ratu i miru jer dobro ilustriraju Lorenzovu nejasnu i dvosmislenost na tom području. »Pretpostavimo da«, kaže on, »budući i da sam

patriot (što i jesam), osjećam veliko neprijateljstvo prema drugoj zemlji (što ne osjećam); još uvijek ne bih mogao *svim srcem* željeti njeno uništenje kada bih shvatio da tamo žive ljudi koji su kao i ja bili oduševljeni radnici na području induktivnih prirodnih nauka, ili su cijenili Danvina i s entuzijazmom propagirali istinitost njegovih otkrića, ili drugi koji su zajedno sa mnogi znali cijeniti umjetnost Michelangela, ili dijeliti moj entuzijazam za Goetheovog *Fausta* ili ljepotu koraljnog otoka ili rezervat divljih životinja ili mnoga druga mala uzbuđenja koja bih mogao nabrojiti. Bilo bi mi gotovo nemoguće mrziti *bez suzdržanja* bilo kojeg neprijatelja, kad bi on dijelio sa mnogi makar jednu od kulturnih i etičkih vrijednosti.« (K. Lorenz, 1966. Potcrtao E. F.).

Lorenz izbjegava poricanje želje za uništavanjem itave zemlje riječju »svim srcem« i modificiranjem mržnje riječju »nesuzdržljiv«. Ali što je »nepotpuna« želja za uništenjem ili »suzdržana« mržnja? Još važnije, njegov uvjet da ne uništi neku zemlju jest da tamo postoje ljudi koji dijele njegove ukuse i uzbuđenja (oni koji cijene Danvina odgovaraju samo ako i s entuzijazmom propagiraju njegova otkrića): nije dovoljno da su ljudi. Drugim riječima: potpuno uništenje neprijatelja je nepoželjno samo ako i u slučaju da je on sličan Lorenzovoj vlastitoj kulturi, ili to nije, njegovim vlastitim interesima i vrijednostima.

Karakter tih tvrdnji ne mijenja se Lorenzovim zahtjevom za »humanističkim obrazovanjem« — tj. obrazovanjem koje nudi optimum zajedničkih ideja s kojima se pojedinci mogu identificirati. Ta je vrsta obrazovanja prevladala u njemačkim školama prije prvog svjetskog rata, ali je većina u Italiji tog humanizma bila vjerojatno ratno nastrojena više od prosječnih Nijemaca. Samo sasvim drugačiji i radikalniji humanizam u kojem je osnovna identifikacija sa životom i ovjekom može utjecati protiv rata.

OBOŽAVANJE EVOLUCIJE

Ne možemo u potpunosti shvatiti Lorenzovo gledište ako nismo svjesni njegovog religioznog odnosa prema darvinizmu. Njegov stav u tom pogledu nije rijedak i zaslužuje daljnje proučavanje kao socijalno-psihološki fenomen današnje kulture. Duboka potreba ovjeka da se ne osjeća usamljenim i izgubljenim u ovom svijetu bila je ranije zadovoljena predodžbom o bogu koji je stvorio svijet i brinuo se za svakog pojedinog stvora. Kada je te-

orija o evoluciji uništila tu predodžbu o bogu kao najvišem stvaraoču, vjera u njega kao svemogućega oca svih ljudi se srušila, iako su mnogi spojili vjeru u boga s prihvatanjem Darwinove teorije. Ali za mnoge za koje je bog bio srušen s prijestolja, potreba za njemu sličnim kumirom nije nestala. Neki su za novog boga proglasili Evoluciju i pošli obožavati Darwina kao njenog proroka. Za Lorenza i mnoge druge pojam evolucije postao je srž itavog sistema orijentacije i odanosti. Darwin je otkrio kona nu istinu o ovjekovom porijeklu; svi ljudski fenomeni kojima bi se moglo pri i i objasniti ih s ekonomskog, religioznog, etičkog i političkog stajališta bili su objašnjeni sa stajališta evolucije. Ovaj kvazi-religiozan stav prema Darwinu postao je očit u Lorenzovoj upotrebi pojma »veliki stvaratelj« koji se odnosio na selekciju i mutaciju. On govori o metodama i ciljevima »velikih stvaratelja« kao što su kršćani govorili o djelima Boga. On čak upotrebljava jedninu »veliki stvaratelj« dolaze i tako još bliže analogiji s Bogom. Možda ništa jasnije ne izražava obožavateljski karakter Lorenzovog mišljenja od završnog odlomka knjige *O agresiji*:

»Znamo da je u evoluciji kraljevnjaka veza između alne ljubavi i prijateljstva bila izum epohe koju su stvorili veliki stvaratelji kada je postalo neophodno da dvije ili više jedinki neke agresivne vrste žive zajedno u miru i rade za zajedničko dobro. Mi znamo da se ljudsko društvo zasniva na toj vezi, ali moramo shvatiti da je ta veza postala preuska da bi obuhvatila sve: ona sprečava agresiju samo među onima koji se poznaju i koji su prijatelji, kada sasvim otko treba spriječiti neprijateljstvo među svim ljudima, svim nacijama, svim ideologijama. Slijedi zaključak da ljubav i prijateljstvo moraju obuhvatiti itavo ovjekovno društvo, da trebamo bez razlike voljeti svu našu braću. Ta zapovijed nije nova. Naš razum može shvatiti potrebu za njom, a naši osjećaji mogu cijijeniti njenu ljepotu, ali ipak *napravljeni takvi kakvi smo, mi je se ne možemo pridržavati*. Doživljavamo pun, topao osjećaj prijateljstva i ljubavi samo prema pojedinim osobama i ni najveća želja ne može to izmijeniti. *Ali veliki stvaratelji mogu, i vjerujem da hoće. Vjerujem u moć ljudskog razuma kao što vjerujem u moć prirodne selekcije. Vjerujem da će razum usmjeriti selekciju u dobrom pravcu. Vjerujem da će to, u ne predalekoj budućnosti, obdariti naše potomke sposobnošću da ispunje jednu od najvećih i najljepših zapovijedi.*« (K. Lorenz, 1966. Potcrtao E. F.).

Veliki stvaratelji će pobijediti gdje su bog i ovjek izgubili. Zapovijed o bratskoj ljubavi mora ostati nedjelotvorna, ali veliki stvaratelji daju joj život. Posljednji dio rečenice završava ispovijes u vjere: vjerujem, vjerujem, vjerujem ...

Društveni i moralni darvinizam koji Lorenz propagira romantičan je nacionalistički paganizam koji teži prikriti i zasjeniti istinsko razumijevanje bioloških, psiholoških i društvenih faktora odgovornih za ljudsku agresiju. Ovdje leži fundamentalna razlika između Lorenza i Freuda, unatoč sličnostima u njihovom shvaćanju agresije. Freud je bio jedan od posljednjih predstavnika filozofije prosvjetiteljstva. On je istinski vjerovao u razum kao jedinu silu kojom ovjek posjeduje i koja ga jedina može spasiti od kaosa i raspadanja. On je istinski postulirao potrebu za samospoznavanjem otkrivanjem ovjekovih nesvjesnih težnji. Okrenuvši se razumu, on je nadvladao gubitak boga — i osjećao se bolno slabim. Ali nije tražio nove idole.

BILJEŠKE UZ PRVO POGLAVLJE

1. Posebno preporučujem R. Fletschera zbog njegove pronicljive historije instinktivističke teorije.
2. Opširna historija i analiza Freudovog shvaćanja agresije može se naći u Dodatku.
3. Usp. radi detaljnog i sada već klasičnog osvrt na Lorenzova (i N. Tinbergenova) shvaćanja instinkta i radi sveopće kritike Lorenzovog gledišta, O. S. Lehrmana (1953). Nadalje, za kritiku djela *O agresiji*, pogledaj osvrt L. Berkovitza (1967) i K. E. Bouldinga (1967). Pogledaj također N. Tinbergenovu kritiku ocjenu Lorenzove teorije (1968), M. F. A. Montaguov skup kritičkih eseja o Lorenzovoj teoriji (1963) i L. Eisenbergovu kratku i oštroumnu kritiku (1972).
4. Kasnije, pod utjecajem kritičkih prikaza nekoliko američkih psihologa i N. Tinbergena, Lorenz je modificirao ovaj iskaz da bi dopustio utjecaj u enja (K. Lorenz, 1965).
5. O pitanju agresije među sakupljačima i lovcima opširno se govori u osmom poglavlju.
6. Zahvaljujem profesoru Kurtu Hirschhornu na ličnom saopćenju u kojem on daje prikaz genetičkog problema u gore navedenom gledištu.
7. Izgleda da Lorenz, barem kada je pisao *O agresiji*, nije neposredno poznao Freudov rad. Nema ni jednog jedinog direktnog osvrta na njegove radove, a oni koji postoje odnose se na ono što je od svojih psihoanalitičkih prijatelja čuo o Freudovoj poziciji; na žalost, oni nisu uvijek bili u pravu ili njihove riječi nisu bile toliko shvaćene.
8. Tendenciju da pravi sasvim neopravdane biološke analogije društvenim fenomenima Lorenz je pokazao već 1940, u jednom nesret-

- nom radu (K. Lorenz, 1940), tvrde i da državni zakoni moraju zaminjeniti principe prirodne selekcije kada se ovi ne uspiju brinuti za biološke potrebe rase.
9. N. Tinbergenov pojam.
 10. Zanimljivo je pitanje zašto su građanski ratovi mnogo češći i izazivaju mnogo više destruktivnih impulsa nego međunarodni ratovi. Čini se prihvatljivim mišljenje koje tvrdi da razlog leži u tome što obično, barem što se tiče ovih modernih, međunarodnih ratova ne teže razaranju ili uništavanju neprijatelja. Njihov cilj je ograničen: prisiliti neprijatelja da prihvati uvjete mira koji su nepovoljni, a ni u kom slučaju ne prijete opstanku populacije poražene zemlje. (Ništa to bolje ne pokazuje od činjenice da je Njemačka, poražena u dva svjetska rata, nakon svakog poraza postala privredno naprednija). Iznimka su ratovi kojima je cilj fizičko uništenje ili podjarmljivanje sveukupnog neprijateljskog stanovništva, kao u nekim ratovima — iako ni u kom slučaju svim — koje su Rimljani vodili. U građanskom ratu opre se strane imaju za cilj ako ne da jedna drugu fizički unište, onda da se unište ekonomski, društveno i politički. Ako je ova hipoteza ispravna, značilo bi da stupanj destruktivnosti velikim dijelom ovisi o općobiljnosti opasnosti koja prijete.
 11. Siromaštvo onoga što Lorenz ima kazati o usmjeravanju borbenog entuzijazma postaje naročito jasno, ako pročitamo klasičan rad Williama Jamesa »Moralni ekvivalenti rata« (1911).

II Environmentalisti i bihevioristi

Prosvjetiteljski environmentalizam

Dijametralno suprotno gledište od instinktivista zastupaju, čini se, environmentalisti. Prema njihovom mišljenju, uvijekovako ponašanje oblikuje isključivo utjecaj okoline, društveni i kulturni, a ne »urođeni« čimbenici. To naročito važi za agresiju, jednu od glavnih prepreka ljudskom napretku.

U njegovoj najradikalnijoj formi ovo shvaćanje iznijeli su već filozofi prosvjetiteljstva. Pretpostavlja se da je uvijekovako dobar i racionalan, krive su loše institucije, loš odgoj i loš primjer što su se u njemu razvila zla čitjenja. Neki su poricali postojanje bilo kakvih razlika među spolovima (*l'ame n'a pas de sexe*) i tvrdili da su razlike koje su postojale, osim onih anatomske, bile prouzrokovane odgojem i društvenim situacijama. Međutim, obrnuto od biheviorizma, te filozofe nisu interesirale metode ljudske izgradnje i manipulacije, već socijalne i političke primjene. Oni su vjerovali da »dobro društvo« mora stvoriti dobrog čovjeka, ili, bolje rečeno, mora dopustiti prirodnoj dobroti čovjeka da se manifestira.

Biheviorizam

Osnivač biheviorizma je J. B. Watson (1914); biheviorizam se zasnivao na premisi »da je predmet ljudske psihologije *ponašanje ili djelovanje ljudskog bića*«. Kao i logički pozitivan, on je izbacio sve »subjektivne« pojmove koji se ne mogu direktno promatrati, kao što su »osjet, percepcija, slika, želja, čak i mišljenje i osjećaj, u njihovoj subjektivnoj definiciji« (J. B. Watson, 1958). Biheviorizam je doživio briljantan razvoj od pomalo nesprenih Watsonovih formulacija do sjajnog neobiheviorizma Skinnera.

Ali i on uglavnom predstavlja ugla ivanje prvobitne teze, a ne produbljanje i originalnost.

Neobihevizizam B. F. Skinnera

Skinnerov neobihevizizam¹ zasniva se na istom principu kao i Watsonova shva anja: psihologija kao nauka ne treba i ne smije se baviti osje ajima i impulsima ili bilo kojim drugim subjektivnim doga ajima.² On prezire svaki pokušaj govorenja o »prirodi«³ ovjeka, izgra ivanja modela ovjeka ili analiziranja raznih ljudskih strasti koje motiviraju ljudsko ponašanje. Smatrati da ljudsko ponašanje pokre u namjere i ciljevi bio bi nenaun i bezvrijedan pristup. Psihologija mora prou avati koja to u vrš enja oblikuju ljudsko ponašanje i kako ih najbolje primijeniti. Skinnerova psihologija je nauka o izgradnji ponašanja; njezin cilj je nalaženje odgovaraju ih u vrš enja da bi se postiglo poželjno ponašanje.

Umjesto jednostavnog uvjetovanja po pavlovljevskom modelu Skinner govori o »operativnom«⁴ uvjetovanju. Ukratko, to zna i da se neuvjetovano ponašanje, ako eksperimentator smatra da je poželjno, nagra uje, to jest, nakon njega slijedi zadovoljstvo. (Skinner vjeruje da je u vrš enje koje nagra uje mnogo djelotvornije od onog koje kažnjava.) Rezultat se sastoji u ovome: nakon nekog vremena subjekt e se nastaviti ponašati na poželjan na in. Na primjer: Johnny ne voli naro ito špinat; on ga pojede, majka ga pohvali, ili ga nježno pogleda, ili mu dade više kola a, ve ovisno o tome što e najviše utjecati na njega, tj. ona primjenjuje pozitivno u vrš enje. Johnny e s vremenom zavoljeti špinat, naro ito ako su u vrš enja dobro raspore ena. Kroz stotine eksperimenata Skinner i drugi razvili su tehniku za to operativno uvjetovanje. Skinner je pokazao kako se pravilnom upotrebom pozitivnih u vrš enja ponašanje životinja i ljudi može u za u uju oj mjeri izmijeniti, ak i kad se ono suprotstavlja, kako ih neki nazivaju, »uro enim«⁵ tendencijama.

Taj dokaz je bez sumnje velika zasluga Skinnerovog eksperimentalnog rada; on tako er podržava gledište onih koji vjeruju da društvena struktura (ili »kultura«, izraz koji upotrebljava veina ameriki antropologa) može oblikovati ovjeka, iako to ne mora biti putem operativnog uvjetovanja. Važno je spomenuti da Skinner ne zapostavlja geneti ke faktore. Da bismo pravilno pri-

kazali to gledište, treba re i da je osim genetskih faktora ponašanje u potpunosti determinirano u vrš ivanjem.

U vrš ivanje se javlja u dva oblika: U normalnom procesu kulture, ili pak može biti planirano prema Skinnerovom u enju, i u tom slu aju vodi »nacrtu kulture«. (B. F. Skinner, 1961, 1971).

Ciljevi i vrijednosti

Za Skinnerove eksperimente nisu interesantni ciljevi uvjetovanja ponašanja. Životinja ili ovjek uvjetovani su da se ponašaju na odre en na in. Prema emu je njihovo ponašanje uvjetovano, ovisi o odluci eksperimentatora koji odre uje ciljeve uvjetovanja. U laboratorijskim situacijama eksperimentator nije zaokupljen problemom prema emu uvjetuje životinju ili ovjeka, ve injenicom da njihovo ponašanje može uvjetovati prema željenom cilju i na inom na koji to može najbolje posti i. Me utim, ozbiljni problemi javljaju se kada iz laboratorija prije emo u život, individualan ili društveni. U tom su slu aju pitanja od vrhunske važnosti: prema emu su ljudi uvjetovani i tko odre uje njihove ciljeve?

ini se da Skinner govore i o kulturi još uvijek ima na umu svoj laboratorij, gdje psiholog, koji polazi bez donošenja vrijednosnih sudova, može to initi jer cilj uvjetovanja jedva da je od važnosti. To je možda jedno od objašnjenja zašto Skinner ne može biti na isto s problemom ciljeva i vrijednosti. Na primjer, on piše: »Divimo se ljudima koji se ponašaju na originalan i izvanredan na in ne zato jer je takvo ponašanje samo po sebi vrijedno divljenja, ve zato jer ne znamo kako druga ije poticati originalno i izvanredno ponašanje«. (C. R. Rogers i B. F. Skinner, 1956). Ovo nije ništa drugo nego kružno zaklju ivanje: divimo se originalnosti jer je možemo uvjetovati jedino divljenjem.

A zašto bismo je željeli uvjetovati ako sama po sebi nije poželjan cilj?

Skinner se ne suo ava s tim pitanjem, iako bi se na njega s malo sociološke analize moglo dati odgovor. Stupanj originalnosti i kreativnosti koji je poželjan u raznim grupama nekog društva varira. Znanstvenici i vrhunski menedžeri, na primjer, moraju u tehnološko-birokratskom društvu kao što je naše posjedovati te kvalitete u velikoj mjeri. Za obi ne radnike bi ta kvaliteta bila luksuz — to bi ak ugrožavalo dobro funkcioniranje itavog sistema.

Ne smatram da je ova analiza zadovoljavaju i odgovor problemu vrijednosti originalnosti i kreativnosti. Postoji mnoštvo psiholoških dokaza za pretpostavku da su te težnje »ugra ene« u sistemu duboko usa eni porivi u ovjeku, a postoji i nešto neurofizioloških dokaza za pretpostavku da su te težnje »ugra ene« u sistem mozga (R. B. Livingston, 1967). Želim samo naglasiti da razlog što se Skinner nalazi u bezizlaznoj situaciji leži u tome što ne obra a pažnju na takve spekulacije psihoanaliti ke sociologije, te vjeruje da se na to pitanje i ne može odgovoriti ukoliko se ne može odgovoriti bihevoristi ki.

Ovdje je još jedan primjer Skinnerovog nejasnog razmišljanja o vrijednostima.

Ve ina ljudi složila bi se se pretpostavkom da kod odlu ivanja o tome kako napraviti atomsku bombu ne donosimo vrijednosne sudove, dok bi odbila pretpostavku da takve sudove ne donosimo kod odlu ivanja da se ona napravi. Najznajnija je razlika u tome što su nau ni postupci koji vode stvaratelje bombe jasni, dok oni koji vode stvaratelja kulture koja pravi bombu nisu. Ne možemo predvidjeti uspjeh ili neuspjeh kulturnog izuma s istom to noš u kao uspjeh ili neuspjeh nau u nog izuma. Iz tog razloga u ovom drugom slu aju pribjegavamo vrijednosnim sudovima. Služimo se naga anjem. Vrijednosni sudovi nastupaju samo tamo gdje nauka prestaje. Kad budemo mogli isplanirati male društvene interakcije ili možda ak itave kulture s izvjesnoš u s kojom prilazimo fizi koj tehnologiji, ne e se postavljati pitanje vrijednosti. (B. F. Skinner, 1961).

Skinnerova središnja misao je da u stvari nema bitne razlike izme u nepostojanja vrijednosnih sudova u tehni kom problemu planiranja atomske bombe i odluke da se ona napravi. Jedina razlika je u tome što razlozi za njeno stvaranje nisu »jasni«. Možda oni nisu jasni profesor Skinneru, ali su jasni mnogima koji pro u avaju historiju. U stvari, postojalo je više od jednog razloga da se napravi atomska bomba (isto tako i hidrogenska): strah da Hitler pravi bombu; možda želja za posjedovanjem superiornijeg oružja protiv Sovjetskog Saveza za mogu e kasnije konflikte (ovo se naro ito odnosi na hidrogensku bombu); logika sistema koji je prinu en pove avati svoje naoružanje da bi se osigurao u borbi s njemu suprotnim sistemom.

Osim tih vojnih, strateških i političkih razloga postoji, vjerujem, još jedan koji je jednako važan. Mislim na na elo koje je jedna od aksiomatskih normi kibernetičkog društva: »neku stvar treba uiniti zato jer je tehni ki mogu e da se ona uini«. Ako je mogu e napraviti nuklearno oružje, mi ga moramo napraviti, pa makar nas ono uništilo. Ako je mogu e putovati na Mjesec ili na planete, to se mora ostvariti, ak i nauštrb mnogih nezadovoljenih potreba na Zemlji. Taj princip negira sve humanisti ke vrijednosti, ali ipak predstavlja vrijednost, možda najvišu normu »tehnološkog« društva³.

Skinnera ne interesiraju razlozi pravljenja atomske bombe, ve nas moli da ekamo da daljnji razvitak bihevorizma riješi tu misteriju. U svojim stavovima o društvenim procesima on pokazuje istu nesposobnost da shvati skrivene, neverbalizirane motive kao i u svom tretiranju psihičkih procesa. Kako je ono što ljudi kažu o svojoj motivaciji, u politici kom kao i u li nom životu, uglavnom op epoznata izmišljotina, oslanjanje na ono što je verbalizirano spre ava razumijevanje društvenih i psihičkih procesa.

U drugim slu ajevima Skinner unosi vrijednosti a da nije toga svjestan. U istoj raspravi, na primjer, piše: »Nitko, siguran sam, ne želi stvoriti novi odnos rob-gospodar ili pot initi volju ljudi despotskim vladarima na nov na in. To su oblici vlasti koji odgo varaju svijetu bez nauke«. (B. F. Skinner, 1961). U kojem desetlje u živi profesor Skinner? Ne postoje li sistemi koji žele pot initi volju ljudi diktatorima? Skinner izgleda još uvijek vjeruje u staromodnu ideologiju »prograsa«: srednji vijek je bio »mra an« jer nije bilo nauke, a nauka neminovno vodi ovjekovoj slobodi.

injenica je da nijedan vo a i nijedna vlada više ne izražava svoju namjeru da pot inii volju ljudi; oni e vjerojatno posegnuti za novim rije ima koje e zvu ati obrnuto od starih. Nijedan diktator sebe ne naziva diktatorom i svaki sistem tvrdi da odražava volju ljudi, dok su u zemljama »slobodnog svijeta« »anonimni autoritet« i manipulacija nadomjestili o it autoritet u školstvu, radu i politici.

Skinnerove se vrijednosti tako er vide iz slijede ih misli: »Ako smo dostojni naše demokratske baštine, mi emo, naravno, biti spremni oduprijeti se svakoj tiranskoj upotrebi nauke u neposredne ili sebi ne svrhe. Ali ako cijenimo dostignu a i zadatke demokracije, ne smijemo odbiti primjenu nauke u planiranju i izgradnji kulturnih obrazaca, iako se u tom slu aju možemo na i u nekom smislu u poziciji upravlja a«. (B. F. Skinner, 1961. Pot

crtao E. F.). Sto je osnova ove vrijednosti u neobihevoristi koj teoriji?

A što je s upravlja ima?

Skinnerov odgovor je »da se svim ljudima upravlja i da svi ljudi upravljaju«. (C. R. Rogers i B. F. Skinner, 1956). To zvu i ohrabruju e za demokratski nastrojenu osobu, ali ubrzo postaje jasno da je to nejasna i dosta bezna ajna formula:

Primje uju i kako robovlasnik upravlja robom ili poslodavac radnikom, mi obi no ne uzimamo u obzir recipro no djelova nje; razmatraju i samo djelovanje u jednom pravcu, navedeni smo da smatramo upravljanje eksploatacijom, ili barem postizanjem jednostrane koristi; ali upravljanje je u biti uzajamno. *Rob upravlja robovlasnikom u istoj mjeri kao i ovaj njime* (potcrtao E. F.), u smislu da su tehnike kažnjavanja koje robovlasnik primjenjuje odabrane robovim ponašanjem kad im se on potinja. To ne zna i da je ideja eksploatacije besmislena ili da ne možemo opravdano pitati, *cui bono?* Ipak, kad to inimo, izlazimo izvan opisa *same društvene epizode* (potcrtao E. F.) i ulazimo u dugotrajne utjecaje koji su jasno povezani s pitanjem vrijednosnih sudova. Sli na razmatranja javljaju se u analizi bilo kojeg ponašanja koje mijenja kulturnu praksu. (B. F. Skinner, 1961).

Za mene je ova misao šokantna, traži se od nas da vjerujemo da je odnos izme u gospodara i roba recipro an, iako ideja eksploatacije nije »besmislena«. Za Skinnera eksploatacija *nije* dio same društvene epizode; to su samo na ini upravljanja. To je shva anje ovjeka koji gleda na društveni život kao da je on epizoda u njegovom laboratoriju, gdje je za eksperimentatora bitna samo njegova tehnika — a ne same »epizode«, jer je u tom neprirodnom svijetu sasvim irelevantno da li je štakor miroljubiv ili agresivan. I kao da to nije dovoljno, Skinner kaže da je eksploatacija koju vrši gospodar »jasno povezana« s pitanjem vrijednosnih sudova. Da li Skinner vjeruje da eksploatacija, ili kra a, mu enje i ubojstvo nisu »injenice« jer su jasno povezane s vrijednosnim sudovima? To bi zaista zna ilo da svi društveni i psihološki fenomeni, ako se o njima može suditi u odnosu na njihovu vrijednost, prestaju biti injenicama koje se mogu na u no ispitati.⁴

Skinnerovu tvrdnju da su rob i robovlasnik u recipro nom odnosu možemo objasniti samo njegovom nejasnom upotrebom

rije i »upravljati«. U smislu u kojem se rije upotrebljava u stvarnom životu ne postoji nikakva sumnja da robovlasnik upravlja robom, i da u tom upravljanju nema ni eg »recipro nog«, osim što rob može imati minimalan protuutjecaj, na primjer prijetnjom pobune. Ali to nije ono o emu Skinner govori. On govori o upravljanju u veoma apstraktnom smislu laboratorijskog eksperimenta, kod kojeg se stvaran život ne name e. On u stvari ponavlja, i to sasvim ozbiljno, ono što se esto pri a kao šala; pri u o štakoru koji pri a drugom štakoru kako je dobro uvjetovao svog eksperimentatora: kadgod štakor pritisne odre enu polugu, eksperimentator ga mora nahraniti.

Budu i da neobihevorizam nema teoriju o ovjeku, on može vidjeti samo ponašanje, ali ne i osobu koja se ponaša. Da li mi se netko nasmije jer želi sakriti svoje neprijateljsko raspoloženje, ili mi se prodava ica nasmije jer su je tako uputili (u boljim du anima), ili mi se prijatelj nasmije jer mu je drago da me vidi, sve to nije važno za bihevorizam, jer »osmijeh« je »osmijeh«. Da to nije važno za profeora Skinnera kao li nost, teško je vjerovati, jedino ako nije toliko alijeniran da stvarnost osoba za njega više nije važna. Ali ako razlika jest od važnosti, kako onda može biti valjana teorija koja je ignorira? Bihevorizam ne može objasniti zašto nekoliko ljudi, uvjetovanih da budu progornitelji ili mu itelji, postaju mentalno bolesnima unato stalnom pozitivnom u vrš ivanju. Zašto pozitivno u vrš ivanje ne spreava mnoge druge da se zbog njihovih uvjerenja, njihove savjesti, »njihove ljubavi« suprotstave kada itavo uvjetovanje djeluje u suprotnom pravcu? I zašto su mnogi od najprilago enijih ljudi, koji bi trebali svjedo iti o uspjehu uvjetovanja, esto vrlo nesretni i duboko uznemireni, ili pate od neuroze? Mora da postoje impulsi ugra eni u ovjeku koji ograni avaju mo uvjetovanja; prou avanje neuspjeha uvjetovanja nau no je isto toliko važno koliko i prou avanje uspjeha. Doista, na ovjeka se može utjecati da se ponaša gotovo na svaki poželjan na in, ali samo »gotovo« na svaki. On reagira na uvjete koji su suprotni osnovnim ljudskim zahtjevima na razne na ine koje je mogu e provjeriti. Njega se može u initi robom, ali on e reagirati agresivnoš u ili e se njegova vitalnost smanjiti; može biti uvjetovan da se osje a kao dio mašine i reagirat e dosadom, agresivnoš u i nezadovoljstvom.

U biti Skinner je naivan racionalist koji ignorira ljudske strasti. Suprotno Freudu on nije impresioniran snagom strasti, ve vjeruje da se ovjek ponaša prema zahtjevima svojih interesa.

U tome i jeste itav princip neobihevizma; vlastiti je interes toliko jak da, utje u i na njega, što se uglavnom sastoji u tome da okolina nagra uje osobu kada se ona ponaša na poželjan način, ovjekovo ponašanje može biti u potpunosti determinirano. U krajnjoj analizi se *neobihevizizam temelji na bitku buržoaskoga iskustva: primatu egoizmu i vlastitog interesa nad svim ostalim ljudskim strastima.*

Razlozi popularnosti skinerizma

Skinnerova izvanredna popularnost može se objasniti injenicom da je on uspio povezati elemente tradicionalne, optimisti ke i liberalne misli s društvenom i mentalnom stvarnoš u kiberneti kog društva.

Skinner vjeruje da je ovjek promjenljiv, podločan društvenim utjecajima i da se ništa u njegovoj prirodi ne može smatrati kona nom preprekom u razvoju prema miroljubivom i pravednom društvu. Stoga njegov sistem privla i one psihologe koji su liberalni i koji nalaze u njemu argument za obranu svojeg političkog optimizma. On privla i one koji vjeruju da poželjni društveni ciljevi, kao što su mir i jednakost, nisu samo ideali bez osnova, ve da se mogu u vrstiti u stvarnosti. itava ideja da bismo na nau noj osnovi mogli isplanirati bolje društvo privla na je za mnoge koji su možda ranije bili socijalisti. Nije li Mara isto želio isplanirati bolje društvo? Nije li nazvao svoj socijalizam »nau u nim« suprotno »utopijskom«? Nije li Skinnerov pristup naročito privla an u onom trenutku u historiji kada izgleda da su politička rješenja propala, a revolucionarne nade su na najnižem nivou?

Me utim, sam optimizam koji iz ovog proizlazi ne bi u inio Skinnerove ideje tako atraktivnim da nije spojio tradicionalne liberalne poglede sa samom njihovom negacijom.

U kiberneti ko doba pojedinac sve više postaje subjekt manipulacije. Njegov rad, njegova potrošnja, njegovo slobodno vrijeme manipulirani su putem reklama, ideologija, onim što Skinner naziva »pozitivna u vrš enja«. Pojedinac gubi svoju aktivnu odgovornu ulogu u društvenom procesu; on postaje potpuno »prilago en« i jasno mu je da ga svako ponašanje, djelo, misao ili osje aj koji se ne uklapa u shemu, stavlja u veoma nepovoljan položaj; u biti, on je ono što se od njega *o ekuje da bude.* (Potcrtao E. F.) Ako inzistira da bude li nost, on riskira, u polici-

skim državama, svoju slobodu, pa ak i svoj život, u nekim demokracijama unapre enje, ili rje e, ak i posao, a možda, što je najvažnije, riskira da bude izoliran, otcijepljen od svih.

Ve ina ljudi nije potpuno svjesna svoje nelagodnosti, oni tek pomalo naziru strah od života, od budu nosti, od dosade izazvane monotonijom i besmislenoš u onog ime se bave. Osjeaju da su i sami ideali u koje žele vjerovati izgubili svoje uporište u društvenoj stvarnosti. Veliko je olakšanje za njih vjerovati da je uvjetovanje najbolje, najprogresivnije i najdjelotvornije rješenje. Skinner nam preporu uje pakao izoliranih, manipuliziranih ljudi kiberneti kog doba kao raj napretka. On zatupljuje naš strah govore i nam da se ne trebamo bojati; pravac na kojem se naš industrijski sistem nalazi je onaj o kojem su maštali veliki humanisti, samo što on po iva na nauci. Štoviše, Skinnerova teorija zvu i istinito, jer je ona (skoro) istinita za otu enog ovjeku kiberneti kog društva. Ukratko, skinerizam je psihologija oportunitizma obu ena u novi nau ni humanizam.

Ne kažem da Skinner želi igrati ulogu apologete »tehnotronskog« doba. Naprotiv, njegova politička i društvena naivnost omogu uju mu da katkada piše uvjerljivije (zapletenije) nego što bi to mogao kad bi bio svjestan na što nas pokušava uvjetovati.

Bihevizizam i agresija

Bihevizisti ka metoda od tolike je važnosti za problem agresije, jer je ve ina ispitiva a agresije u Sjedinjenim Američkim Državama pisala s bihevizisti kom orijentacijom. Njihovo zaključivanje, ukratko izraženo, je: otkrije li Johnny da e mu, bude li agresivan, njegov mla i brat (ili majka i tako dalje) dati ono što on želi, postat e osoba sklona agresivnom ponašanju; isto vrijedi za podložno, hrabro ili osje ajno ponašanje. Formula se sastoji u tome da ovjek ini, osje a i misli na na in koji se pokazao uspješnim u postizanju onog što želi. Agresija je, kao i svako drugo ponašanje, jednostavno ste ena u traženju naše optimalne prednosti (koristi, pozicije). Bihevizisti ko shva anje agresije sažeto je izrazio A. H. Buss, koji definira agresiju kao »reakciju koja prenosi drugom organizmu štetan stimulans«. On piše:

»Postoje dva razloga za izostavljanje pojma namjere iz definicije agresije. Prvo, on uklju uje teleologiju, namjeren in usmjeren prema budu em cilju, a takvo je shva anje nekonsi-

stentno s bihevioristi kim pristupom usvojenim u ovoj knjizi. Drugo i važnije, je teško a u primjenjivanju tog pojma na ponašanje. Namjera je privatan događaj koji se može, a možda i ne može verbalizirati, koji se može, ali ne mora to no odraziti u verbalnoj izjavi. Možemo biti navedeni da prihvatimo namjeru kao uplitanje povijesti u vršivanje organizma. Ako je agresorova reakcija bila sistematski u vršivanje određenim posljedicama, kao što su bijeg žrtve, ponavljanje agresivne reakcije, mogli bismo reći, da ona uključuje »namjeru da se izazove bijeg«. Međutim, ovakvo uplitanje suvišno je u analizi ponašanja; bilo bi korisnije direktno ispitati odnos između povijesti u vršivanje agresivne reakcije i neposredne situacije koja ju je izazvala.

Ukratko, *namjera* je i neizbježna, i nepotrebna u analizi agresivnog ponašanja; od bitne je važnosti priroda posljedica u vršivanje koje djeluju na pojavljivanje i žestinu agresivne reakcije. Drugim riječima, koje su to vrste u vršivanje koje djeluju na agresivno ponašanje?« (A. H. Buss, 1961).

Pod »namjerom« Buss podrazumijeva svjesnu namjeru. Ali Bussu nije sasvim stran psihoanalitički pristup. »Ako srdžba nije agresivan nagon, da li je umjesno smatrati je nagonom? Gledajte, ovdje prihvaćeno, je da nije.« (A. H. Buss, 1961).

Istaknuti bihevioristi i psiholozi, kao što su A. H. Buss i L. Berkovitz, mnogo su osjetljiviji na fenomen ovjekovih osjećaja nego Skinner, ali Skinnerov osnovni princip, da je čin, a ne činilac objekt naučnog razmatranja, vrijedi i za njih. Oni stoga ne pridaju dovoljno važnosti fundamentalnim pronalascima Freuda: da fizičke sile determiniraju ponašanje, da je njihov karakter veći od dijelom nesvjestan, i da je »osvještavanje« (»uvid«) faktor koji donosi promjene u naboju energije i pravcu tih sila.

Bihevioristi tvrde da je njihova metoda »naučna«, jer se oni bave vidljivim, tj. neprikrivenim ponašanjem. Ali oni ne shvaćaju da ponašanje samo po sebi, odvojeno od osobe koja se ponaša, ne može biti adekvatno opisano. Ovdje puca i ubija drugog ovjeka; čin ponašanja sam po sebi — pucaje i ubijanje druge osobe — odvojeno od samog »agresora« psihološki znači malo. U stvari, bihevioristi ki iskaz bio bi adekvatan samo s obzirom na pušku: s obzirom na *nju* motivacija ovjeka koji povlači i okida je irelevantna. Ali njegovo ponašanje može biti u potpunosti objašnjeno samo ako poznamo svjesnu i nesvjesnu motivaciju

koja ga je pokrenula da povuče okidač. Ne možemo na i *samo jedan* razlog za njegovo ponašanje, ali možemo otkriti psihičku strukturu unutar tog ovjeka — njegov karakter — i mnoge svjesne i nesvjesne faktore koji su u određenom momentu doveli do njegovog pucanja iz puške. Vidimo da možemo *poticaaj* da se puca objasniti determiniranošću u mnogih faktora u sistemu njegovog karaktera, ali *in* pucanja najvažniji je od svih, a najmanje predvidljiv. On ovisi o mnogo slučajnih elemenata u situaciji kao što su lako dolaženje do puške, neprisutnost ljudi, stupanj napetosti i stanje njegovog životnog psihičko-fiziološkog sistema u tom trenutku.

Bihevioristi kažu, da je zamjetljivo ponašanje naučnog pouzdan podatak, jednostavno nije istina, činjenica je da je samo ponašanje različito, ovisno od motivacijskih poticaja, iako kod površnog promatranja ta razlika ne mora biti vidljiva.

To možemo pokazati jednostavnijim primjerom: dva oca različiti itih karakternih struktura, svaki istu i svog sina vjeruju i da je takva kazna potrebna za zdrav razvoj djeteta. Oni se ponašaju na naizgled identičan način; udaraju dijete rukom. Ali ako usporedimo ponašanje oca koji se brine i voli svoje dijete, i oca koji je sadist, pronalazimo da njihovo ponašanje u biti nije jednako. Njihov način držanja djeteta i razgovaranja s njim prije i poslije kazne, izraz njihovog lica, i njihovo ponašanje vrlo različiti. Isto su tako reakcije djece na ponašanje njihovih oca različite. Jedno dijete osjeća destruktivnost i sadizam kazne; drugo nema razloga sumnjati u oca i ljubav. Tim više što je taj slučaj obojavo ponašanja samo jedan od mnogih koje je dijete doživjelo prije i koji su stvorili djetetovu sliku o ocu i reakciju na njega.

Činjenica da su oba oca uvjereni da kažnjavaju dijete za njegovo dobro nije od važnosti, osim što bi to moralno uvjerenje moglo prikriti inhibicije koje bi se inače mogle pojaviti kod sadističkog oca. U drugom slučaju, ako sadistički otac nikad ne tuče dijete, možda zato jer se boji žene, ili jer je to protiv njegovih progresivnih ideja o odgoju, njegovo »nenasilno« ponašanje izazvat će istu reakciju kod djeteta, jer njegove oči izražavaju isti sadistički impuls kao što bi to činile njegove ruke kad bi ga tukao. Budući i da su djeca općenito osjetljivija od odraslih, ona reagiraju na oboje impuls, a ne na neku izoliranu manifestaciju ponašanja.

Ili da uzmemo drugi primjer: vidimo ovjeka koji vije i crven je u licu. Opisujemo njegovo ponašanje kao »ljutnju«. Ako pitamo zašto je ljut, odgovor može biti: »zato jer se boji«. »Zašto se boji?« »Jer pati od dubokog osjećaja nemoć.« »Zašto je to tako?«

»Jer se nikad nije oslobodio majke i emocionalno je još uvijek dijete.« (Ovaj slijed nije jedini mogu i.) Svaki od ovih odgovora je »istinit«. Razlika me u njima je u tome što se oni odnose na sve dublje (i obi no manje svjesne) razine iskustva. Što je dublja razina na koju se odgovor odnosi, to je relevantnija za razumijevanje njegovog ponašanja, ne samo za razumijevanje njegovih motivacija, već i za prepoznavanje ponašanja do najmanjeg detalja. U ovom slučaju, na primjer, osjetljiv promatra vidjet će na licu tog ovjeka izraz uplašene bespomoćnosti, a ne samo bijes. U drugom slučaju ovjekovo vidljivo ponašanje može biti isto, ali pažljivo promatranje otkrit će na njegovom licu grubost i intenzivnu destruktivnost. Njegova ljutnja samo je obuzdan izraz destruktivnih poriva. Dva sli na ponašanja u biti su dosta različita, i uz intuitivnu senzibilnost, nau no razumijevanje razlika zahtijeva razumijevanje motivacija dviju odgovaraju ih karakternih struktura.

Nisam dao uobičajen odgovor: »On je ljut jer je — ili se osje a uvrije enim«. Takvo objašnjenje stavlja svu težinu na pokretak stimulans a zanemaruje injenicu da mo stimulansa zavisi od strukture karaktera stimulirane osobe. Grupa ljudi suo ena s istim stimulansom reagirat e na njega različito, zavisno od njihovih karaktera. A može biti privu en odre enim stimulansom; na B može djelovati odbojno; C može biti uplašen; a D e ga ignorirati.

Buss je, naravno, potpuno u pravu kad kaže da je namjera privatnog dogaja, koji može, a ne mora biti u stanju da se verbalizira. Upravo u tome i jeste dilema bihevizma: budu i da nema metodu za ispitivanje neverbaliziranih podataka, mora se ograničiti na ispitivanje onih podataka kojima može baratati, a ti su obi no pregrubi za suptilnu teoretsku analizu.

O psihološkim eksperimentima

Ako psiholog postavi sebi kao zadatak razumijevanje ljudskog ponašanja, on mora izmisliti metode ispitivanja koje su adekvatne prouavanju ljudskog ponašanja *in vivo*, dok su sva bihevizisti ka prouavanja izvedena *in vitro* (ne u zna enju te rije i u fiziološkom laboratoriju, ali u istom smislu) naime subjekt se promatra pod kontroliranim, namještenim uvjetima, a ne u »stvarnom« procesu življenja. Psihologija je, izgleda, željela ste i ugled imitiraju i metodu prirodnih nauka, doduše onu od prije

pedeset godina, a ne »nau nu« metodu koju sada nalazimo u najnaprednijim prirodnim naukama.⁶ Nadalje, teoretski nedostaci zna enja esto se prikrivaju naizgled dojmljivim matemati kim formulacijama, koje nisu dobivene iz podataka i ne pridonose ništa njihovoj vrijednosti.

Stvoriti metodu promatranja i analize ljudskog ponašanja izvan laboratorija težak je poduhvat, ali je neophodan uvjet za razumijevanje ovjeka. Postoje, u principu, dva područja promatranja u prouavanju ovjeka:

1. Direktno i detaljno promatranje druge osobe jedna je metoda; najrazrađena i najplodnija situacija ove vrste je psihološka analiti ka situacija, »psihološki laboratorij«, kako ga je izmislilo Freud; on dopušta izražavanje pacijentovih nesvjesnih impulsa i ispitivanje njihove povezanosti s njegovim vanjskim »normalnim« i »neuroti kim« ponašanjem.⁷ Manje intenzivan, ali isto dosta plodan je intervju — ili još bolje, serija intervju — koji uklju uju, ako je mogu e, prouavanje nekih snova i određene projekcije testove. Ali ne smijemo potcijeniti dublje poznavanje koje sposoban promatra st i jednostavno pažljivo promatraju i osobu neko vrijeme (uključujući i, naravno, njegove geste, glas, držanje, izraz lica, ruke itd.). čak i bez li nog poznavanja dnevnika, pisama i detaljne povijesti osobe, ta vrsta promatranja može biti važan izvor dubokog razumijevanja njegovog karaktera.

2. Druga metoda prouavanja ovjeka *in vivo* je prenošenje date situacije iz života u »prirodan laboratorij«, a ne unošenje života u psihološki laboratorij. Umjesto stvaranja artificijelne društvene situacije, kao što to ini eksperimentator u svom laboratoriju, prouavamo eksperimente koje nam nu a sam život; izoliramo *date društvene situacije*, koje su usporedive, i *metodom* prouavanja pretvaramo ih u nešto što je ekvivalentno eksperimentu. Drže i neke faktore konstantnim, a neke varijabilnim, ovakav prirodan laboratorij isto tako dopušta testiranje raznih hipoteza. Postoji mnogo usporedivih situacija, te možemo lako provjeriti da li neka hipoteza važi za sve situacije, a ako ne, da li odstupanja mogu biti na zadovoljavaju i na in objašnjena bez mijenjanja hipoteze. Jedan od najjednostavnijih oblika ovakvih »prirodnih eksperimenata« su *ankete* (upotreba duga kih i otvorenih upitnika i/ili li njih intervju) na odabranim predstavnicima nekih grupa kao što su: dobne ili profesionalne grupe, zatvorenici, bolesnici u bolnici itd. (Upotreba konvencionalne baterije, psiholoških testova, po mom mišljenju, nije dovoljna za razumijevanje dubljih slojeva karaktera.)

Sasvim je sigurno da upotrebom »prirodnih eksperimenata« ne postizemo egzaktnost laboratorijskih eksperimenata, jer ne postoje dvije identične društvene konstelacije; ali promatraju i ne »subjekte«, već ljude, ne artefakte, već život ne moramo radi pretpostavljene (i esto sumnjive) egzaktnosti platiti trivijalnoš u rezultata eksperimenta. Vjerujem da je ispitivanje agresije, bilo u laboratoriju psihoanalitičkog intervjua, bilo u datom društvenom laboratoriju, s naučnog stajališta, mnogo poželjnije od metodološkog laboratorija, barem što se tiče ponašanja; dakako, ono zahtijeva mnogo viši stupanj kompleksnog teoretskog razmišljanja u usporedbi s čak i vrlo dobro zamišljenim laboratorijskim eksperimentima.

Da bismo ilustrirali to što sam upravo rekao, pogledajmo veoma interesantan — i jedan od veoma uvažениh eksperimenata na području agresije, »Biheviorističko proučavanje poslušnosti« Stanleyja Milgrama, izveden na Sveučilištu Yale u njegovom »laboratoriju interakcije«. (S. Milgram, 1963)⁹

Ispitanici, 40 muškaraca u dobi između 20 i 50 godina, iz New Havena i okolice, sakupljeni su putem oglasa u novinama i proštom. Oni koji su se odazvali na poziv vjerovali su da će sudjelovati u proučavanju memorije i učenja na Sveučilištu Yale. U uzorku su bila zastupljena razna zanimanja. Tipični ispitanici bili su poštanski službenici, gimnazijski profesori, trgovaci, putnici, inženjeri i radnici. S obzirom na stupanj obrazovanja bilo ih je od onih s nesvršenom osnovnom školom pa do onih s doktoratima i drugim profesionalnim stupnjevima. Za sudjelovanje u eksperimentu primili su četiri i po dolara. Ali, bilo im je rečeno da su plaćeni samo za dolazak u laboratorij i da novac ostaje njihov bez obzira što se dogodilo poslije njihovog dolaska.

U svakom eksperimentu učestvovali su jedan naivan ispitanik i jedna žrtva (suučesnik eksperimentatora). Trebalo je stvoriti razlog koji bi opravdao primjenu električnog šoka od strane naivnog subjekta.¹⁰ To je uspješno postignuto unaprijed izmišljenom pričom. Nakon općeg uvoda o pretpostavljenom odnosu između kažnjavanja i učenja, subjektima je bilo rečeno: »U stvari, nama je poznato vrlo malo o djelovanju kazne na učenje, jer prave naučne studije izvršene na ljudskim bićima gotovo ne postoje.

Na primjer, mi ne znamo koja mjera kazne je najbolja za učenje, ne znamo da li utječe izvršilac kazne, u i li odrastao o-

vjek od mlade ili starije osobe — i mnoge druge stvari ne stvare. Stoga u ovom ispitivanju stavljamo zajedno određeni broj odabranih ljudi različitih zanimanja i dobi, i molimo neke od njih da budu učitelji, a neke da budu učenici.

Želimo saznati kakav utjecaj imaju različiti ljudi jedni na druge kao učitelji i učenici, i također, kakav utjecaj na učenje, u ovoj situaciji, ima kažnjavanje.

Zato u ovdje većeras moliti jednog od vas da bude učitelj, a jednog da bude učenik.

Da li jedan od vas više želi biti jedno nego drugo?« Ispitanici su tada vukli papiriće i iz šešira koji su odredili tko će u eksperimentu biti učitelj, a tko učenik. Izvlačenje je bilo namješteno tako da je naivna osoba uvijek bila učitelj a sudučesnik uvijek učenik. (Na oba komada papira pisalo je »učitelj«.) Odmah nakon izvlačenja učitelj i učenik odvedeni su u susjednu sobu i učenik je bio privezan za spravu sličnu »električnoj stolici«.

Eksperimentator je objasnio da je uloga remena sprečavanje suvišnog kretanja dok učenik dobiva šokove. Namjera je bila onemogućiti mu da pobjegne iz situacije. Na zglobove učenikove ruke pričvršena je elektroda i stavljena krema da bi se »izbjegli žuljevi i opekotine«. Ispitanicima je rečeno da je elektroda pričvršena na šok-generator u susjednoj sobi.

... Ispitaniku je rečeno da svaki put kad učenik pogrešno reagira primijeni šok. Štoviše, a to je najvažnija zapovijed, ispitaniku je rečeno da »za svaki pogrešan odgovor povećava stupanj na šok-generatoru«. Obaviješten je da najavi visinu napona prije davanja šoka, kako bi neprestano bio svjestan povećavanja intenziteta šokova koje je učenik dobivao... U svim slučajevima učenik je davao unaprijed određene setove odgovora na test koji se sastojao od parova riječi i u rasporedu od približno tri pogrešna odgovora na jedan točan. U postojećoj eksperimentalnoj situaciji nikakva glasovna reakcija, niti znak učenikova protesta nisu se čuli dok visina šoka nije dosegla 300. Kada je učeniku dat šok od 300 volti, on je lupao na zid sobe u kojoj je bio pričvršćen za električnu stolicu. Ispitanik je mogao čuti lupanje. Odatle nadalje, učenikovi se odgovori više nisu pojavljivali na četverostranoj ploči... Ako je ispitanik pokazao nespремnost da nastavi, eksperimentator je reagirao s nekoliko fraza koje su ga bodrile da nastavi sve dok subjekt nije doveden u liniju.

Poticaj 1: Molim nastavite, *ili* Molim idite dalje.

Poticaj 2: Eksperiment zahtijeva da nastavite.

Poticaj 3: Apsolutno je neophodno da nastavite.

Poticaj 4: Nemate izbora, *morate* nastaviti.

Poticaje smo uvijek primjenjivali u slijedu: Samo ako poticaj 1. nije bio uspješan, upotrijebili smo poticaj 2. Ako je ispitanik odbio da poslušati eksperimentatora nakon četvrtog poticaja, eksperiment se okončao. Eksperimentator je itavog vremena govorio ozbiljnim tonom, ali ne nepristojnim. Slijed je započet i nanovo svaki put kada je ispitanik zastao ili pokazao protivljenje.

Specijalni poticaji. Ako je ispitanik pitao da li u enik može zadobiti stalne fizičke ozljede, eksperimentator je odgovorio: »Iako šokovi mogu biti bolni, ne dolazi do trajne ozljede tkiva, zato vas molimo da nastavite.« (Ako je nužno, slijede poticaji 2, 3 i 4.)

Ako je ispitanik rekao da u enik ne želi nastaviti, eksperimentator je odgovorio:

»Želi li on to ili ne, vi to morate nastaviti dok on pravilno ne nauči i sve parove riječi. Zato vas molimo da nastavite.« (Ako je potrebno, slijede poticaji 2, 3, i 4.)

Kakvi su bili rezultati ovog eksperimenta? »Mnogi ispitanici pokazali su znakove nervoze, naročito prilikom davanja snažnijih šokova. U velikom broju slučajeva nivo napetosti dosegao je razmjere koji se rijetko vide u socijalno-psihološkim laboratorijskim proučavanjima.« (Potcrtao E. F.) Primijeno je da su se subjekti znojili, drhtali, zamuckivali, grizili usnice, jaukali i utiskivali nokte u meso. Ovo su bile karakteristične a ne iznimne reakcije.

Jedan znak napetosti bilo je stalno ponavljanje nervoznog smijeha. Eternaest od četrdeset ispitanika pokazalo je oboje znakove smijeha. Taj smijeh bio je sasvim neumjestan, čak bizarn. Kod tri ispitanika bili su zapaženi nesavladivi napadaji. U jednom slučaju primijetili smo napadaj tako snažan i nasilan da smo morali zaustaviti eksperiment. Ispitaniku, četrdeset šestogodišnjem prodava u enciklopedija, bilo je neugodno zbog njegovog neobuzdanog ponašanja. U intervjuima koji su slijedili ispitanici su nastojali objasniti da oni nisu sadisti koji tipično, i da smijeh nije značio da su uživali u davanju šoka žrtvi.

Nešto obrnuto eksperimentatorovim prvim o ekivanjima, nije dan od četrdeset ispitanika nije prestao prije nego što je šok dosegao 300 i žrtva po elu lupati po zidu ne daju i više odgovore na uitaljeva alternativna pitanja. Samo pet od četrdeset ispitanika odbilo je da sluša eksperimentatorove naredbe nakon 300 volti visine, četiri ih je dalo još jedan šok, dva su prestala kod 330 volti visine i po jedan kod visine od 345, 360 i 375 volti. Znači, sve zajedno četrnaest ispitanika (=35 posto) suprotstavilo se eksperimentatoru. »Poslušni« ispitanici

esto su nastavili u velikoj napetosti... i pokazali strepnje slične strepnjama onih koji su se suprotstavili eksperimentatoru; unato tome poslušali su.

Nakon što su ispitanici primijenili maksimalne šokove, eksperiment je bio završen. Mnogi poslušni ispitanici pokazali su znakove olakšanja, brisali su znoj sa obrva, trljali oči i prstima i nespretno tražili cigaretu. Neki su mahali glavom, oboje žale i. Nekolicina je ispitanika ostala mirna za vrijeme itavog eksperimenta i pokazala samo minimalne znakove napetosti.

U diskusiji o eksperimentu autor kaže da je eksperiment otkrio dvije iznenađujuće stvari:

Prvo otkriće odnosi se na puku snagu tendencija poslušnosti koje su se manifestirale u ovoj situaciji. Ispitanici su od ranog djetinjstva u ili da je nanošenje povrede drugoj osobi protiv njene volje fundamentalno kršenje moralnog ponašanja. Ipak, 26 ispitanika napustilo je ovo na elu i slijedilo upute eksperimentatora koji nije posjedovao poseban autoritet da nametne svoje zahtjeve... Drugi, neočekivani rezultat bila je nevjerojatna napetost izazvana samom procedurom. Pretpostavili bismo da je ispitanik jednostavno prestati, ili nastaviti, ve prema tome kako mu njegova savjest dirigira. Međutim, to je daleko od onog što se dogodilo. Bilo je za u slučaju ih reakcija napetosti i emocionalnog napora. Jedan je promatrao pri čemu: »Gledao sam ozbiljnog i uravnoteženog poslovnog čovjeka kako ulazi u laboratorij s osmijehom i samouvjeren. Kroz dvadeset minuta on je počeo praviti grimase, zamuckivati i sve se više približavao nervnom slomu. Neprestano se vukao za uho i stiskao šake. U jednom momentu udario se rukom po elu i promumljao: 'Zaboga, prestanimo!' A ipak, nastavio je da reagira na svaku riječ eksperimentatora i poslušao je do kraja.«

Eksperiment je zaista interesantan — ne samo kao ispitivanje poslušnosti i prilagođavanja, već i kao ispitivanje okrutnosti i destruktivnosti. On podsjeća na jednu situaciju koja se događa u stvarnom životu. Radi se, naime, o krivnji vojnika koji su se na naređenje svojih nadležnih (ili su oni vjerovali da je bilo naređenje), a koje su oni izvršavali bez pitanja, ponašali na krajnje okrutan i destruktivan način. Da li je to isto tako i pri slučajima tih generala koji su osuđeni u Nürnbergu kao ratni zločinci; ili pri slučaju Calleya i njemu podređenih u Vijetnamu?

Mislim da ovaj eksperiment ne dopušta izvođenje bilo kakvih zaključaka u odnosu na neku situaciju u stvarnom životu. Psiholog nije bio samo autoritet kojem dugujemo poslušnost, već predstavnik *Nauke* i jednog od najuglednijih sveučilišta u Sjedinjenim Američkim Državama. S obzirom na to da se na nauku gleda kao na najvišu vrijednost suvremenog industrijskog društva, teško je prosječan čovjeku vjerovati da bi ono što nauka zapovijeda moglo biti pogrešno ili nemoralno. Da Gospod nije rekao Abrahamu da ne ubije svog sina, Abraham bi to učinio, kao milijuni roditelja u historiji koji su žrtvovali djecu. Za onoga koji vjeruje, niti Bog niti Nauka, moderan odgovor Bogu, ne mogu narediti nešto što je krivo. Iz ovog razloga, uz druge koje je spomenuo Milgram, visok stupanj poslušnosti nije ništa više iznenađujuće nego činjenica da je 35 posto grupe u nekom momentu odbilo da posluša; u stvari ova neposlušnost više nego trećina njih može se smatrati udnovatijom i ohrabrujućom.

Jedno drugo iznenađenje: prisutnost tolike napetosti izgleda u istoj mjeri neopravdana. Eksperimentator je očekivao da će ispitanik prekinuti ili nastaviti već prema tome kako mu savjest dirigira. Da li je to zaista način na koji ljudi rješavaju konflikte u stvarnom životu? Nije li upravo činjenica da se uvijek ne želi suočiti s konfliktima karakterističan za ljudsko djelovanje, i njegova tragedija; tj. da uvijek ne bira svjesno između onog što želi učiniti — iz pohlepe ili straha — i onog što mu njegova savjest zabranjuje da učini? Činjenica je da on racionaliziranjem odstranjuje svoju svjesnost konflikta, a konflikt se manifestira samo nesvjesno u povećanju napetosti, neurotičnim simptomima, ili osjećaju krivnje iz krivih razloga. Milgramovi se ispitanici ponašaju vrlo normalno u tom pogledu.

U ovom trenutku nude se neka daljnja zanimljiva pitanja. Milgram pretpostavlja da se njegovi ispitanici nalaze u konfliktnoj situaciji jer moraju birati između poslušnosti prema autoritetu

ili obrazaca ponašanja koje su u ili od djetinjstva: da ne smiju nanijeti zlo drugim ljudima.

Ali da li je to zaista tako? Da li smo naučili da »ne nanosimo drugima zlo?« To je možda ono što djeca učine na vjeronauku. U stvarnoj školi života, me utim, učine da moraju za sebe tražiti prednost pa makar drugi bili povrijeđeni. Izgleda da u ovom pogledu konflikt nije tako oštar kao što Milgram pretpostavlja.

Vjerujem da je najvažnije otkriće Milgramovog ispitivanja žestina reakcije protiv okrutnog ponašanja. Bez sumnje je da je 65 posto ispitanika bilo »uvjetovano« da se ponaša okrutno, ali je kod svih njih, sasvim jasno, bila prisutna reakcija gnjeva i zgražavanja nad takvim sadističkim ponašanjem. Na žalost, autor ne daje podatke o broju »ispitanika« koji su ostali mirni za vrijeme itavog eksperimenta. Za razumijevanje ljudskog ponašanja bilo bi veoma zanimljivo znati više o njima. Oni su o tome posjedovali malo osjećaja za protivljenje okrutnim činjenicama koje su izvršavali. Slijedeće pitanje je, zašto je to bilo tako. Jedan odgovor i odgovor je, da su uživali u patnjama drugih i nisu imali osjećaj krivnje, jer je njihovo ponašanje odobravao vanjski autoritet. Druga mogućnost je, da su bili toliko duboko alijenirani i narcisoidni ljudi da ono što se događalo u drugim ljudima nije do njih dopiralo; ili su možda bili »psihopati«, bez ikakve moralne reakcije. Za one, me utim, u kojima je konflikt izazvao napetost i tjeskobu ne može se reći da su sadistički ili destruktivni karakteri. (Temeljito bi intervju otkrio razlike u karakteru i mogli bismo, s određenom sigurnošću, pretpostaviti kako bi se tko ponašao.)

Glavni rezultat Milgramovog ispitivanja, izgleda, da je onaj koji on ne naglašava: prisutnost savjesti kod većine ispitanika i njihova bol kada ih je poslušnost natjerala da djeluju protiv svoje savjesti. Iako se eksperiment može interpretirati kao još jedan dokaz lake dehumanizacije čovjeka, reakcije ispitanika pokazuju upravo obrnuto — prisutnost snažnih sila za koje je okrutno ponašanje nepodnošljivo. Iz ovoga proizlazi jedan važan pristup povećanju okrutnosti u stvarnom životu: treba razmatrati ne samo okrutno ponašanje već i — esto nesvjesno — griznju savjesti onih koji se pokoravaju autoritetu. (Nacisti su bili primorani služiti se kompliciranim sistemom kamuflaže straha da ne bi izazvali protivljenje savjesti prosječnog čovjeka.) Milgramov eksperiment dobro ukazuje na razliku između svjesnih i nesvjesnih aspekata ponašanja, iako ga za sada još nitko nije upotrijebio da bi ispitao tu razliku.

Jedan drugi eksperiment koji se bavi direktno problemom uzroka okrutnosti ovdje je naročito relevantan.

O tom se eksperimentu prvi puta govori u kratkoj publikaciji (P. G. Zimbardo, 1972) koja je, kako mi je autor napisao, ekscerpt iz referata iznesenog pred kongresnim potkomitetom za reformu zatvora. Zbog kratkoće referata dr Zimbardo smatra da on ne predstavlja dovoljnu osnovu za kritiku njegovog rada; poštovati u njegovu želju, iako sa žaljenjem, jer postoje neka neslaganja između u tog referata i jednog kasnijeg (C. Haney, C. Banks i P. Zimbardo, u štampi)¹¹ na koja sam ja želio ukazati. Samo u se ukratko osvrnuti na dvije bitne točke u njegovom prvom referatu: (a) držanje uvara i (b) centralnu tezu autora.

Cilj eksperimenta bio je proučavanje ponašanja normalnih ljudi u posebnoj situaciji koja se sastojala u igranju uloga zatvorenika i uvara u »prividnom zatvoru«. Opa teza za koju autori vjeruju da je eksperiment dokazuje da situacija u kojoj se ljudi nalaze može utjecati na mnoge, možda na sve, da u tome gotovo sve, bez obzira na njihov moral, li na uvjerenja i vrijednosti (P. H. G. Zimbardo, 1972). Podrobnije rečeno, u ovom eksperimentu uvjeti zatvora pretvorili su sve one koji su igrali ulogu »uvara« u brutalne sadiste, a sve one koji su igrali zatvorenike u bijedne, uplašene i podložne ljude od kojih su neki pokazali tako ozbiljne mentalne simptome da su nakon par dana morali biti otpušteni. Štoviše, reakcije obiju grupa bile su toliko intenzivne da se eksperiment, koji je trebao trajati dva tjedna, morao prekinuti nakon šest dana.

Sumnjam da je eksperiment dokazao ovu biheviorističku tezu i iznijeti u razloge moje sumnje. Ali najprije moram upoznati čitaoca s pojedinostima ovog eksperimenta, kako je on opisan u drugom izvještaju. Studenti su se javili na oglas u novinama koji je tražio muške dobrovoljce da sudjeluju u psihološkom proučavanju života u zatvoru uz naplatu od petnaest dolara na dan. Studenti koji su se javili

ispunili su opširan upitnik o njihovom obiteljskom porijeklu, historiji fizičkog i mentalnog zdravlja, prijašnjem iskustvu i sklonostima u stavovima o izvorima psihopatologije (uključujući i njihovo sudjelovanje u kriminalu). Svakog koji je ispunio ovaj upitnik intervjuirao je jedan od dva eksperimentatora. Na kraju, dvadeset i četiri ispitanika, koji su ocijenjeni kao najstabilniji (fizički i mentalno), najozbiljniji, koji su najmanje u estivovali u antidruštvenom ponašanju, bili su izabrani da

sudjeluju u eksperimentu. Na bazi slučajnosti polovica je dobila ulogu »uvara«, a polovica »zatvorenika«.

Konačno uzorak odabranih ispitanika »dan prije početka eksperimenta« dobio je seriju psiholoških testova, ali da bi se izbjegla pristranost eksperimentatora — promatrača u odabiranju, rezultati nisu bili izraženi sve dok ispitivanje nije bilo završeno«. Prema tvrdnji autora, odabrali su uzorak osoba koje nisu odstupale od normalnog raspona stanovništva i koje nisu pokazivale sadističku ili mazohističku predispoziciju.

»Zatvor« je bio napravljen u hodniku podruma zgrade za psihologiju Sveučilišta Stanford na prostoru od 10.6 m. Svim ispitanicima rečeno je da će

na bazi slučajnosti, dobiti ulogu uvara ili zatvorenika. Svi su se dobrovoljno složili da igraju, ili jednu, ili drugu ulogu do dva tjedna za petnaest dolara na dan. Potpisali su ugovor u kojem im je garantirana minimalno adekvatna ishrana, odjeća, stanovanje i medicinska pomoć kao i novčana naknada za njihovu izraženu »namjeru« da igraju ulogu koja im je određena dok traje ispitivanje.

U ugovoru je bilo jasno obrazloženo da oni koji će biti zatvorenici mogu očekivati da će biti pod stalnim nadzorom (da će malo biti nasamo), dok su u zatvoru, i da će neka od njihovih osnovnih građanskih prava biti suspendirana, isključujući i, naravno, fizičku zloupotrebu. Nikakve daljnje informacije o tome što mogu očekivati, ili kako se kao zatvorenici trebaju ponašati, nisu dobili. Onima koji su bili izabrani da učestvuju u eksperimentu rečeno je preko telefona da budu kod kuće na raspolaganju u nedjelju koja je bila određena za početak eksperimenta.

Ispitanici koji su dobili ulogu uvara sastali su se s »nadzornikom«, njegovim pomoćnikom i »upraviteljem« zatvora (glavnim istraživačem). Rečeno im je da je njihova dužnost »održavanje reda na nivou koji je potreban da bi zatvor mogao normalno funkcionirati«.

Važno je spomenuti što autori podrazumijevaju pod riječima »zatvor«. Oni ne upotrebljavaju tu riječ u njenom generičkom smislu za mjesto u koje zatvaramo kršitelje zakona, već u specifičnom smislu za predstavljanje uvjeta koji postoje u nekim američkim zatvorima.

Naša namjera nije bila stvoriti situaciju koja bi u potpunosti odgovarala američkom zatvoru, već njegovu funkcionalnu reprezentaciju. Iz etičkih, moralnih i programskih razloga nismo mogli zadržati naše ispitanike na dulje ili neograničeno vrijeme, nismo mogli dopustiti prijetnju i vjerojatnost ozbiljnog fizičkog kažnjavanja, nismo mogli dozvoliti širenje homoseksualnog i rasističkog ponašanja, niti smo mogli stvoriti neke druge aspekte života u zatvoru. Unato tome, vjerovali smo da možemo stvoriti situaciju s dovoljno svakodnevnog realizma koji će omogućiti da igranje uloga nadmašuje površne zahtjeve njihovih zadataka i uđe duboko u strukturu karaktera koje ove predstavljaju. Da bi to postigli, stvorili smo aktivnosti i doživljaje, po djelovanju iste onima u zatvoru, koji su trebali kod naših ispitanika izazvati kvalitativno slične psihološke reakcije — osjećaj moći i nemoć, vlasti i potčinjenosti, zadovoljstva i frustracije, arbitrarne vlasti i otpora prema njoj; statusa i anonimnosti, makizma i emaskulacije.

Kao što će čitatelj uskoro vidjeti iz opisa metoda upotrijebljenih u zatvoru, gornji opis je blag prikaz postupka primijenjenog u zatvoru, koji se samo nazire u posljednjim riječima. Stvarne metode sastojale su se u ozbiljnom i sistematičnom ponižavanju, ne samo ponašanjem u uvaru, već i pravilima koja su postavili eksperimentatori.

Upotrebom riječi »zatvor« implicira se da su barem svi zatvori u Sjedinjenim Američkim Državama — a u stvari i u svakoj drugoj zemlji — ovoga tipa. Autori ignoriraju činjenicu da postoje drugi: kao što su neki federalni zatvori u Americi i njima slični u drugim zemljama, koji nisu loši do te mjere.

Kako se postupalo sa »zatvorenicima«? Bilo im je rečeno da budu spremni za početak eksperimenta.

Uz pomoć gradske policije Palo Alta svi su ispitanici, koji su dobili ulogu zatvorenika, neovisno uhapšeni u njihovom mjestu stanovanja. Policajac ih je optužio zbog sumnje u provalu ili pljačku, upozorio ih je na njihova prava, stavio im lisice, dobro ih pretražio (esto dok su znatizeljni susjedi gledali) i odveo ih u stražnjem dijelu policijskih kola u policijsku stanicu. U stanici su prošli kroz uobičajene procedure uzimanja otisaka prstiju, pripremanja ličnog kartona, a nakon toga stavljeni su u pritvor. Zatvorenike su zavezanih oči, ušiju, eksperimentator i uvar, odveli u naš zatvor. Za vrijeme prvog hapšenja

držanje policajaca bilo je formalno i ozbiljno, izbjegavali su sva pitanja o vezi ovog »hapšenja« s ispitivanjem ponašanja u zatvoru.

Po dolasku u naš eksperimentalni zatvor, svaki zatvorenik svuđen je do gola, poprskan tekućinom protiv ušiju, i ostavljen da gol stoji neko vrijeme u dvorištu zatvora. Nakon što je dobio uniformu, ranije opisanu, i nakon što je slikan za legitimaciju, stavljen je u ćeliju s narednjem da šuti.

Budući da je »hapšenje« izvela prava policija (pitamo se o legalnosti njenog uostvorenja), koliko je ispitanicima bilo poznato, to su bile stvarne optužbe, naročito pošto policajci nisu odgovorili na njihova pitanja o povezanosti hapšenja i eksperimenta. Što su ispitanici mogli da misle? Kako su mogli znati da »hapšenje« nije bilo hapšenje; da ih je policija lažno optužila i upotrijebila silu samo da bi eksperiment učinila uvjerljivijim?

Uniforme »zatvorenika« bile su udne. Sastojale su se od kuta, koje su im bile prevelike, napravljenih od muslina, sa zatvorenikovim brojem naprijed i otraga. Zatvorenici nisu imali nikakvo rublje ispod tih »haljina«. Lagani lanac s lokotom bio im je stavljen oko jednog gležnja. Na nogama su imali gumeni sandale, a na glavi najlon arapu pretvorenu u kapu... Te uniforme bile su napravljene ne samo da bi deindividualizirale zatvorenike, već i da ih ponize i budu simbol njihove ovisnosti i podložnosti. Lanac oko gležnja stalno ih je podsjećao (iako i za vrijeme spavanja, kad bi u njega udarili) na okrutnost njihove okoline. Arapa-kapa odstranila je bilo kakve razlike s obzirom na duljinu, boju ili stil kose (kao što to čini brijanje glave u nekim »stvarnim« zatvorima i vojsci). U prevelikim uniformama pokreti zatvorenika bili su nespretni; jer haljine koje su nosili bez rublja, prisiljavale su ih da oponašaju držanje žena — još jedan aspekt procesa emaskulacije kada uvijek postane zatvorenik.

Kakve su bile reakcije zatvorenika i uvara na ovu situaciju u razdoblju od šest dana dok je trajao eksperiment?

Najdramatičniji dokaz utjecaja koji je ova situacija imala na ispitanike bile su reakcije pet zatvorenika koji su morali biti otpušteni radi duboke emotivne depresije, plakanja, srdžbe i akutne tjeskobe. Simptomi kod druge četvorice ispitanika bili su veoma slični i pošli su već drugi dan zatvora.

Peti subjekt bio je otpušten nakon liječenja psihosomatičnog osipa koji je prekrpio neke dijelove njegovog tijela. Od preostalih zatvorenika samo dvojica nisu željeli izgubiti zasluženi novac da bi bili »otpušteni«. Kada je nakon šest dana eksperiment prije vremena okončan, svi preostali zatvorenici bili su presretni zbog svoje nenadane dobre sreće...

Dok je reakcija zatvorenika uglavnom jednaka, i razlikuje se samo u intenzitetu, reakcija uvara pruža nešto složeniju sliku

Suprotno zatvorenicima, većina uvara bila je nesretna kad je odlučeno da se eksperiment okončati. Inače činilo nam se da su se dovoljno uživali u svojim ulogama, da su uživali u upravljanju i vlasti koju su mogli nametati te da su se nerado toga odrekli.

Autori opisuju stav »uvara«:

Nijedan uvar nije zakasnio na svoju smjenu, dapače, u nekoliko navrata uvari su ostali dobrovoljno na radnom mjestu, ne žaleći se na neplanirane prekovremene sate.

Ekstremne patološke reakcije koje su obje grupe ispoljile potvrđuju žestinu društvenih sila koje su djelovale, pa ipak bilo je individualnih razlika, vidljivih u načinima na koje su pojedinci izlazili na kraj s novim doživljajem i u stupnjevima uspješne adaptacije na njega. Polovica zatvorenika uspjela je izdržati ugnjetavalačku atmosferu, a nisu ni svi uvari postali neprijateljski raspoloženi. Neki uvari bili su strogi, ali fer (»držali su se pravila«), neki su bili mnogo okrutniji i spremniji na mučenje nego su to njihove uloge zahtijevale, dok su neki od njih bili pasivni i rijetko su upotrebljavali nasilnu kontrolu nad zatvorenicima.

Na žalost nisu nam na raspolaganju precizniji podaci od »neki«, »neki« i »nekoliko«. Ovo je, inače, potpuno nepotreban nedostatak preciznosti, kad su se mogli sasvim jednostavno navesti to ni brojevi. To je tim više iznenađujuće što su u ranijem saopćenju u *Trans-Akciji* iznesene nešto preciznije i dosta drugačije izjave. Procent aktivno sadističnih uvara, »veoma inventivnih u njihovim tehnikama slamanja duha zatvorenika«, bio je točno određen oko *jedne trećine*. Ostatak je podijeljen u druge dvije kategorije opisane ovako: (1) oni koji su bili »strogi, ali pravedni«, ili (2) »dobri uvari sa stajališta zatvorenika, jer su

inili male usluge i prijateljski se odnosili«; ova karakterizacija je veoma drugačija od one kad kažemo da su »bili pasivni i da su rijetko upotrebljavali nasilnu kontrolu«, kao što je rečeno u kasnijem izvještaju.

Ovakvi opisi otkrivaju određen nedostatak preciznosti u formuliranju podataka, što je još žalosnije kada se to dešava u vezi s glavnom težom eksperimenta. Autori vjeruju da eksperiment dokazuje da sama situacija kroz nekoliko dana može pretvoriti normalne ljude u bijedne, podložne osobe, ili u beskarakterne sadiste. Činilo mi se da eksperiment dokazuje, ako ništa drugo, upravo suprotno. Unatoč utjecaju atmosfere tog takozvanog zatvora, koja je prema zamisli eksperimentatora trebala da degradira i ponižava, (o čemu je da su uvari to odmah shvatili) dvije trećine uvara nije radi li nog »zadovoljstva« počinilo sadističkim djelima. Eksperiment, izgleda, više dokazuje da *ne možemo* ljude tako lako pretvoriti u sadiste time što ih stavljamo u odgovarajuću situaciju.

Razlika između ponašanja i karaktera je u ovom kontekstu od velike važnosti. Jedno je *ponašati se* prema sadističkim pravilima, a drugo željeti biti okrutan i *uživati* u okrutnosti prema drugima. Zbog toga što ne postoji ni tu razliku ovaj eksperiment gubi mnogo od svoje vrijednosti, isto kao i Milgramov.

Ta distinkcija isto je toliko važna i za drugu stranu teze, tj. da je serija testova pokazala da među ispitanicima nije postojala predispozicija za sadističko i mazohističko ponašanje, što znači i da testovi nisu pokazali sadističke ili mazohističke crte u karakteru. Za psihologe koji smatraju vanjsko ponašanje glavnim podatkom, ovaj zaključak može biti točan. Iako, s obzirom na psihoanalitičko iskustvo, on nije naročito uvjerljiv. Crte karaktere nisu sasvim nesvjesne i, štoviše, ne mogu biti otkrivene pomoću konvencionalnih psiholoških testova; što se tiče projekcionih testova kao što su T. A. T. ili Rorschach, samo ispitivanja s dovoljno iskustva u proučavanju podsvjesnih procesa otkrile su mnogo podsvjesnog materijala.

Podaci o »uvarima« diskutabilni su još iz jednog razloga. Ti su ispitanici bili izabrani jer su predstavljali više ili manje prosječne, normalne ljude, i bilo je utvrđeno da su bili bez sadističkih predispozicija. Rezultat se suprotstavlja empirijskim dokazima koji pokazuju da postotak nesvjesnih sadista u prosječnom stanovništvu nije nula. Neke studije (E. Fromm, 1936; E. Fromm i M. Maccoby, 1970) su to pokazale, a spretan promatrač to može otkriti bez upotrebe upitnika ili testova. Ali koji god bio posto-

tak ovih sadističkih karaktera u normalnom stanovništvu, potpuno ispuštanje ove kategorije ne govori najpovoljnije o prikladnosti testova upotrijebljenih u ispitivanju ovog problema.

Neki zbuduju i rezultati ovog eksperimenta mogu se vjerovatno objasniti jednim drugim faktorom. Autori kažu da su ispitanici imali poteškoću a u razlikovanju stvarnosti i uloge koju su igrali. Pretpostavimo da je to rezultat situacije; to je zaista tako, ali eksperimentatori su ugradili taj rezultat u eksperiment. Kao prvo, »zatvorenici« nisu bili zbudjeni nekim okolnostima. Uvjeti koji su im rečeni, i pod kojima su sklopili ugovor, drastično su se razlikovali od onih koji su ih dočekali u eksperimentu. Nisu nikako mogli očekivati da se na u u ponižavajućoj atmosferi, a još veće o konfuziji pridonijela je suradnja policije. Budući da je veoma neobično za policijske organe da se unajme za ovakvu eksperimentalnu igru, zatvorenici su je veoma teško bilo uočiti razliku između stvarnosti i igranja uloge.

Izvještaj pokazuje da oni nisu čak ni znali da li je njihovo hapšenje imalo bilo kakve veze s eksperimentom, a policajci su odbili da odgovore na njihova pitanja u vezi s time. Zar ne bi svaka prosjačnica na osoba bila smetena i ušla u eksperiment s osjećajem zbudjenosti, prevarenosti i nemoći?

Zašto nisu prekinuli eksperiment odmah, ili nakon jedan ili dva dana? Autori nam ne daju jasnu predodžbu o tome što je »zatvorenici« bilo rečeno o uvjetima otpuštanja iz »zatvora«. Ja barem nisam nigdje naišao na to da im je bilo rečeno da mogu odustati ako im se nastavljanje u eksperimentu u ini nepodnošljivo. U stvari, kada su neki pokušali pobjeći, uvari su ih silom zaustavili. Čini se da su stekli utisak da im samo odbor za otpuštanje može dati dozvolu da napuste zatvor. Pa ipak, autori kažu:

Jedan od najudniji incidenta ovog proučavanja zbio se za vrijeme saslušavanja odbora za otpuštanje kada je glavni eksperimentator pitao svakog od pet zatvorenika koji su tražili otpuštanje, da li je spreman, bude li otpušten, izgubiti sav novac koji je stekao kao zatvorenik. Trojica od pet zatvorenika rekli su, »Da«, da bi se složili s time. Podsjećamo da je novac bio namijenjen da ih privuče da u estvuju u eksperimentu, a da su nakon samo četiri dana bili spremni potpuno ga se odreći. Još udnije, kada im je rečeno da se o toj mogućnosti mora prodiskutirati s osobljem prije donošenja odluke, svi su se zatvorenici tiho digli i odvedeni su u svoje ćelije. Ako su se smatrali samo ispitanicima koji u estvuju u eksperimentu radi

novca, više nije postojao za njih nikakav razlog da ostanu, i mogli su lako izaći iz te situacije, koja im je postala mrska, jednostavnim napuštanjem eksperimenta. Ali utjecaj ove situacije bio je tako snažan, ova nestvarna okolina postala je toliko stvarna, da više nisu bili u stanju vidjeti da njihov prvobitni i jedini razlog da ostanu nije više postojao i vratili su se u ćeliju da čekaju odluku o »otpuštanju«.

Da li su mogli tako lako izbjeći i tu situaciju? Zašto im na tom sastanku nije bilo rečeno: »Oni, koji ne žele nastaviti, slobodni su da odmah idu, izgubiti će samo novac.« Da su i nakon toga ostali, izjava autora o njihovoj poslušnosti bila bi stvarno opravdana. Time, što im je rečeno da o toj mogućnosti moraju razgovarati s osobljem prije donošenja odluke, dat im je tipičan birokratski odgovor: a on je u stvari znao da zatvorenici nemaju pravo da napuste zatvor.

Da li su »zatvorenici« znali da je sve to bio samo eksperiment? To ovisi o tome što ovdje znači »znati«, i kako je namjerno zbudjivanje ispitanika od samog početka, i njihovo nepoznavanje što je što i tko je tko djelovalo na njihov misaoni proces.

Osim ovog nedostatka preciznosti i samokritičkog ocjenjivanja rezultata, eksperiment pati još od jednog propusta: od neprovravanja rezultata usporeivanjem sa stvarnom situacijom u zatvoru istog tipa. Da li je veća ina zatvorenika u najgorem tipu američkog zatvora pužavo podložna, a veća ina stražara brutalni sadisti? Autori navode samo jednog bivšeg zatvorenika i jednog zatvoreničkog svećenika kao dokaz za tezu da rezultati prividnog zatvora odgovaraju onima na enim u stvarnom zatvoru. Kako je to pitanje presudno za glavnu tezu ovog eksperimenta, trebali su i mnogo dalje u utvrdjivanju sličnosti, na primjer, sistematskim intervjuiranjem bivših zatvorenika. Isto tako, mogli su umjesto jednostranog spominjanja »zatvora«, iznijeti preciznije podatke o postotku zatvora u Sjedinjenim Američkim Državama koji odgovaraju ponižavajućem tipu zatvora koji su oni nastojali stvoriti.

Propust autora da provjere svoje zaključke usporeivanjem sa stvarnom situacijom naročito je za žaljenje, budući da postoji obilan materijal koji se bavi situacijom u zatvoru, mnogo brutalnijom od najgoreg američkog zatvora — onom u Hitlerovim koncentracijskim logorima.

Što se tiče spontane okrutnosti SS-ovara, pitanje još nije sistematski proučavano. U mojim vlastitim ograničenim nastojanjima da dođem do podataka o u estalosti spontanog sadizma

kod ovih uvara — tj. sadisti kog ponašanja koje prekora uje granice propisane rutine i koje je motivirano individualnom sadisti kom požudom — od bivših zatvorenika dobio sam podatke koji su se kretali od 10 do 90 posto, niže podatke sam eš e dobio od bivših političkih zatvorenika.¹² Da bi se utvrdile injenice, trebalo bi poduzeti temeljito ispitivanje sadizma uvara u sistemu nacističkih koncentracijskih logora. Takvo ispitivanje moglo bi primijeniti nekoliko pristupa. Na primjer:

1. Sistematsko intervjuiranje bivših zatvorenika koncentracijskih logora, koje povezuje njihove izjave sa: njihovom dobi, razlogom hapšenja, vremenom koje su proveli u zatvoru i drugim relevantnim podacima — i sli ni intervju s uvarima koncentracijskih logora.¹³

2. »Indirektni« podaci, kao što su slijede i: sistem koji se upotrebljavao, barem 1939, da se na duga kom putu vlakom do koncentracijskih logora slome novi zatvorenici, kao što je nanošenje teških fizičkih bolova (mlačenja, rane bajunetom), glad, najgore ponižavanje. Uvari SS-a izvršavali su ta sadistička naređenja bez pokazivanja imalo smilovanja. Kasnije, me utim, kada su zatvorenike transportirali vlakom iz jednog logora u druge, nitko nije ni taknuo te ve sada »stare zatvorenike«. (B. Bettelheim, 1960). Da su se uvari htjeli zabavljati sadističkim ponašanjem, mogli su to bez bojazni od kažnjavanja.¹⁴ Što se to nije estodo ga alo, moglo bi navesti na određene zaključke o individualnom sadizmu ovih uvara. A što se tiče odnosa i držanja zatvorenika, podaci iz koncentracijskih logora još ne potvrđuju Haneyovu, Banksovu i Zimbardovu glavnu tezu, koja tvrdi da individualne vrijednosti, etika i uvjerenja ne igraju nikakvu ulogu kad se radi o prisilnom utjecaju okoline. Upravo obrnuto, razlike u držanju apolitičkih zatvorenika i zatvorenika srednje klase (uglavnom Jevreja), i zatvorenika s istinskim političkim ili vjerskim uvjerenjima, ili obojima, pokazuju da su vrijednosti i uvjerenja od bitne važnosti u reagiranju na uvjete u koncentracijskom logoru koji su isti za sve.

Brano Bettelheim dao je jednu slikovitu i oštroumnu analizu tih razlika:

Nepolitičkim zatvorenicima srednjeg staleža (manjina u koncentracijskim logorima) bilo je najteže podnijeti prvobitan šok. Bili su u potpunosti nesposobni shvatiti što im se desilo i zašto. Još više su se uhvatili i držali za ono što im je do tada davalo samopoštovanje. Čak i dok su ih zloupotrebljavali, oni su

uvjerovali esesovce da nisu nikad bili protiv nacizma. Nisu nikako mogli shvatiti zašto njih, koji su se uvijek držali zakona, sada progone. Čak i u logoru, iako su bili neopravdano zatvoreni, oni se nisu usudili niti u mislima suprotstaviti svojim ugnjetavačima, ma da bi im to dalo samopoštovanje koje im je bilo i te kako potrebno. Sve što su bili u stanju primiti bilo je da mole i da se ponizuju. Kako su zakon i služba narodne sigurnosti iznad svakog prigovora, oni su prihvatili kao pravedno sve što je Gestapo činio. Protivili su se samo tome što su oni postali objekti proganjanja, koje samo po sebi može biti pravedno, jer ga name u vlasti. Oni su racionalizirali svoje poteškoće i inzistiraju i da je sve to jedna »greška«. Esesovci su ih ismijavali, loše se prema njima odnosili, dok su istovremeno uživali u scenama u kojima je dolazila do izražaja njihova pozicija superiornosti. Zatvorenici kao grupa naročito su željeli da se na neki način poštuje njihov status srednje klase. Ono što ih je najviše uzrujavalo bilo je to što se s njima postupalo »kao s običnim kriminalcima«.

Njihovo ponašanje pokazalo je koliko je slaba bila apolitičarima srednja klasa u svom suprotstavljanju nacionalsocijalizmu. Oni nisu posjedovali nikakvu dosljednu filozofiju, bilo moralnu, političku ili socijalnu, koja bi štitila njihove interese, ili im dala snagu da se iznutra suprotstave nacizmu. Nisu imali ništa na što bi se mogli osloniti kada su bili izloženi šokovima zatvora. Njihov osjećaj vlastite vrijednosti ovisio je o njihovom statusu, poštovanju koje im je donosio njihov položaj, ovisilo je o njihovom radnom mjestu, o ulozi koju su imali u porodici i sli nima vanjskim faktorima ...

Već inače ih je izgubila poželjne osobine srednjeg staleža kao što su pristojnost, korektnost i samopoštovanje. Postali su bespomoćni i razvili su u pretjeranoj mjeri nepoželjne karakteristike svoje grupe: škrtost i sitni avost, svadljivost i samožaljenje. Mnogi su postali potišteni na razdražljiv način i neprestano su gurali. Neki su pak postali nepošteni i krali su od drugih zatvorenika. (Prevariti ili ukrasti od esesovaca smatralo se normalnim, kao što se ukrasti od zatvorenika smatralo podlim.) Više nisu bili u stanju živjeti prema vlastitim nahođenjima, već su kopirali druge grupe. Neki su slijedili ponašanje kriminalaca. Samo ih je nekolicina prihvatila na način ponašanja političkih zatvorenika, obično, najpoželjniji od svih oblika ponašanja, koliko god bio diskutabilan. Neki su u zatvoru pokušali primiti ono što su rado imali i na slobodi: prepustili su se vladajućoj grupi.

Nekoliko ih se pokušalo prikljuiti zatvorenicima iz višeg staleža i nastojalo oponašati njihovo ponašanje. Mnogo ih se više ulizivalo SS-oficirima, neki su čak postali njihovi špijuni (što su, osim ove nekolicine, inili samo kriminalci). Ni to im nije pomagalo; Gestapo je volio izdaju, ali je prezirao izdajicu. (B. Bettelheim, 1960)

Bettelheim je ovdje dao oštromnu analizu osjeća identiteta i samopoštovanja prosječne srednje klase: njegovog društvenog položaja, njegovog prestiža; njegova moć komandiranja je uporište na kojem poiva njegovo samopoštovanje. Ako to uporište nestane, on se moralno slama kao ispražnjeni balon. Bettelheim pokazuje *zašto* su ti ljudi postali demoralizirani, *zašto* su mnogi od njih postali bijedni robovi, a neki čak špijuni SS-a. Mora se naglasiti jedan važan element mehanizama u uzrocima ovih promjena: ti nepolitički zatvorenici nisu mogli shvatiti situaciju; nisu mogli razumjeti zašto su u koncentracijskom logoru, jer su znali da se samo »kriminalci« kažnjavaju, a oni nisu bili kriminalci. Ovo pomanjkanje razumijevanja i zbrka koja je zbog toga nastala u znatnoj su mjeri pridonijeli njihovom slomu.

Politički i vjerski zatvorenici reagirali su potpuno drugačije na iste uvjete.

Za one *političke* zatvorenike, koji su znali da će biti proganjani, zatvaranje je predstavljalo mnogo manji šok, jer su oni na to bili psihološki spremni. Bila im je mrska njihova sudbina, ali su je prihvatili kao nešto što je bilo u skladu s njihovim razumijevanjem toka događaja. Dok su razumljivo i sasvim opravdano bili zabrinuti zbog svoje budućnosti, i svojih porodica i prijatelja, sasvim sigurno nisu vidjeli razloga da se osjećaju poniženi zato što su zatvoreni, iako su patili jednako kao i drugi zatvorenici.

Jer im njihova savjest nije dopuštala da idu u rat, svi Jehovini svjedoci bili su poslani u logore. Na njih je zatvor još manje utjecao i zadržali su svoj integritet zahvaljujući nepokolebljivosti svojih vjerskih uvjerenja. Budući da je njihov jedini pristup bio odbijanje da služe vojsci, esto im je bila ponudena sloboda pod uvjetom da služe. Oni su uporno odbijali.

Članovi te grupe bili su obično uskih pogleda i iskustava, željni da pridobiju nove članove, ali na drugoj strani, bili su primjerni drugovi, spremni da pomognu, korektni i pouzdani. Argumentativni i svadljivi bili su samo kad je netko dovodio u

pitanje njihova vjerska uvjerenja. Zbog njihovih savjesnih radnih navika esto su ih birali za nadglednike, ali kada su jednom postali nadglednici i prihvatili naredbu da se osesovaca, inzistirali su da zatvorenici dobro naprave posao i u vremenu koje je bilo određeno. Iako su bili jedina grupa zatvorenika koja nije nikada zloupotrebljavala nadglednike, ili se loše prema njima odnosila, SS-oficiri rado su ih uzimali za redare zbog njihovih radnih navika, sposobnosti i skromnosti. Upravo suprotno nego što se očekivalo, prestanim krvavim zavadama izmeću u drugim grupama u zatvoru, Jehovini svjedoci nisu nikada zloupotrebljavali svoju povoljnu poziciju kod SS-oficira radi sticanja vlastitih privilegija. (B. Bettelheim, 1960).

Iako je Bettelheimov opis političkih zatvorenika veoma porušavajući, on sasvim jasno pokazuje da su zatvorenici koncentracijskih logora koji su imali neku vrstu uvjerenja reagirali na iste okolnosti na sasvim drugačiji način od zatvorenika bez ikakvih uvjerenja. Ova činjenica suprotstavlja se biheviorističkoj teoriji koju su Haney i drugi pokušali dokazati njihovim eksperimentom.

Ne možemo a da ne postavimo pitanje o vrijednosti ovakvih »neprirodnih« eksperimenata kada stoji na raspolaganju toliko materijala za »prirodne« eksperimente. Ovo pitanje nudi se tim više što eksperimentima ove vrste ne samo da nedostaje njihova tobožnja preciznost koja bi im trebala dati prednost nad prirodnim eksperimentima, već i neprirodna situacija naginje iskrivljavanju itave eksperimentalne situacije u usporedbi sa »stvarnim životom«.

Što se misli ovdje pod »stvarnim životom«?

Možda bi bilo bolje objasniti ovaj pojam pomoću nekoliko primjera nego formalnom definicijom koja bi postavila određena filozofska i epistemološka pitanja. Čije razjašnjavanje bi nas odvelo daleko od našeg glavnog pravca razmišljanja.

U »ratnim igrama« jedan broj vojnika prijavljuje se kao »ubijen« a oružje kao »uništeno«. Prema pravilima igre oni jesu ubijeni, ali to nema nikakvih posljedica za njih kao osobe, a niti za oružje kao stvari; »mrtav« vojnik uživa u svom kratkom odmoru, a »uništeni« top i dalje će služiti svojoj namjeni. Najgore što se može dogoditi strani koja je izgubila je to da nepovoljno utječe na daljnju karijeru njenog odgovornog generala. Drugim riječima, što se događa u ratnoj igri ne djeluje ni na koji način na stvarnu situaciju većine onih koji u estvuju.

Igre koje se igraju za novac pružaju još jedan primjer. Većina ljudi koji kartaju ili igraju rulet za novac, ili se klade na konjskim trkama, veoma su svjesni granice između »igre« i »stvarnosti«; oni ulažu samo onoliko koliko mogu, a da ne dovode u pitanje svoju financijsku situaciju, tj. onoliko koliko ne može imati ozbiljnih posljedica.

Manjina, pravi »kockari«, riskiraju i svote i gubitak i te kako utjecati na njihovu financijsku situaciju, možda i znači njihovu propast. Ali »kockar« u stvari ne »igra igru«, on sudjeluje u veoma realnom, esto dramatičnom obliku življenja. Isti pojam »igra-stvarnost« vrijedi i za sport kao što je ma evanđe: nijedan od obojice koji sudjeluju ne riskira svoj život. Ako je situacija podešena tako da oni to čine, ne govorimo o igri¹⁶, već dvoboju.

Kada bi ispitanicima u psihološkim eksperimentima bilo sasvim jasno da se radi samo o igri, sve bi bilo veoma jednostavno. Ali u mnogim eksperimentima, kao na primjer u Milgramovom, oni su krivo informirani i rene su im laži; a što se tiče eksperimenta u zatvoru, on je bio postavljen tako da bi se svijest o tome da je to samo eksperiment minimizirala, ili potpuno izgubila. Upravo činjenica da se mnogi od tih eksperimenata, da bi se uopće ostvarili, moraju baviti lažnim prikazivanjem stvarnosti, ukazuje na tu specifičnu nerealnost; osjećaj stvarnosti kod učesnika je pobrkan, a njihovo kritičko ocjenjivanje u velikoj mjeri smanjeno.¹⁷

U »stvarnom životu« uvijek zna da njegovo ponašanje imati posljedice. Osoba može maštati o želji da nekog ubije, ali se samo rijetko ta mašta pretvara u djelo. Mnogi izražavaju tu maštu u snovima, jer kad spavamo mašta nema nikakvih posljedica. Eksperimenti u kojima ispitanicima nedostaje osjećaj stvarnosti, mogu izazvati reakcije koje više predstavljaju podsvjesne tendencije nego što pokazuju kako bi se subjekt mogao ponašati u stvarnosti.¹⁸ Da li je neki događaj igra ili stvarnost, važno je još iz jednog razloga. Dobro je poznato da stvarna opasnost teži mobiliziranju »energije spremljene za nuždu«, esto u toj mjeri, da osoba o kojoj se radi ne bi vjerovala da posjeduje toliko fizičke jakosti, spremnosti i izdržljivosti. Ali ta se energija za nuždu mobilizira samo kada je itav organizam suo sa stvarnom opasnošću u i to iz dobrih neurofizioloških razloga; opasnosti o kojima uvijek sanjari ne stimuliraju organizam na takav način, već samo dovode do straha i zabrinutosti. Isti princip vrijedi ne samo za reakcije u nuždi kad smo suo eni s opasnošću, već i u razlikovanju mašte od stvarnosti u mnogim drugim pogledima,

kao na primjer, u mobilizaciji moralnih inhibicija i reakcija savjesti koje nisu pobudene kada se itava situacija ne doživljava kao stvarna.

Uz to, mora se uzeti u obzir i uloga eksperimentatora u laboratorijskim eksperimentima ove vrste. On nadzire i upravlja fiktivnom stvarnošću u koju je stvorio. U nekom smislu on za ispitanika predstavlja stvarnost i zbog toga je njegov utjecaj hipnotički, sličan utjecaju hipnotizera na njegov objekt. Eksperimentator u nekoj mjeri rastereuje ispitanika njegovih odgovornosti i njegove volje i stoga je on više sklon pridržavati se pravila nego bi to bio u nehipnotičkoj situaciji.

I na kraju, razlika između nestvarnog i stvarnog zatvora je toliko velika, da je gotovo nemoguće izvesti valjanu analogiju iz promatranja ovog prvog. Da li uvijek zna da će ostati u zatvoru (iako i pod najgorim uvjetima) dva tjedna, dva mjeseca, dvije godine ili dvadeset godina, bitan je faktor, koji utječe na njegov stav. Taj faktor sam je presudan za njegovu bespomoćnost, demoralizaciju i nekada (iako samo iznimno) za mobilizaciju novih energija — s dobroćudnim ili zloćudnim namjerama. Nadalje, zatvorenik nije »zatvorenik«. Zatvorenici su pojedinci koji reaguju individualno s obzirom na razlike u strukturama njihovih karaktera. To ne znači da je njihova reakcija samo funkcija njihovih karaktera, a ne i njihove okoline. Naprosto je naivno pretpostaviti da mora biti, ili jedno, ili drugo. Složen i izazovan problem u svakoj individui — i grupi — je pronaći u čemu se sastoji ta specifična interakcija karakterne strukture i društvene strukture. Upravo s time počinje pravo ispitivanje, i ono je samo otežano pretpostavkom da je situacija onaj faktor koji objašnjava ljudsko ponašanje.

Teorija frustracione agresije

Postoje mnoge druge biheviorističke orijentirane studije agresije,¹⁹ ali nijedna nije razvila opću teoriju o porijeklima agresije i nasilja, osim teorije frustracione agresije, koju su razvili J. Dollard i drugi (1939), i koja tvrdi da je pronašla sve uzroke agresije. To nije rečeno, da »pojava agresivnog ponašanja uvijek pretpostavlja postojanje frustracije i, obrnuto, postojanje frustracije uvijek vodi nekoj vrsti agresije«. (J. Dollard i drugi, 1939). Dvije godine kasnije N. E. Miller, jedan od autora, odbacio je drugi dio hipoteze, te dopušta da frustracija može izazvati neko-

liko raznih tipova reakcija, od kojih je agresija samo jedan. (N. E. Miller, 1941)

Prema Bussu, tu teoriju prihvatili su skoro svi psiholozi, uz samo nekoliko iznimaka. Sam Buss je došao do kritike zaključka da je »naglašavanje frustracije dovelo do nesretnog zapostavljanja druge velike skupine prethodnika agresije (štetnih stimulansa) kao i do zapostavljanja agresije kao instrumentalne reakcije. Frustracija je samo jedan od prethodnika agresije, i nije najznačajniji«. (A. H. Buss, 1961)

Temeljite razmatranje teorije frustracione agresije nemoguće je u okvirima ove knjige zbog količine literature s kojom bismo se morali baviti.²⁰ Ja u se u slijedećem ograničim na samo nekoliko točaka.

Jednostavnost prvobitne formulacije ove teorije uvelike je zasjenjena time što nije jasno što se podrazumijeva pod frustracijom. U osnovi postoje dva značenja koja se podrazumijevaju pod ovim pojmom: (a) Prekidanje neke radnje koja je u toku i koja je usmjerena prema nekom cilju. (Primjer bi bio dječak s rukom u kutiji s keksima, kada majka ulazi i prekida ga; ili seksualno uzbuđena osoba, prekinuta u aktu koitusa.) (b) Frustracija kao negacija težnje ili želje — »uskraćivanje« prema Bussu. (Primjeri: dječak koji moli mamu da mu da kekse, a ona odbija; ili muškarac kojeg žena odbija.)

Jedan od razloga dvosmislenosti pojma »frustracija« je u tome što se Dollard i drugi nisu dovoljno jasno izrazili. Drugi razlog je vjerojatno taj što se riječ »frustracija« svakodnevno upotrebljava u ovom drugom smislu, i što je psihoanalitičarima inače mišljenja tako neridonio ovoj upotrebi. (Na primjer, djetetova želja za ljubavlju »frustrirana« je postupkom njegove majke.)

Ovisno o značenju frustracije, mi se bavimo s dvije potpuno različite teorije: frustracija u ovom smislu bila bi relativno rijetka, jer ona pretpostavlja da je dotična aktivnost već u toku. Ona nije dovoljno u estala da bi objasnila svu, ili čak već i dio agresije. Istovremeno, tumačenje agresije kao rezultat prekidanja neke aktivnosti možda je jedini logičan dio ove teorije. Da bi se dokazala ili opovrgla, novi neurofiziološki podaci mogli bi biti od presudne vrijednosti.

Na drugoj strani, teorija koja se temelji na drugom značenju frustracije ne može se s obzirom na empirijske dokaze održati. Kao prvo, možemo razmotriti osnovnu činjenicu života: ništa važno ne postiže se bez prihvatanja frustracije. Ideja da netko može učiniti bez poteškoće, tj. bez frustracije, može biti dobra

propagandna parola, ali sasvim sigurno nije to na u sticanju važnih vještina. Kad uvijek ne bi bio u stanju prihvatiti frustraciju, teško da bi se uopće razvio. Da li svakodnevno zapažanje ne potvrđuje da su ljudi često frustrirani a da ne reagiraju agresivno? Ljudi koji čekaju u redu da kupe kartu za kazalište, religiozni ljudi koji poste, ljudi u ratu koji nemaju adekvatnu hranu — u ovim i stotinama drugih slučajeva frustracija ne izaziva agresiju. Ono što može dovesti, i često dovodi do agresije je značenje koje frustracija ima za neku osobu, i psihološko značenje frustracije koje se razlikuje s obzirom na totalnu konstelaciju u kojoj se frustracija pojavljuje.

Ako je djetetu, na primjer, zabranjeno da jede bombone, ta frustracija, ako se roditelj odnosi s ljubavlju i ako u njegovoj zabrani nema zadovoljstva u vladanju, ne može mobilizirati agresiju, ali ako je ta zabrana samo jedna od manifestacija roditeljeve težnje da vlada, ili na primjer, ako je bratu ili sestri ista stvar dopuštena, to je vjerojatno kod djeteta izazvati izvjesnu srdžbu. Što izaziva agresiju nije frustracija kao takva, već nepravda ili djetetov osjećaj odbačenosti koji se u takvoj situaciji pojavljuje.

Najvažniji faktor u određivanju pojave i intenziteta frustracije je karakter osobe. Veoma pohlepna osoba, na primjer, reagirat će srdžbom ako ne dobije onoliko hrane koliko želi, a isto je i sa škrtom osobom kada je njena želja da kupi nešto jeftino frustrirana; narcisoidna osoba osjetit će se frustrirana kada je ne hvale i ne cijene. U prvom redu karakter osobe određuje što je frustrira, a u drugom intenzitet njene reakcije na frustraciju.

Iako su mnoge biheviorističke orijentirane psihološke studije agresije vrijedne u okvirima njihovih vlastitih ciljeva, one nisu urodile formulacijom globalne hipoteze o uzrocima nasilne agresije. »Malo je studija koje smo ispitali«, zaključio je Megargee u svom izvrsnom pregledu psihološke literature, »pokušalo provjeriti teorije o ljudskom nasilju. One empirijske studije koje su bacile težište na nasilje obično nisu bile podešene da bi pro- vjerovale teorije. Ispitivanja koja su bacala težište na važne teoretske probleme obično su se bavila blažim oblicima agresivnog ponašanja ili su koristila infrajudske subjekte.« (E. I. Megargee, 1969. Potcrtao E. F.)

Imaju i na umu oštroumnost ispitivanja, mogućnosti istraživanja na njihovom raspolaganju i broj studenata željnih da briljiraju u naučnom radu, ovi slabi rezultati, izgleda, potvrđuju pretpostavku da bihevioristička psihologija nije naročito pogodna za razvitak sistematske teorije o izvorima nasilne agresije.

1. Kako bi nas temeljito razmatranje vrijednosti Skinnerove teorije odvelo predaleko od našeg glavnog problema, u slijedeći se ograničiti na prikaz općih principa neobihevizma i detaljniju diskusiju nekih od tih principa koje izgledaju relevantne za našu diskusiju. Kod proučavanja Skinnerovog sistema treba proučiti B. F. Skinner (1953). Za kratku verziju usporedi B. F. Skinner (1963). U svojoj posljednjoj knjizi (1971) on govori o općim principima svog sistema, osobito o njihovoj relevantnosti za kulturu. Usporedi tako er kratku diskusiju između Carla R. Rogersa i B. F. Skinnera (1956) i B. F. Skinnera (1961). Za kritiku Skinnerovog stava, usporedi Noama Chomskog (1971). Chomskijevi osvrti su temeljiti i daleko-sežni, a njegove primjedbe tako dobro izražene da nema potrebe da ih ovdje ponavljamo. Međutim Chomskijeva i moja psihološka gledišta su toliko različita, da moram u ovom poglavlju navesti jedan dio svoje vlastite kritike.
2. Skinner, suprotno od mnogih bihevizista, čak dopušta da »privatni događaji« ne moraju biti sasvim izbačeni iz nauke njih razmatranja i dodaje da »bihevizisti ka teorija spoznaje sugerira da privatni svijet, ako nije sasvim nepoznat, barem je malo vjerojatno da se može dobro spoznati.« (B. F. Skinner, 1963). Ovo ograničenje ne čini Skinnerovo ustupanje ništa više nego malom pažnjom psihi, predmetu proučavanja psihologije.
3. Govorio sam o ovoj ideji u *Revoluciji nade* (E. Fromm, 1968). H. Ozbekhan je neovisno formulirao isti princip u svom radu »The Triumph of Technology: 'Can' Implies 'Ought'!« (H. Ozbekhan, 1966).
Dr Michael Maccoby skrenuo je moju pažnju na neke rezultate svog proučavanja upravljanja u visoko razvijenim industrijama, koji indiciraju da princip »mo i implicira morati« vrijedi više za industrije koje proizvode za vojsku, nego za ostale mehanizme u kojima postoji više natjecateljstva. Ali čak ako je i ovaj argument toliko an, treba razmotriti dva faktora: prvo — koliko je velika industrija koja direktno ili indirektno radi za vojsku; drugo — inženjere da je taj princip zahvatio i umove mnogih koji se ne nalaze direktno u proizvodnji. Dobar primjer je prvobitan entuzijazam za svemirske letove; drugi primjer je tendencija da se u medicini konstruiraju i koriste naprave bez obzira na njihovu stvarnu važnost za specifične slučajeve.
4. Prema ovoj logici, odnos muškarca i žene je tako er »recipročan« jer muškarac, svojim manifestacijama boli, uvjetuje ženu i ona je u potpunoj najdjelotvornije instrumente muškarca.
5. L. Berkowitz je zauzeo stav u mnogome sličan A. H. Bussovom; on također nije potpuno nesklon ideji o motiviranju emocijama, ali u biti on ostaje unutar okvira bihevizističke teorije; on modificira teoriju frustracije agresije, ali je ne odbija (L. Berkowitz, 1962. i 1969).
6. Usp. J. Robert Oppenheimerov govor (1955) i mnoge slične ne iskazuju znamenitih znanstvenika prirodnih nauka.

7. Stavio sam ova dva pojma u navodnike, jer se često slobodno upotrebljavaju i ponekad su identični s društveno prilagođenim i neprilagođenim, ovim redom.
8. Meni su »interpretativni upitnici« poslužili kao vrijedan instrument u proučavanju unutarnjih i često nesvjesnih motivacija grupa. Interpretativni upitnik analizira nenamjerno značenje odgovora na otvoreno pitanje i interpretira odgovore u karakterološkom smislu, a ne uzima u obzir samo njihovu površinsku vrijednost. Prvi puta sam primijenio ovu metodu 1932. u jednom proučavanju na Institutu za društvena istraživanja na Frankfurtskom univerzitetu i kasnije u proučavanju društvenog karaktera malog meksičkog sela. Glavni suradnici u prvom proučavanju bili su: Ernest Schachtel, preminula Anna Hartoch-Schachtel i Paul Lazarsfeld (kao statistički suradnik). To proučavanje završeno je sredinom tridesetih godina, ali samo su upitnik i uzorci odgovora bili objavljeni. (M. Horkheimer, urednik, 1936). Drugo je proučavanje objavljeno. (E. Fromm i M. Maccoby, 1970). Maccoby i ja smo tako er sastavili upitnik za determiniranje faktora koji indiciraju nekrofilski karakter, a Maccoby ga je primijenio u raznim grupama sa zadovoljavajućim rezultatima. (M. Maccoby, 1972 a).
9. Slijede i citati uzeti su od S. Milgrama (1963).
10. Pravi se električni šokovi nisu primjenjivali, ali to nije bilo poznato u iteljima-ispitanicima.
11. Osim ako je drugačije napomenuto, slijede i citati su iz zajedničkog rada; rukopis mi je poslao dr Zimbardo.
12. Li no saopćeno je H. Brandta i profesora H. Simonsona — oba jica su proveli mnogo godina u koncentracijskim logorima kao politički zatvorenici — i drugih kojima bi bilo draže da se njihovo ime ovdje ne spominje. Usp. tako er H. Brandt (1970).
13. Saznao sam od dra J. M. Steinera da sprema za štampu proučavanje koje se zasniva na ovakvim intervjuima što obećava veliki doprinos ispitivanju ovog problema.
14. U ono je vrijeme uvar morao podnijeti izvještaj samo kada je ubio zatvorenika.
15. Za mnogo potpuniji prikaz vidi H. Brandt (1970).
16. M. Maccobyjeva proučavanja značenja stava igre u društvenom karakteru Amerikanaca još su više skrenula moju pažnju na dinamiku stava »igre«. (M. Maccoby, uskoro izlazi. Usp. tako er M. Maccoby 1972).
17. Oni podsjećaju na bitna svojstva televizijskih reklama, u kojima je stvorena atmosfera koja dovodi do brkanja razlike između fantazije i realnosti i koja pogoduje sugestivnom utjecaju »poruke«. Gledalac »zna« da upotreba određenog sapuna ne izazvat će ne promjene u njegovom životu, mada istovremeno drugi dio njega vjeruje da je to tako. Umjesto da odluči i što je stvarno, a što ne stvarno, on nastavlja misliti u sumraku nediferenciranja stvarnosti od iluzije.
18. Iz ovog razloga povremeni ubilački čin samo dopušta kvalitativnu tvrdnju da takvi impulsi postoje, ali ne i kvantitativnu tvrdnju o njihovoj intenzivnosti. Samo njihovo često ponavljanje dopustilo bi i kvantitativnu analizu.

19. Za izvanredan pregled psiholoških studija o nasilju usporedi E. I. Megargee (1969).
20. Me u najznačajnijim diskusijama teorije frustracione agresije koje treba spomenuti, osim rada A. H. Bussa, je Berkowitzov rad »Frustration-Agression Hypothesis Revisited« (1969). Berkowitz je kritičan, ali u biti pozitivan, i citira nekoliko skorašnjih eksperimenata.

III Instinktivizam i biheviorizam: njihove razlike i sličnosti

Zajednička osnova

Prema instinktivističkoj teoriji, uvijek živi prošlost svoje vrste kao što, prema biheviorističkoj teoriji, on živi sadašnjost svojega društvenog sistema. U prvom slučaju on je mašina koja može reproducirati samo oblike iz prošlosti, u drugom je mašina koja može reproducirati samo socijalne oblike sadašnjosti. Instinktivizam i biheviorizam imaju jednu zajedničku osnovnu premisu: uvijek ne posjeduje psihičnu vlastitu strukturu i vlastitim zakonima.

Isto vrijedi i za instinktivizam u Lorenzovom smislu. To je najradikalnije formulirao jedan od njegovih bivših studenata, Paul Leyhausen. On kritizira one psihologe koji se bave ljudima (*Humanpsychologen*) i tvrde da sve psihičke objasnjenosti samo psihološki, tj. na osnovu psiholoških premisa. (Umetanjem »samo« malo iskrivljujem njihovo gledište, da bih bolje ilustrirao ovaj argument.) Leyhausen tvrdi suprotno tome: »Ako postoji područje gdje sasvim sigurno ne možemo objasniti za psihičke zbivanja i iskustva, to je područje same psihe; to je tako iz istog razloga iz kojeg ne možemo objasniti za probavu u probavnom procesu, već u specijalnim ekološkim uvjetima koji su postojali pred milijardu godina. Ti uvjeti su neke organizme izložili selekcionom pritisku koji ih je prisilio da asimiliraju ne samo neorgansku hranu već i organsku. Isto su tako psihološki procesi rezultati selekcionog pritiska života — i vrste — koji održava vrijednost. Njihovo objasnjenje je u svakom smislu prepsihologijsko...« (K. Lorenz, P. Leyhausen, 1968, moj prijevod.) Ali jednostavnije rečeno, Leyhausen tvrdi da možemo objasniti psihološke podatke samim procesom evolucije. Od presudnog značaja ovdje je ono što se podrazumijeva pod »objasniti«. Ako, na primjer, želimo znati kako djelovanje straha može biti *može i* rezultat evolucije mozga od

najnižih do najviših životinja, onda je to posao znanstvenika koji se bavi evolucijom mozga. Ali, ako želimo objasniti *zašto* je netko uplašen, podaci o evoluciji ne mogu mnogo pridonijeti tom odgovoru: objašnjenje mora, u biti, biti psihološko. Možda toj osobi prijete ja i neprijatelj, ili se bori s vlastitom potisnutom agresijom, ili pati od osjeća nemoć, ili zbog nekog elementa paranoje misli da je proganjana, ili — mnoštvo drugih faktora koji sami ili u kombinaciji mogu objasniti njezin strah. Želja da se objasni strah neke osobe procesom evolucije naprosto je besmislena.

Leyhausenova premissa, da je jedini pristup proučavanju ljudskog fenomena evolucijski, znači da možemo razumjeti psihički proces u ovjeku isključivo poznavajući i kako je u procesu evolucije ovjek postao ono što jest. Slično, on predlaže da se probavni procesi moraju objasniti u okviru uvjeta koji su postojali prije stotina milijuna godina. Da li bi liječnik, koji se bavi poremećajima probavnog sistema, mogao pomoći pacijentu ako bi se bavio evolucijom probavnog sistema, a ne uzrocima određenog simptoma kod tog pacijenta? Za Leyhausenovu evoluciju postaje jedina nauka i ona apsorbira sve ostale nauke koje se bave ovjekom. Lorenz, koliko je meni poznato, nije nikada taj princip drastično formulirao, ali njegova teorija sada je na istoj premissi. On tvrdi da ovjek razumije sebe, samo i *dovoljno*, ako razumije proces evolucije koji ga je uinio onakvim kakav jeste sada.²

Unatoč velikim razlikama između instinktivističke i biheviorističke teorije, one imaju jednu osnovnu zajedničku orijentaciju. Obje isključuju *osobu*, ovjeka koji se ponaša, iz područja njihovog promatranja. Bilo da je ovjek rezultat uvjetovanja, ili rezultat evolucije životinja, on je determiniran isključivo uvjetima izvan njega, on nema nikakav udio u vlastitom životu, nikakve odgovornosti, čak ni tražak slobode. Ovjek je lutka na koncu kojom upravljaju instinkt ili uvjetovanje.

Kasnija gledišta

Unatoč tome, ili možda zbog toga, što instinktivisti i bihevioristi dijele neke sličnosti u svojim predodžbama o ovjeku i u svojoj filozofskoj orijentaciji, oni su se upravo fanatiki suprotstavljali jedni drugima. »Priroda Ili odgoj«, »instinkt Ili okolina«

su postale parole oko kojih su se obje strane okupljale, odbijajući i da na u zajedničko tlo.

U posljednjim godinama postoji sve jača tendencija da se nađu i ove oštre alternative instinktivističko-biheviorističkog rata. Jedno rješenje bilo je promijeniti terminologiju: neki su bili skloni ograničiti pojam »instinkt« na niže životinje i govoriti o »organskim nagonima« kada se radi o ljudskim motivacijama. Tako su neki došli do formulacija kao što je »većina ovjekovog ponašanja je naučena, dok većina ponašanja kod ptica nije naučena«. (W. C. Alee, H. W. Nissen, M. F. Nimkoff, 1953). Ova kasnija formulacija karakteristična je za novi trend da se prijašnji »ili/ili« zamijeni formulacijom »manje — ili — više«, uzimajući tako u obzir postepenu izmjenu u važnosti svakog od ovih faktora. Model za ovakvo shvaćanje je kontinuum, na jednom kraju kojeg se nalazi (gotovo) potpuna urođena determiniranost, a na drugom (gotovo) potpuno učenje.

F. A. Beach, istaknuti protivnik instinktivističke teorije, piše:

Možda ozbiljnija slabost u sadašnjem psihološkom pristupu instinktima leži u pretpostavci da je dvoklasni sistem adekvatan za klasifikaciju složenog ponašanja. Implikacija da svako ponašanje mora biti determinirano, ili učenjem ili nasljeđem, od kojih nam nijedno nije više nego samo djelomično poznato, je potpuno neopravdana. Na konačan oblik neke reakcije djeluje mnoštvo varijabilnih faktora, od kojih su nasljeđeni i iskustvo samo dva. Psihologija se mora baviti utvrđivanjem i analizom svih tih faktora. Kada se taj poduhvat dobro zamisli i izvede, ne može biti potrebe, ni razloga, za dvosmislena shvaćanja instinktivnog ponašanja. (F. A. Beach, 1955).

Slično pišu N. R. F. Maier i T. C. Schneirla:

Budući da u učenje igra važniju ulogu u ponašanju viših nego nižih životinja, prirodno determinirani oblici ponašanja viših životinja su u mnogo većoj mjeri modificirani iskustvom nego oni kod nižih životinja. Zbog te modifikacije životinja se može prilagoditi različitim okolinama i izbjeći uske granice koje joj nameću optimalni uvjeti. Više životinje su, prema tome, manje ovisne o specifičnim vanjskim uvjetima za opstanak od nižih.

Zbog interakcije ste enih i uro enih faktora u ponašanju ne mogu e je klasificirati mnoge Oblike ponašanja. Svaki tip ponašanja mora biti odvojeno ispitan. (N. R. F. Maier i T. C. Schneirla, 1964).

Stav koji je zauzet u ovoj knjizi je u nekim pogledima blizak stavu autora koje sam upravo spomenuo i drugih koji odbijaju da nastave borbu pod parolom »instinkt« protiv »u enja«. Ali, kao što u pokazati u tre em dijelu knjige, važniji je problem sa stajališta ove knjige razlika izme u »organskih nagona« (hrana, borba, bijeg, seksualnost — prije zvani »instinktima«), ija uloga je osiguranje opstanka jedinke i vrste, i »neorganskih nagona« (u karakteru ukorijenjenih strasti)³, koji nisu filogenetski programirani i nisu zajedni ki svim ljudima: ežnja za ljubavlju, slobodom, destruktivnoš u, narcisoidnoš u, sadizmom i mazohizmom.

Ti se neorganski nagoni, koji su dio ovjekove druge prirode, esto brkaju s organskim nagonima. Dobar primjer za to je seksualni nagon. Psihoanaliti ki utvr eno zapažanje, da esto intenzitet koji se subjektivno doživljava kao seksualna želja (uključuju i i odgovaraju e fiziološke manifestacije), proizlazi iz neseksualnih strasti kao što su narcisoidnost, sadizam, mazohizam, želja za mo i, ak i tjeskoba, usamljenost i dosada.

Za narcisoidnog muškarca, na primjer, žena može biti seksualno privla na, jer je on uzbu en mogu noš u da sam sebi dokaže koliko je privla an. Ili, sadisti ka osoba može biti seksualno uzbu ena mogu noš u osvajanja žene (ili muškarca) i vladanjem njom ili njime. Mnogi ljudi su godinama emotivno vezani upravo iz ovakve motivacije. Dosta je dobro poznato da slava, mo i bogatstvo ine onoga koji ih posjeduje seksualno atraktivnim, ako postoje odre eni fizi ki uvjeti. U svim ovim slu ajevima fizi ka ežnja je mobilizirana neseksualnim strastima koje se na taj na in zadovoljavaju. Tko u stvari zna koliko djece duguje svoj život taštini, sadizmu i mazohizmu, a ne pravoj fizi koj privla nosti, a da ne govorimo o ljubavi. Ali ljudi, naro ito muškarci, više vole da ih smatraju »seksualno nezasićnima« nego »pretaštima«⁴

Ista pojava detaljno je klini ki prouavana u slu ajevima neobuzdanog jedenja. Taj simptom nije motiviran »fiziološkom«, ve »psihi kom« gladi, izazvanom osje ajem depresije, zabrinutosti i »praznine«.

Moja je teza — koju u izložiti u slijede im poglavljima — da destruktivnost i okrutnost nisu instinktivni nagoni, ve strasti

ukorijenjene u itavoj ovjekovoj egzistenciji. One su jedan od na ina da se na e smisao u životu; one ne postoje i ne mogu postojati kod životinja jer su po samoj svojoj prirodi ukorijenjene »u uvjetima ljudskog života«. Glavna je pogreška Lorenza i drugih instinktivista u tome što nisu razlikovali ove dvije vrste nagona, one ukorijenjene u *instinktu* i one ukorijenjene u *karakteru*. Sadisti na osoba, koja eka na priliku da izrazi svoj sadizam, izgleda kao da odgovara hidrauli kom modelu nagomilanog instinkta. Ali samo ljudi sa sadisti kim karakterom ekaju na priliku da se ponašaju sadisti ki, isto kao što ljudi s karakterom punim ljubavi ekaju na pogodnu priliku da izraze svoju ljubav.

Politi ko i društveno porijeklo ovih dviju teorija

Korisno je ispitati, donekle u detalje, društveno i politi ko porijeklo rata izme u environmentalista i instinktivista.

Environmentalisti ku teoriju karakterizira duh politi ke revolucije srednje klase osamnaestog stolje a protiv feudalnih povlastica. Feudalizam se temeljio na pretpostavci da je ure enje na kojem se on zasniva *prirodno*; u borbi protiv tog »prirodnog« ure enja koje je srednja klasa željela srušiti, ovjek je bio sklon prihvatiti teoriju da položaj osobe ne ovisi uop e o bilo kakvim uro enim ili prirodnim faktorima, ve da potpuno ovisi o društvenim okolnostima, ije je poboljšanje zadatak revolucije. Nikakav porok niti tupoglavost nisu se mogli objasniti ljudskom prirodom kao takvom, ve lošim i pokvarenim ure enjem društva; stoga nije postojala nikakva prepreka da se na ovjekovu budućnost gleda s apsolutnim optimizmom.

Dok je environmentalisti ka teorija bila tako usko povezana s revolucionarnim nadama srednjih staleža u osamnaestom stolje u, instinktivisti ki pokret, koji se zasniva na u enju Darwina, odražava osnovne pretpostavke kapitalizma devetnaestog stolje a. Kapitalizam kao sistem, ija se harmoni nost stvara bezobzirnim natjecanjem osoba, izgledao bi kao *prirodno* ure enje, kada bismo mogli dokazati da je najsloženija i najjedinstvenija pojava, ovjek, rezultat bezobzirnog natjecanja svih živu ih bi a od samog početka života. Razvoj života od jednostani nih organizama pa do ovjek a inio bi se kao najbolji primjer slobodnog privređivanja u kojem najbolji pobje uju, a oni, koji nisu sposobni održati se u ekonomskom sistemu koji stalno ide dalje, eliminirani su.⁵

Razlozi pobjedonosne antiinstinktivisti ke revolucije, koju su vodili K. Dunlap, Zing Yang Kuo i L. Bernard 1920-tih godina mogu se vidjeti u razlici izme u kapitalizma devetnaestog i dvadesetog stolje a. Spomenut u samo nekoliko razlika koje su ovdje bitne.

Kapitalizam devetnaestog stolje a bio je kapitalizam divljeg natjecanja me u kapitalistima, što je dovelo do eliminacije slabijih i manje efikasnih. U dvadesetom stolje u je element natjecanja do neke mjere popustio i dozvolio suradnju me u velikim kompanijama. Tako dokaz da je divlje natjecanje odgovaralo zakonu prirode više nije bio potreban. Druga važna razlika nalazi se u promjeni metode kontrole. U kapitalizmu devetnaestog stolje a vlast se bazirala uglavnom na primjeni strogih patrijarhalnih principa, koji su imali moralnu podršku Boga i kralja. Kibernetički kapitalizam, sa svojim gigantskim centraliziranim kompanijama, koje mogu radnicima pružiti zabavu i kruh, u stanju je održavati vlast psihološkom manipulacijom i ljudskom izgradnjom. Takvom sistemu potrebniji je ovjek koji je promjenljiv i na kojeg se može utjecati, nego onaj čijim »instinktima« upravlja strah od vlasti. Konačno, suvremeno industrijsko društvo ima drugačiju viziju ciljeva života od onog u prošlom stolje u. Tada je ideal bio, barem za srednje staleže, neovisnost, privatna inicijativa, biti »kapetan svoga broda«. Suvremena vizija, me utim, vizija je neograničene potrošnje i neograničene kontrole nad prirodom. Ljude uzbuđuje i tjera naprijed pomisao da će jednog dana potpuno vladati prirodom i tako postati slični Bogu: zašto bi moralo postojati išta u ljudskoj prirodi što se ne bi moglo kontrolirati?

Ali ako bihaviorizam izražava duh industrijalizma dvadesetog stolje a, kako ćemo objasniti povratak instinktivizma u Lorenzovim djelima i njegovu popularnost i kod šire publike? Kao što sam već rekao, jedan od razloga je osjećaj straha i nemoć koji prevladava u mnogim ljudima zbog opasnosti koje stalno rastu, i zbog toga što se ništa ne poduzima da se one izbjegnu. Mnogi koji su vjerovali u progres i nadali se bitnim promjenama u ljudskoj sudbini, umjesto da su pažljivo analizirali društvene procese koji su doveli do njihovog razaranja, nalaze utoliko isto u objašnjenju da ovjekova priroda mora biti odgovorna za ovaj neuspjeh. I na kraju, tu su i ljudi i političke predrasude autora koji predstavljaju novi instinktivizam.

Neki pisci na tom području jedva da su svjesni političkih i filozofskih implikacija svojih teorija. Niti su te veze naišle na mnogo pažnje me u onima koji komentiraju ove teorije. Ali postoje iznimke. N. Pastore (1949) je usporedio socijalno-političke poglede dvadeset i četiri psihologa, biologa i sociologa o problemu prirode — odgoj. Izme u dvanaest »liberalaca« ili »radikalaca«, jedanaest su bili environmentalisti, a jedan se opredijelio za nasljeđe kao bitan faktor: izme u dvanaest »konzervativaca«, jedanaest ih se opredijelilo za nasljeđe kao bitan faktor, a jedan je bio environmentalist. Ali uzimaju i u obzir i mali broj ljudi koji je uključen, ovaj rezultat dosta kazuje.

Drugi autori su svjesni emocionalnih implikacija, ili obično samo onih u hipotezi njihovih protivnika. Dobar primjer ove jednostrane svjesnosti je izjava jednog od najistaknutijih predstavnika ortodoksne psihoanalize, R. Waelder:

Ovo se odnosi na grupu kritičara koji su, ili otvoreni marksisti, ili u najmanju ruku pripadaju onoj zapadnoj liberalnoj tradiciji iz koje je i marksizam potekao, tj. školi koja je strastveno vjerovala da je ovjek po prirodi »dobar« i da je sve zlo i sva pokvarenost koju susrećemo u ljudskom djelovanju rezultat pokvarenih institucija — možda privatnog vlasništva ili, u skorašnjoj i nešto blažoj verziji, takozvane »neurotične kulture« ...

Ali, bilo da je evolucionist, ili revolucionar, umjeren ili radikal, ili konzervativan, nitko tko vjeruje u fundamentalnu dobrotu ovjeka i u isključivu odgovornost vanjskih faktora za ljudske patnje, ne može a da ne bude uznemiren teorijom instinkta destruktivnosti i instinkta smrti. Jer, ako je ta teorija to na, mogu nasti konflikti i patnje sadržane su u ljudskom djelovanju, i pokušaji da se one odstrane ili ublaže izgledaju ako ne beznađni, onda barem daleko kompliciraniji nego što su ih društveni revolucionari zamišljali. (R. Waelder, 1956).

Iako su Waelderove primjedbe oštroumne, ipak vrijedi reći i da on vidi samo pristranost antiinstinktivista, a ne i onih koji dijele njegovo gledište.

BILJEŠKE UZ TREĆE I POGLAVLJE

1. U H. von Foersterovom (1970) smislu »trivijalnog stroja«.
2. Lorenz-Leyhausenovo gledište ima svoju paralelu u izopćenom obliku psihoanalize koji pretpostavlja da je psihoanaliza identična

s razumijevanjem pacijentove historije, bez potrebe da se shvati postoje li dinamika psihičkog procesa.

3. »Neorganski«, naravno, ne zna i da oni nemaju neurofiziološke supstrate, već da ih ne pokreću organske potrebe i da im ne služe.
4. Ovo je naročito jasno kod fenomena »machisma«, vrline muškosti. (A. Aramoni, 1965; usp. također E. Fromm i M. Maccoby, 1970)
5. Ova historijska interpretacija nema nikakve veze s valjanošću u Darwinove teorije, iako je možda povezana sa zapostavljanjem nekih činjenica, kao što su uloga suradnje i popularnost ove teorije.

IV

Psihoanalitički pristup razumijevanju agresije

Nudi li *psihoanalitički pristup* metodu shvaćanja agresije, koja je izbjegla nedostatke i biheviorističkog i instinktivističkog pristupa? Na prvi pogled izgleda da je psihoanaliza ne samo izbjegla njihove nedostatke već u stvari pati od kombinacije jednih i drugih. Psihoanalitička teorija je istovremeno instinktivistička i svojim općim teoretskim pojmovima, a environmentalistička u svojoj terapijskoj orijentaciji.

Da je Freudova teorija², koja objašnjava ljudsko ponašanje kao rezultat borbe instinkta samoodržanja i seksualnog instinkta (a u njegovoj kasnijoj teoriji između instinkta života i instinkta smrti) instinktivistička, i suviše je dobro poznato da bi zahtijevalo dokazivanje. Environmentalistički okvir može se također lako prepoznati, ako razmotrimo da analitička terapija nastoji objasniti razvoj ličnosti specifičnim environmentalnim konstelacijama u najranijem djetinjstvu, tj. utjecajem porodice. Međutim, ovaj aspekt usklađen je s instinktivističkom pretpostavkom da modifikiraju i utjecaj okoline djeluje kroz strukturu libida.

U praksi, međutim, pacijenti, publika, a i i analitičari sami, ne pridaju stvarnu važnost nestalosti seksualnih instinkata (iako su te promjene rekonstruirane na temelju »podataka« koji su zasnovani na sistemu teoretskih otkrivanja) i prihvaćaju u potpunosti environmentalističku poziciju. Njihov aksiom je da se negativan razvoj kod pacijenata mora shvatiti kao rezultat štetnih utjecaja u ranom djetinjstvu. Ovo ponekad dovodi do iracionalnog samooptuživanja roditelja, koji se osjećaju krivim za svaku nepoželjnu ili patološku crtu koja se pojavljuje kod djeteta poslije rođenja, i do tendencije da ljudi u analizi iako optužuju roditelje za sve svoje probleme i izbjegavaju suočavanje s problemom za koji su sami odgovorni.

Imaju li sve ovo u vidu, psiholozi bi opravdano psihoanalizu kao *teoriju* svrstali u kategoriju instinktivističkih teorija, i tako bi njihov argument protiv Lorenza postao sam po sebi argument

protiv psihoanalize. Ali ovdje valja biti oprezan; pitanje je — kako definirati psihoanalizu? Da li je ona kona an zbroj svih Freudovih teorija, ili pak možemo razlikovati izme u originalnih i kreativnih i slu ajnih, vremenom uvjetovanih dijelova sistema, što je distinkcija koja se može praviti kod svih velikih nau enjaka-istraživa a? Ako je takva distinkcija opravdana, moramo se pitati da li teorija libida sa injava srž Freudovog rada ili pak je ona samo jedan oblik u kojem je on organizirao svoja nova za pažanja, jer nije imao drugi na in na koji bi mislio i izrazio svoje osnovne pronalaskе u filozoskim i nau nim uvjetima u kojima je živio. (E. Fromm 1970a.)

Sam Freud nije nikada tvrdio da je teorija libida nau no sigurna. On ju je nazvao »naša mitologija« i zamijenio je teorijom Erosa i »instinkta« smrti. Jednako je važno što je on definirao psihoanalizu kao teoriju zasnovanu na pružanju otpora i prenošenju — a ne na teoriji libida, koju zanemaruje.

Ali možda je važnije od Freudovih vlastitih izjava imati na umu ono što je njegovim otkri ima dalo njihovu specifi nu historijsku važnost. Sigurno to nije bila instinktivisti ka teorija kao takva: teorije instinkta bile su popularne još od devetnaestog stolje a. Njegovo izdvajanje *seksualnog* instinkta kao izvora svih strasti (osim instinkta samoodržanja) bilo je novo i revolucionarno za vrijeme u kojem je još uvijek vladao viktorijanski moral srednje klase. Ali ak ni ova specijalna verzija teorije instinkta vjerojatno ne bi ostavila takav snažan i dugotrajan utisak. Mislim da je otkri e nesvjesnih procesa, ne filozofski ili spekulativno, ve empirijski, koje je on izložio u nekim od svojih analiti kih slu ajeva, a prije svega u svom fundamentalnom opusu *Tuma enje snova* (1900), dalo Freudu njegovo historijsko zna enje. Ako možemo pokazati da, na primjer, kod svjesno miroljubivog i savjesnog ovjeka postoji snažan ubila ki impuls, od sporedne je važnosti da li mi objašnjavamo te impulse »edipovskom« mržnjom prema ocu, kao manifestaciju njegovog instinkta smrti, kao rezultat njegove povrije ene narcisoidnosti, ili pomo u nekih drugih razloga. Freudova revolucionarnost sastojala se u tome što nas je u inio svjesnim nesvjesnog aspekta ovjekovog uma i energije koju on upotrebljava da bi potisnuo svijest o nepoželjnim žudnjama. On je pokazao da dobre namjere ništa ne znae ako prikrivaju nesvjesne namjere; otkrio je »pošteno« nepoštene, pokazavši da nije dovoljno samo *svjesno* dobro »misлити«. Freud je bio prvi znanstvenik koji je ispitivao ovjekovu dubinu, njegove donje slojeve, i zato su njegove ideje ostavile tako sna-

žan utisak na umjetnike i pisce u doba kada je ve ina psihijatar odbijala da ozbiljno shvati njegove teorije.

Ali Freud je otišao dalje. Ne samo da je pokazao da u ovjeku djeluju sile kojih on nije svjestan i da ga racionalizacije štite od te svjesnosti, nego je tako er objasnio da su te nesvjesne sile, u jednom novom dinami nom smislu³, integrirane u sistem kojem je on dao ime »karakter«.

Freud je po eo razra ivati tu koncepciju u svom prvom lan ku o »analnom karakteru«. (S. Freud, 1908). Pokazao je da se neke crte ponašanja, kao što su tvrdoglavost, urednost i štedljivost, esto pojavljuju zajedno kao sindrom karakteristika. Nadalje, gdje god postojao taj sindrom, možemo na i osobitosti kod za državanja nužde uz svjesnu kontrolu sfinktera i u nekim crta ma ponašanja koje se odnose na probavu i izlu ivanje fecesa. Tako je Freudov prvi korak bio otkrivanje sindroma karakteristika ponašanja i njihovo dovo enje u vezu s na inom na koji se dije le ponaša u sferi probave.

Njegov slijede i sjajan i kreativan korak bio je povezivanje dviju serija oblika ponašanja teoretskim razmatranjem zasnovanim na ranijoj pretpostavci o evoluciji libida. Ta pretpostavka je da u ranjoj fazi djetetovog razvitka, nakon što su usta prestala biti glavni organ požude i zadovoljstva, anus postaje važno erogeno podru je i ve ina libidinoznih želja biva usredoto ena na proces zadržavanja i izlu ivanja ekskremenata. Naposljetku on je objasnio sindrom karakteristika ponašanja kao sublimacije ili reakcijske formacije protiv libidinoznog zadovoljstva ili frustracije analnosti. Tvrdoglavost i škrtost bile bi sublimacija najranijeg odbijanja da se odrekemo zadovoljstva koje nam pruža zadržavanje ekskremenata; urednost, reakcijska formulacija protiv prvobitne želje djeteta za izlu ivanjem kad god zaželi. Freud je pokazao da ta tri izvorna svojstva sindroma, koja su dotada bila nepovezana, sa injavaju dio strukture ili sistema jer su ukorijenjena u istom izvoru analnog libida koji se manifestira u tim svojstvima, ili direktno, ili u sublimaciji ili reakcijskoj formaciji. Tako je Freud mogao objasniti zašto ta svojstva posjeduju loliko energije i zašto se tako snažno suprotstavljaju promjeni.⁴

Jedan od najvažnijih dodataka bio je pojam »oralno-sadisti kog« karaktera (što ja nazivam eksploatatorski karakter). Postoje i druga shva anja formacije karaktera, ovisno o tome koje aspekte želimo naglasiti: kao što su autoritativan⁵ (sadomazohisti ki) karakter, buntovni ki i revolucionarni karakter, narcisoidni i incestuozni karakter. Ovi kasniji pojmovi, ve ina od kojih

ne ine dio klasi ne psihoanaliti ke misli, me usobno su pozeza ni i poklapaju se. Povezuju i ih možemo do i do još potpunijeg prikaza nekih karaktera.

Freudovo teoretsko objašnjenje karakterne strukture bila je ideja da je libido (oralni, analni, genitalni) izvor energije raznih svojstava karaktera, ak ako i ne prihvatimo teoriju libida, njegovo otkri e ne gubi ništa od svoje važnosti za klini ka promatranja sindroma, a injenica da im je izvor energije zajedni ki ostaje jednako ispravna. Pokušao sam pokazati da su karakterni sindromi ukorijenjeni i njegovani u odre enim oblicima odnosa osobe s vanjskim svijetom i sa samom sobom: štoviše, ukoliko društvena grupa ima zajedni ku karakternu strukturu (>društveni karakter<), socijalno-ekonomski uvjeti zajedni ki svim lanovima grupe oblikuju društveni karakter. (E. Fromm, 1932, 1936, 1941, 1947, 1970; E. Fromm i M. Maccoby, 1970)⁶

Naro ita važnost pojma karakter je u tome što prevladava staru dihotomiju: instinkt — okolina. Seksualni instinkt u Freudovom sistemu trebao je biti veoma prilagodljiv i u velikoj mjeri oblikovan utjecajima okoline. To novo shva anje bilo je mogu e samo zato jer je Freud sve instinkte svrstao pod jedan, tj. seksualnost (osim instinkta samoodržanja). Mnogi instinkti koje nalazimo na listama starijih instinktivista bili su relativno odre e ni, jer je svako ponašanje bilo pripisano posebnoj vrsti uro enog nagona. Ali u Freudovoj shemi razli ite su motivacijske sile i razlike objašnjene kao rezultat utjecaja okoline na libido. Paradoksalno, Freudovo proširenje pojma seksualnosti omogulo mu je zatim da prihvati utjecaje okoline u ve oj mjeri nego što je to bilo mogu e za predfreudovsku teoriju instinkta. Ljubav, nježnost, sadizam, mazohizam, ambicija, znatiželja, tjeskoba, suparništvo — ti i mnogi drugi nagoni nisu se više pripisivali posebnim instinktima, ve utjecajima okoline (uglavnom važnim osobama u ranom djetinjstvu) putem libida. Freud je svjesno ostao vjeran filozofiji svojih u itelja, ali osmišljavanjem superinstinkta on je nadvladao vlastito instinktivisti ko gledište. Istina je da je on i dalje sputavao svoju misao name u i joj teoriju libida. Vrijeme je da sasvim napustimo tu instinktivisti ku prtljagu. Ono što ovdje želim naglasiti jest: Freudov se instinktivizam veoma razlikovao od tradicionalnog instinktivizma.

Prikaz koji je dosada dat name e ideju da »karakter determinira ponašanje«, da karakterna crta, bilo puna ljubavi ili uništavala ka, tjera ovjeka da se ponaša na odre en na in, i da se ovjek djeluju i prema svom karakteru osje a zadovoljan. Crta ka-

raktera govori nam kako bi se neka osoba željela ponašati. Ali moramo dodati jednu važnu napomenu: *kad bi mogla*.

Što ovo »kad bi mogla« zna i?

Moramo se ovdje vratiti na jednu od Freudovih najfundamentalnijih zamisli, pojam »principa realnosti« koji se zasniva na instinktu samoodržanja, suprotno »principu zadovoljstva« koji se zasniva na seksualnom instinktu. Bilo da smo vo eni seksualnim instinktom ili neseksualnim strastima u kojima je ukorijenjena karakterna crta, konflikt izme u onoga što bismo željeli initi i onoga što zahtijevaju vlastiti interesi ostaje presudan. Ne možemo se uvijek ponašati onako kako nas vode naše strasti; moramo u odre enoj mjeri modificirati naše ponašanje da bismo živjeli. Prosje na osoba pokušava prona i kompromis izme u onoga što bi njen karakter želio u initi i onoga što mora initi da ne bi iskusila, manje ili više, štetne posljedice. Mjera do koje neka osoba slijedi nare enja samoo uvanja (ego interes), naravno varira. U jednoj krajnosti važnost interesa ega je nula; to važi za mu enika i neku vrst fanati nog ubojice. U drugoj krajnosti nalazi se »oportunist« kojemu vlastiti interes uklju uje sve što ga može u initi uspješnijim, popularnijim i zadovoljnijim. Karakterizirani specifi nom kombinacijom vlastitih interesa i u karakteru uvriježenih strasti, svi se ljudi mogu smjestiti izme u ove dvije krajnosti.

Do koje mjere ovjek potiskuje svoje strastvene želje ne ovisi samo o faktorima koji djeluju u njemu, ve i o situaciji: ako se situacija izmijeni, potisnute žudnje postaju svjesne i izražavaju se. To, na primjer, vrijedi za sadisti ko-mazohisti ki karakter. Svi poznajemo tipove ljudi koji su podložni svom šefu, a sadisti ki dominiraju nad svojom ženom i djecom. Drugi primjer je promjena do koje dolazi kada se itava društvena situacija promijeni. Sadisti ki karakter, koji se pravio blagim i prijaznim, može postati ne ovjek u teroristi kom društvu u kojem se sadizam cijeni a ne osu uje. Drugi opet može sakriti sadisti ko ponašanje u svakom vidljivom djelovanju, a da ga pokaže suptilnim izražajima lica i na izgled bezazlenim i nevažnim primjedbama.

Do potiskivanja karakternih osobina dolazi i u vezi s najplemenitijim poticajima. Unato tome što je Isusovo u enje još uvijek dio naše moralne ideologije, ovjeka koji se ponaša u skladu s njim obi no smatramo budalom ili »neurotikom«; zbog toga mnogi ljudi racionaliziraju svoje velikodušne impulse objašnjavaju i ih samointeresom.

Ta razmatranja pokazuju da samointeres, u razli itoj mjeri, utje e na motivacijsku snagu karakternih crta. Ona impliciraju da je karakter glavna motivacija ljudskog ponašanja, ali ograni- ena i modificirana zahtjevima vlastitog interesa pod raznim uvjetima. Veliko je ostvarenje Freudovo ne samo to što je otkrio karakterne crte na kojima se ponašanje zasniva, ve i to što je pronašao na ine njihovog prou avanja kao što su: tuma enje snova, slobodne asocijacije i jezi ke omaške.

Ovdje leži temeljna razlika izme u biheviorizma i psihoanaliti- ke karakterologije. Uvjetovanje djeluje oslanjaju i se na vlastiti interes, kao što je želja za hranom, sigurnoš u, pohvalom i izbjegavanjem boli. Kod životinja vlastiti interes je toliko jak, da neprestanim i optimalno raspore enim u vrš ivanjem interes za samoo uvanje postaje ja i od drugih instinkata kao što su seks ili agresija, ovjek se tako er ponaša u skladu s vlastitim interesom; ah ne uvijek i ne neophodno. On esto djeluje prema svojim strastima, najnižima i najplemenitijima; esto je spreman riskirati svoje vlastite interese, svoje bogatstvo, svoju slobodu i svoj život u traženju ljubavi, istine, integriteta — ili za mržnju, pohlepu, sadizam i destruktivnost. Upravo u ovoj razlici leži razlog što uvjetovanje ne može biti zadovoljavaju e objašnjenje za ljudsko ponašanje.

ZAKLJU AK

Od epohalne važnosti u Freudovim pronalascima je to što je pronašao klju za razumijevanje sistema sila koje ine sistem ovjekovog karaktera i za razumijevanje kontradikcija u samom sistemu. Otkri e nesvjesnih procesa i dinamiki kog shva anja karaktera bilo je radikalno, jer je doprlo do samog korijena ljudskog ponašanja; ta otkri a bila su uznemiravaju a, jer se nitko nije više mogao skrivati iza svojih dobrih namjera; bila su opasna, jer kad *bi* svatko znao što bi mogao znati o sebi i drugima, društvo bi bilo uzdrmano u samim svojim temeljima.

Kada je psihoanaliza postala uspješna i ugledna, razotkrila je svoju srž i naglasila ono što je bilo op enito prihvatljivo. Zadržala je onaj dio nesvjesnog koji je Freud isticao, seksualne težnje. Potroša ko društvo riješilo se mnogih viktorijanskih tabua (ne zbog utjecaja psihoanalize, ve zbog nekoliko razloga koji su proizašli iz njegove strukture). Otkri e vlastitih incestuoznih želja, »strah od kastriranja«, »zavi anje na penisu« nije više bilo uzne-

miravaju e. Ali otkriti crte karaktera kao što su narcisoidnost, sadizam, svemo , podložnost, otu enje, indiferentnost, nesvjesna prevara vlastitog integriteta, iluzorna priroda vlastitog shva anja stvarnosti, otkriti sve to u samom sebi, u društvenom tkivu, u vo ama koje slijedimo — to je zaista »društveni dinamit«. Freud se bavio samo instinktivnim id; to je bilo sasvim zadovoljavaju e u vrijeme kada nije vidio drugog na ina osim instinktivisti kog kojim bi mogao objasniti ljudske strasti. Me utim, što je tada bilo revolucionarno, danas je konvencionalno. Instinktivisti ka teorija, umjesto da bude shva ena kao hipoteza potrebna u jednom periodu, postala je centar ortodoksne psihoanaliti ke teorije i usporila njezin daljnji razvitak razumijevanja ljudskih strasti koje su bile od centralnog interesa za Freuda.

Zbog tih razloga predlažem da se klasifikacija psihoanalize kao »instinktivisti ke« teorije, koja je formalno ispravna, u biti ne odnosi na sadržaj psihoanalize. Psihoanaliza je teorija nesvjesnih težnji, otpora, falsificiranja stvarnosti prema vlastitim subjektivnim potrebama i o ekivanjima (transfer) karaktera, te konflikata izme u strastvenih težnji utjelovljenih u karakternim crtama i zahtjevima samoo uvanja. U ovakvom izmijenjenom smislu (iako zasnovanom na srži Freudovih teorija), pristup ove knjige problemu ljudske agresije i destruktivnosti je psihoanaliti ki — a ne instinktivisti ki ili bihevioristi ki.

Ve i broj psihoanaliti ara odrekao se Freudove teorije libida, ali je esto nije nadomjestio jednako preciznim i sistemati nim teorijskim sistemom: »nagoni« koje oni upotrebljavaju nemaju zadovoljavaju u osnovu, ni u psihologiji, ni u uvjetima ljudske egzistencije, ni u adekvatnom shva anju društva. Oni esto upotrebljavaju pomalo plitke kategorije — na primjer: »natjecanje« kod Karen Horney — koje se mnogo ne razlikuju od »kulturnih obrazaca« ameri ke antropologije. Suprotno tome, nekoliko psihoanaliti ara — ve ina pod utjecajem Adolfa Meyera — odbacilo je Freudove teorije libida, i stvorilo pravac koji izgleda kao jedan od najkreativnijih u psihoanaliti koj teoriji, koji najviše obeava. Uglavnom na temelju njihovog prou avanja shizofreni nih pacijenata došli su do sve dubljeg razumijevanja nesvjesnih procesa koji se odvijaju u me uli nim odnosima. Oslobo eni ograni- avaju eg utjecaja teorije libida, a naro ito pojmovi *id*, *ego* i *superego*, u potpunosti mogu opisati što se zbiva u odnosu dvoje ljudi i unutar svakog od njih u njihovoj ulozi u esnika. Me- u najzna ajnijim predstavnicima ove škole, osim Adolfa Meyera, su Harry Stack Sullivan, Frieda Fromm-Reichmann i Theodore

Lidz. Smatram da je R. D. Laing uspio dati najdublje analize, ne samo zato jer je radikalno ispitivao li ne i objektivne inioce, ve zato što je njegova analiza društvene situacije jednako radikalna i kritična u prihvaćanju današnjeg društva kao zdravog. Osim ovih dosada spomenutih, i imena Winnicota, Fairbairna, Balinta i Guntripa, me u ostalima, predstavljaju razvitak psihoanalize od teorije i terapije instinktivne frustracije i vladanja do »teorije i terapije koja podržava ponovno roenje i razvitak autentične vlastitosti unutar autentičnog odnosa«. (H. Guntrip, 1971). U uspore enju s ovim, radu nekih »egzistencijalista«, kao što je L. Binswanger, nedostaje »precizan prikaz me uli njih procesa: oni zamjenjuju precizne kliničke podatke pomalo nejasnim filozofskim pojmovima.

BILJEŠKE UZ ETVRTO POGLAVLJE

1. Freudova upotreba termina *Trieb*, što se obi no prevodi kao »instinkt«, odnosi se na instinkt u širem smislu, kao somatski ukorijenjen nagon koji pokre e, ali striktno ne determinira kona no ponašanje.
2. Detaljna analiza razvitka Freudove teorije agresije nalazi se u Dodatku.
3. Freudova teorija karaktera može se lakše shvatiti na temelju »teorije sistema« koja se po ela razvijati 1920-ih godina i uveliko je unaprijedila shvaćanje u nekim prirodnim naukama, kao što su: biologija, neurofiziologija i neki aspekti sociologije. Neshvaćanje sistematskog razmišljanja može biti veoma lako odgovorno za neshvaćanje Freudove karakterologije kao i Marxove sociologije, koja se temelji na shvaćanju društva kao sistema. P. Weiss je iznio op i sistem teorije ponašanja životinja (P. Weiss, 1925). U dva nedavna članka dao je kratki i sažeti prikaz svojih shvaćanja prirode sistema, koji je, od meni poznatih, najbolji uvod u ovu materiju... (P. Weiss, 1967, 1970). Usp. tako er L. von Bertalanffy (1968) i C. W. Churchman (1968).
4. Crte koje su kasnije dodane prvobitnom sindromu su: pretjerana istost i tonost; one se tako er moraju shvatiti kao reakcijske formacije na najranije analne impulse.
5. Ovu koncepciju sam razradio proučavajući i njemačke radnike i poslodavce (E. Fromm 1936). Vidi napomenu na strani 46; vidi tako er E. Fromm (1932, 1941, 1970). T. W. Adorno i drugi (1950) slijedili su, u nekim pogledima, metodu ranijeg proučavanja autoritativnog karaktera radnika i poslodavaca, ali bez njenog psihološkog pristupa i dinamike koncepcije karaktera.
6. Erik H. Erikson (1964) iznio je sli no gledište u modalnim terminima, a da nije jasno naglasio razlikovanje od Freuda. Dokazao je da karakter kod Yurok Indijanaca nije determiniran libidinoznim kompleksom, i odbija glavni dio teorije libida uzimajući u obzir društvene faktore.

Drugi dio

Dokazi protiv
instinktivističke teze

U poglavljima u ovom dijelu knjige želim ustvrditi da relevantni podaci s područja neurofiziologije, psihologije životinja, paleontologije i antropologije ne podržavaju hipotezu da je uvijek prirodno obdaren spontanim i samopokretnim agresivnim nagonom.

Odnos psihologije prema neurofiziologiji

Prije nego što započinemo diskusiju o neurofiziološkim podacima, treba reći i nekoliko riječi o odnosu psihologije, nauke o duhovnom, prema neurološkim naukama, naukama koje proučavaju mozak.

Svaka od tih nauka ima svoj predmet proučavanja, svoje metode, a pravac u kojem se razvija ovisi o primjeni vlastitih metoda na svoje podatke. Ne možemo očekivati da neurofiziolog postupi na način koji bi bio najpoželjniji s gledišta psihologa, ili obrnuto. Ali možemo očekivati da obje nauke ostanu u bliskom kontaktu i da jedna drugoj pomažu; to je moguće ako obje strane posjeduju barem elementarno znanje koje svakoj dozvoljava da razumije jezik druge i da shvati njena najosnovnija otkrića. Kad bi proučavatelji objiju nauka bili u ovakvom bliskom kontaktu, uvidjeli bi da postoje područja u kojima mogu povezati svoje pronalasci. Takav je slučaj, na primjer, s područjem defenzivne agresije.

Međutim, u većini slučajeva, psihološka i neurofiziološka ispitivanja i naučni okviri na koje se odnose daleko su razmaknuti jedni od drugih. Neurolog ne može danas udovoljiti želji psihologa za informacijama o problemima poput — neurofiziološkog ekvivalenta strasti, kao što su destruktivnost, sadizam, mazohizam ili narcisoidnost¹, niti pak psiholog može biti od velike koristi neurofiziologu. Izgleda da svaka nauka mora nastaviti vlastitim putem i riješiti vlastite probleme, dok se jednoga dana,

pretpostavimo, obje ne razviju do te mjere da mogu pristupiti istom problemu, sa svojim različitim metodama, i me usobno povezati svoje pronalaskе. Sasvim bi sigurno bilo apsurdno da jedna od njih eka dok druga ne iznese dokaze koji potvrđuju ili negiraju njenu hipotezu. Dok god se psihološkoj teoriji ne suprotstavljaju jasni neurofiziološki dokazi, psiholog mora imati samo ono normalno nau no nepovjerenje u svoje pronalaskе, naravno, ako se oni temelje na adekvatnom razmatranju i interpretaciji podataka.

R. B. Livingston primijetio je slijedeće o odnosu tih dviju nauka:

Stvarno jedinstvo psihologije i neurofiziologije bit će uspostavljeno kad veliki broj znanstvenika bude dobro potkovani u obje discipline. Koliko će to stjecište biti vrsto i korisno, vidjet ćemo; me utim, pojavila su se nova područja istraživanja, u kojima proučavatelji ponašanja mogu manipulirati, uz okolinu, i mozgom, a proučavatelji mozga mogu primjenjivati pojmove i tehniku ponašanja. Mnoge od tradicionalnih identifikacija tih područja gube se. Trebali bismo aktivno odbacivati sve ostatke provincijalizma i osjeaja prevlasti i suparništva me u ovim disciplinama. Protiv koga smo? Samo protiv vlastitog neznanja. Unato nedavnom napretku, postoje širom svijeta relativno male mogućiosti za elementarna istraživanja na području psihologije i neurofiziologije. Problemi koji traže rješenje ogromni su. Razumijevanje se može unaprijediti samo modifikacijom sadašnjih shvaćanja, a ta se mogu izmijeniti samo dosjetljivim eksperimentalnim i teoretskim poduhvatima. (R. B. Livingston, 1962)

Mnogi su ljudi esto navedeni na pogrešno mišljenje, što ponekad predlažu popularni izvještaji, da su neurofiziolozi pronašli mnoge odgovore na probleme ljudskog ponašanja. Suprotno tome, veina znanstvenika na području neurologije ima znatno drugačiji stav. T. H. Bullock, stručnjak za nervni sistem beskičmenjaka, električnih riba i morskih sisavaca, počinje svoj rad, »Evolucija neurofizioloških mehanizama«, »poricanjem naše mogućiosti da za sada značajno pridonesemo stvarnom pitanju« i nadalje kaže da, »u biti, mi nemamo pravog pojma o živanom mehanizmu kod učenjaka, ili fiziološkim supstratima instinktivnih oblika, ili, u biti, o bilo kakvim složenim manifestacijama ponašanja« (T. H. Bullock, 1961).² Sli no piše Birger Kaada:

Naše znanje i predodžba o centralnoj neuralnoj organizaciji agresivnog ponašanja ograničeni su injenicom da veina podataka proizlazi iz eksperimenata sa životinjama, tako da gotovo ništa nije poznato o odnosu centralnog nervnog sistema i »osjeaja« ili »afektivnih« aspekata osjeaja. Mi smo potpuno ograničeni na promatranje i eksperimentalnu analizu fenomena ponašanja i izražavanja i objektivno zabilježenih perifernih tjelesnih promjena. Naravno, ak ni ovi postupci nisu potpuno pouzdani, i unato ekstenzivnim pokušajima istraživanja, teško je interpretirati ponašanje samo na osnovu ovih podataka. (B. Kaada, 1967)

Jedan od najistaknutijih neurologa, W. Penfield, dolazi do istog zaključka:

Oni koji se nadaju riješiti problem neurofiziologije duha su kao ljudi na podnožju planine. Oni stoje na istini koju su napravili na podnožju i gledaju na planinu na koju se žele popeti. Ali vrh je skriven u vjehnim oblacima i mnogi vjeruju da ne može nikada biti osvojen. Sigurno je, ako dođe dan kada će uvijek postiti i potpuno razumijevanje svog vlastitog mozga i duha, da će to biti njegov najveći i uspjeh, njegovo konačno dostignuće.

Postoji samo jedna metoda koju znanstvenik može primjenjivati u naučnom radu. To je metoda promatranja fenomena prirodne koju slijedi komparativna analiza i dopunjuje eksperimentiranje prema zamišljenoj hipotezi. Neurofiziolozi koji sa svom iskrenošću u slijede pravila nau ne metode ne će tvrditi da im njihov nau ni rad daje pravo da odgovore na ova pitanja. (W. Penfield, 1960)³

Određen broj neurologa izrazio je manje ili više radikalani pesimizam u vezi s poboljšanjem odnosa između neuroloških nauka i psihologije uopće, a naročito o vrijednosti onoga što današnja neurofiziologija može doprinijeti objašnjavanju ljudskog ponašanja. Ovaj pesimizam izrazili su H. von Foerster, T. Melnechuk,⁴ H. R. Maturana i F. C. Varela (uskoro izlazi).⁵ F. G. Worden također kritički piše: »Primjeri iz neuroloških istraživanja ilustriraju da, što ispitivače direktno sve više interesiraju svjesne pojave, to neadekvatnosti materijalističke doktrine postaju sve problematnije, što dovodi do traženja boljih primarnih sistema«. (F. G. Worden, uskoro izlazi)⁶

Iz odre enog broja usmenih i pismenih saop enja neurologa stekao sam dojam da ovaj trezveni stav dijeli sve ve i broj ispitiva a. Mozak se sve više i više shva a kao *cjelina*, kao jedan sistem, tako da ponašanje ne možemo objasniti uzimajući u obzir neke njegove dijelove. Zna ajne podatke koji podržavaju ovo gledište iznio je E. Valenstein (1968), koji je pokazao da pretpostavljeni hipotalami ni »centri« za glad, že , seks itd., nisu, ako stvarno postoje, tako jednozna ni kao što se ranije smatralo — stimulacija »centra« za jednu vrst ponašanja može izazvati ponašanje koje odgovara drugom centru, ako u okolini postoje stimulansi koji odgovaraju ovom drugom. O. Ploog (1920) je pokazao da »agresiju« (u biti, neverbalnu komunikaciju prijatnje) izazvanu kod vezirovke drugi majmun ne e ozbiljno shvatiti, ako je ovaj prvi socijalno inferiorniji od njega. Ovi podaci slažu se s holisti kim shva anjem da mozak u svom odre ivanju ponašanja uzima u obzir više niti stimulacija koje do njega dopijevaju — da sveukupno stanje fizi kih i društvenih uvjeta koji postoje u tom trenutku modificira zna enje specifi nog stimulansa.

Me utim, sumnja u mogućnost neurofiziologije da adekvatno objasniti ljudsko ponašanje ne zna i poricanje relativne valjanosti mnogih eksperimentalnih pronalazaka, naro ito posljednjih desetlje a. Iako bi se ti pronalasci mogli integrirati u nešto globalni je shva anje, oni su ipak dovoljno valjani da nam daju važne podatke za bolje shva anje jedne vrste agresije — *defenzivne agresije*.

Mozak kao osnova agresivnog ponašanja⁷

Proučavanje odnosa rada mozga i ponašanja bilo je ukoveno uglavnom Darwinovom pretpostavkom da strukturom i radom mozga upravlja princip opstanka jedinke i vrste.

Od tada su napor neurofiziologa bili usredoto eni na traženje površina mozga koje su supstrati najelementarnijih impulsa i ponašanja potrebnih za opstanak. Postoji op a suglasnost s MacLeanovim zaključkom, koji je nazvao te osnovne mehanizme mozga 4 F-a (feeding, fighting, fleeing and...): »hranjenje, borba, bijeg i seksualne aktivnosti«. (P. D. MacLean, 1958). Iako je uo iti da su ove etiri aktivnosti neophodne za fizi ko održanje jedinke i vrste. O tome, da kod ovjeka uz ove potrebe za fizi ko održanje postoje i osnovne potrebe ije ostvarenje je neophodno da bi mogao funkcionirati kao totalno bi e, bit e govora kasnije.

Što se ti e agresije i bijega, rad jednog broja istraživa a, W. R. Hessa, J. Oldsa, R. G. Heatha, J. M. R. Delgadoa i drugih, ukazuje na to da njima upravljaju⁸ različite neuralne površine u mozgu.

Pokazano je, na primjer, da afektivna reakcija srdžbe i njoj odgovaraju i agresivan obrazac ponašanja može biti izazvan direktnom elektri nom stimulacijom raznih površina, kao što su amigdala, lateralni hipotalamus, neki dijelovi mezencefalona i centralne sive tvari, ili može biti *sprije en* stimulacijom drugih struktura, kao što su septum, cirkumvolucija cinguluma i kaudalna jezgra.⁹ Velikom kirurškom spretnoš u neki su istraživa i¹⁰ uspjeli usaditi elektrode u specifi na područja mozga. Uspostavili su dvostranu vezu za promatranje. Elektri nom stimulacijom niskog naponu bili su u mogućnosti proučavati promjene u ponašanju životinja, a kasnije, i ovjeka. Mogli su, na primjer, direktnom elektri nom stimulacijom nekih površina demonstrirati izazivanje intenzivnog agresivnog ponašanja, i sprečavanje agresije stimulacijom nekih drugih. Na drugoj strani, mogli su, pak, izmijeniti elektri nu aktivnost tih razli itih površina mozga kad su osje aj, kao što su srdžba, strah, zadovoljstvo itd., bili izazvani stimulansima iz okoline. Tako er su promatrali stalne posljedice izazvane uništenjem nekih površina mozga.

Zaista je veoma dojmljivo vidjeti kako relativno malo povećanje u elektri nom naponu elektrode usiene u jednom od neuralnih supstrata agresije može izazvati iznenadan nastup neobuzdanog, krvožednog bijesa, a kako smanjenje elektri ne stimulacije ili stimulacije centra koji inhibira agresiju, može isto tako naglo zaustaviti tu agresiju. Delgadov spektakularan eksperiment zauslavljanja bika koji napada stimulacijom površine koja inhibira agresiju (upravljanjem iz daljine) izazvao je odre en interes za ovaj postupak. (J. M. R. Delgado. (1969)

To što se reakcija aktivira u nekim površinama mozga, nije ni u kom slučaju karakteristično samo za agresiju: ista dualnost postoji i s obzirom na druge poticaje. Mozak je, u biti, organiziran kao *dualni sistem*. Ako ne postoje specifi ni stimulansi (vanjski ili unutarnji), agresija se nalazi u stanju teku e ravnoteže, jer površine koje aktiviraju i površine koje inhibiraju održavaju relativno stabilnu ravnotežu. To je naro ito jasno uo ljuvo kada se aktiviraju a ili inhibiraju a površina uništi. Po evši s klasi nim eksperimentom Heinricha Kliivera i P. C. Bucya (1934), dokazano je da je, na primjer, uništenje amigdale preobrazilo životinje (rezuz majmune, vučice, divlje mačke, štakore i druge)

do te mjere da su izgubile — barem privremeno — svoju sposobnost za agresivne i silovite reakcije, čak i pod snažnom provokacijom.¹¹ Na drugoj strani, uništenje površina koje inhibiraju agresiju, kao što su male površine ventromedijalne jezgre hipotalamusa, izaziva permanentnu agresiju kod mačaka i štakora.

S obzirom na dualnu organizaciju mozga, nameće se ključno pitanje: koji to faktori poremećuju ravnotežu i izazivaju vidljiv bijes i njemu odgovarajuće silovito ponašanje?

Već nam je poznato da je jedan na in na koji možemo izazvati takve poremećaje u ravnoteži električne stimulacije ili uništenje tih površina (osim hormonalnih i metaboličkih promjena). Mark i Ervin naglašavaju da takvi poremećaji u ravnoteži mogu nastati i zbog raznih vrsta bolesti mozga koje mijenjaju njegov normalni kružni tok.

Ali koji su to uvjeti koji mijenjaju ravnotežu i mobiliziraju agresiju, osim ova dva slučaja, jedan od kojih je *izazvan* eksperimentalno, a drugi je patološki? Koji su uzroci »urođene« agresivnosti kod životinja i ljudi?

Defenzivna uloga agresije

Pregledavaju i neurofiziološku i psihološku literaturu o agresiji životinja i ljudi, čini se neizbježan zaključak da je agresivno ponašanje životinja reakcija *na bilo kakvo ugrožavanje opstanka*, ili što bih ja opetitije rekao, *životnih interesa životinje* — bilo kao jedinke, bilo kao člana vrste. Ova opća definicija obuhvaća mnogo različitih situacija. Najopasnija bila bi direktno ugrožavanje njenog života, ili ugrožavanje njenih potreba za seksom i hranom; složeniji oblik bio bi: »prenatranost« koja ugrožava potrebu za fizičkim prostorom i/ili društvenu strukturu grupe. Ali ono što je zajedničko svim uvjetima koji izazivaju agresivno ponašanje je to da oni predstavljaju ugrožavanje životnih interesa. Mobilizacija agresije u odgovarajućim površinama mozga u službi je života, ona je reakcija na prijetnje održanju jedinke ili vrste; što znači i da je *filogenetski programirana agresija, kakva postoji kod životinja i ovjeka, biološki prilagodljiva, defenzivna reakcija*. Da je to tako, nije za čudno ako se prisjetimo Darvini-novog principa o evoluciji mozga. Budući da je funkcija mozga da se brine za opstanak, on mora se pobrinuti i za neposrednu reakciju na bilo kakvo ugrožavanje opstanka.

Agresija ni u kom slučaju nije jedini oblik reakcije na prijetnje. Na prijetnje njenoj egzistenciji životinja reagira ili bijesom i napadom, ali strahom i bijegom. A izgleda da je bijeg nešto drugačija akcija, izuzevši kad životinja nema prilike da bježi pa se stoga bori — kao *ultima ratio*.

Hess je bio prvi koji je otkrio da električna stimulacija nekih dijelova hipotalamusa kod mačaka izaziva napad ili bijeg. Kao posljedica toga on je svrstao ove dvije vrste ponašanja u kategoriju »*defenzivne reakcije*«, što kazuje da obje reakcije imaju ulogu obrane života.

Neuralne površine koje su supstrati za napad i bijeg nalaze se blizu jedna drugoj, ali su ipak različite. Pionirske istraživačke studije W. R. Hessa, H. W. Magouna i drugih, slijedila su mnoga proučavanja, posebno Hunspergera i njegove grupe u Hessovom laboratoriju, i Romaniuka, Levisona i Flynna.¹² Unatoč odrednim razlikama u rezultatima do kojih su ovi različiti istraživači došli, oni su potvrdili Hessove osnovne pronalasci.

Mark i Ervin daju kratak pregled postojećeg stanja spoznaje u slijedećem odlomku:

Svaka životinja, bez obzira na vrstu, reagira na napad koji ugrožava njen život jednim od dva obrasca ponašanja: ili bijegom, ili agresijom i nasiljem — tj. borbom. Mozak uvijek djeluje kao cjelina u usmjeravanju ponašanja; iz toga proizlazi da su mehanizmi u mozgu koji iniciraju i ograničavaju ova dva različita oblika ponašanja ne samo međusobno usko povezani, već su povezani i s drugim dijelovima mozga, a njihovo djelovanje ovisi o sinhronizaciji mnogih složenih i pažljivo uravnoteženih podsistema. (V. H. Mark i F. R. Ervin, 1970)

Instinkt »bijega«

Podaci o borbi i bijegu kao defenzivnim reakcijama prikazuju instinktivističku teoriju u neobičajno svjetlu. Impuls bijega igra — neurofiziološki — s obzirom na ponašanje — istu, ako ne i veću ulogu u ponašanju životinja nego impuls za borbu. Neurofiziološki, oba su impulsa integrirana na isti način: nema osnove da bi se agresija smatrala »prirodnijom« od bijega. Zašto onda instinktivisti govore o žestini urođenih agresivnih impulsa, a ne o urođenom impulsu bijega?

Kad bismo zaključivali instinktivista o borbenom impulsu primijenili i na impuls bijega, došli bismo do ove tvrdnje: » o-

vjek je gonjen impulsom bijega; on može razumom nastojati nad vladati taj impuls, ali to nadvladavanje bit e relativno neefikasno, iako postoje na ini da se obuzda mo 'instinkta bijega'.«

Imaju i na umu važnost koja se pridaje uro enoj ljudskoj agresiji kao jednom od najozbiljnijih problema društvenog života, od religioznih pozicija do nau nog rada Lorenza, teorija usredoto ena na ovjekov »neobuzdani instinkt bijega« može izgledati smiješna, ali ona je neurofiziološki jednako ispravna kao i ona o »neobuzdanoj agresiji«. U stvari, s biološkog stanovišta ini se da bijeg bolje služi samoo uvanju nego borba. Politi kim ili vojnim vo ama možda se to ne bi inilo smiješno, ve razumno. Oni znaju iz iskustva da ljudska priroda ne nagnije heroizmu i da koješta treba poduzeti da bi se ovjeka motiviralo da se bori, a sprije ilo da bježi da bi spasio svoj život.

Onaj tko prou ava historiju mora postaviti pitanje nije li instinkt bijega isto toliko snažan inilac kao i instinkt za borbu. On bi mogao do i do zaklju ka da je povijest determinirana, ne toliko instinktivnom agresijom koliko nastojanjem da se potisne ovjekov »instinkt bijega«. Mogao bi naga ati da je veliki dio ovjekovih društvenih struktura i ideoloških nastojanja bio posve en upravo ovom cilju: ovjeku je trebala prijetiti smrt da bi u njemu usadila divljenje prema mudrosti njegovih vo a, da bi mu nametnula vjeru u »ast«. Trebalo ga je terorizirati strahom da e biti proglašen kukavicom, ili ga jednostavno napiti alkoholom, ili nadom o ženama i plja ki. Historijska analiza mogla bi pokazati da se razlozi za potiskivanje impulsa bijega i o ita dominacija impulsa za borbu nalaze ve im dijelom u kulturnim, a ne biološkim iniocima.

Ovim spekulacijama želim ukazati na etološku pristranost u korist koncepcije *homo aggressivus-a*, a osnovna injenica ostaje, da u mozgu životinje i ovjeka postoje ugra eni neuralni mehanizmi koji mobiliziraj agresivno ponašanje (ili bijeg) kao reakciju na prijetnje opstanku jedinke ili vrste, te da je ta vrsta agresije biološki prilagodljiva i da je u službi života.

Grabežljivost i agresija

Postoji još jedna vrsta agresije koja je izazvala mnogo nesporazuma: agresija *grabežljivih* kopnenih životinja. Zoologijski one su jasno odrene: to su porodice ma aka, hijena, vukova i medvjeda.¹³

Naglo se gomilaju eksperimentalni dokazi koji pokazuju da je neurološka osnova za grabežljive agresije razli ita od neurološke osnove defenzivne agresije.¹⁴ Lorenz je ukazao na istu stvar s etološkog gledišta:

Motivacija za lov u biti se razlikuje od motivacije za borbu. Bivol kojeg lav obara izaziva kod njega agresiju u isto tako maloj mjeri kao kod mene primamljiv puran kojeg sam upravo vidio kako visi u smo nici. Razlika izme u ova dva unutarnja nagona može se jasno vidjeti u izražajnim pokretima životinje: pas koji tr i po ubijenog zeca pokazuje isto sretno uzbu enje kao i kada pozdravlja svoga gospodara ili dobiva dugo o ekivanu poslasticu. Iz mnogih izvrsnih fotografija vidi se da lav kada ide u napad nije ljut. Režanje, pomicanje ušiju prema natrag i drugi dobro poznati izrazi i pokreti borbenog ponašanja uo ljivi su kod grabežljive životinje samo kada se jako boji žrtve koja se silom želi obraniti, a i onda su ti izrazi samo nagoviješteni. (K. Lorenz, 1966)

Na bazi postoje ih podataka o neurofiziološkim osnovama raznih vrsta agresije, K. E. Moyer je razlikovao grabežljivu agresiju od drugih tipova agresije i došao do zaklju ka da »naglo rastu eksperimentalni dokazi koji ukazuju da je neurološka osnova grabežljive agresije druga ija od one drugih vrsta agresije«. (K. E. Moyer, 1968)

Ne samo da grabežljivo ponašanje posjeduje vlastite neurofiziološke supstrate, koji se razlikuju od onih za defenzivno ponašanje, ve je i samo ponašanje druga ije. Ono ne izražava bijes i ne može se zamijeniti s borbenim ponašanjem, ali je ono ciljem determinirano, to no usmjereno i napetost nestaje s postizanjem cilja — pribavljanjem hrane. Instinkt grabežljivosti nije instinkt defenzive, koji je zajedni ki svim životinjama, ve instinkt pribavljanja hrane, koji je zajedni ki samo onim životinjskim vrstama koje su morfološki opremljene za tu svrhu. Naravno, grabežljivo ponašanje je agresivno,¹⁵ ali moramo dodati da se ova agresija razlikuje od s bijesom povezane agresije izazvane prijetnjom. Blika je vrsti agresije koju nekada nazivamo »instrumentalna agresija«, tj. agresija koja je namijenjena postizanju željenog cilja. Kod negrabežljivih životinja ne nailazimo na tu vrstu agresije.

Razlika izme u defenzivne i grabežljive agresije važna je za problem ljudske agresije, jer je ovjek filogenetski negrabežljiva životinja, pa je prema tome njegova agresija, što se ti e njenog

neurofiziološkog porijekla, negrabežljivog tipa. Ne smijemo zabraviti da je ljudsko zubalo »loše prilagođeno jedenju mesa, uvijek je još uvijek zadržao zube svojih vegetarijanskih predaka. Također je zanimljivo primijetiti da uvijekov probavni sistem ima fiziološke karakteristike vegetarijanca a ne mesoždera«. (J. Napier, 1970). Hrana čak najprimitivnijih lovaca i sakupljača hrane bila je najviše 75 posto vegetarijanska, a samo 25 posto mesna.¹⁶

Prema I. DeVoreu: »Svi primati iz Staroga Svijeta su uglavnom vegetarijanci. To su isto i ljudi s najprimitivnijom ekonomskom strukturom, ostatak lovaca-sakupljača u svijetu, osim arktičkih Eskima... Iako bi budući arheolozi, proučavajući i današnje Bušmane, mogli zaključiti da su kamenje koje su našli sa šiljcima strijelja Bušmana, Bušmani upotrebljavali za izbijanje srži iz kosti, upotrebljavale su ih, u stvari, žene za razbijanje oraha koji sačinjavaju 80 posto njihove privrede.« (I. DeVore, 1970).

Unatoč tome, možda ništa nije toliko pridonijelo predodžbi o intenzitetu agresivnosti kod životinja, i indirektno kod uvijek, koliko slika o grabežljivoj životinji. Ne moramo ići daleko da bismo našli razlog za ovu pristranost.

Uvijek se stotinama godina okružuje domaće životinjama — kao što su mačka i pas — koje su grabežljive. U biti, to je jedan od razloga zašto ih je uvijek pripitomio: pas koristi da bi lovio druge životinje i da bi napadao ljude koji mu prijete, a mačka da goni miševе i štakore. Na drugoj strani, uvijek se dojmila agresivnost vuka, glavnog neprijatelja njegovih stada ovaca, ili lisice, koja je odnosila njegove kokoši.¹⁷ Tako su životinje, koje je uvijek izabrao da mu budu najbliže, grabežljive, a jedva da je razlikovao grabežljivu od defenzivne agresije, jer u njihovom djelovanju obje završavaju ubijanjem; niti je mogao promatrati te životinje u njihovom vlastitom prebivalištu i zamijetiti njihove društvene i prijateljske međusobne odnose.

Zaključak do kojeg smo došli na temelju ispitivanja neurosocioloških dokaza je uglavnom isti kao i onaj koji su predložili najistaknutiji ispitivači i agresije, J. P. Scott i Leonard Berkowitz, iako se teoretski okviri njihovih istraživanja razlikuju od svojih. Scott piše: »Osoba koja ima sreću da živi u okolini koja je ne stimulira na borbu ne može patiti od psihološkog ili nervnog oštećenja zato što se nikada ne bori. To se razlikuje od fiziologije jednjaka, gdje unutarnji procesi metabolizma dovode do određenih fizioloških promjena koje s vremenom izazivaju glad i potrebu za jelom, bez ikakvih promjena u okolini.« (J. P. Scott, 1958). Berkowitz govori o »spremnosti« da se agresivno reagira na odre-

đene stimulanse, a ne o »agresivnoj energiji« koja može biti genetski prenošena. (L. Berkowitz, 1967)

Podaci iz neuroloških nauka o kojima sam govorio pomogli su stvoriti koncepciju jedne vrste agresije — defenzivne agresije koja čuva život i koja je biološki prilagodljiva. Oni su nam bili od koristi u našem nastojanju da pokažemo da kod uvijek postoji (potencijalna agresija koja se mobilizira kad su ugroženi njegovi životni interesi. Međutim, ovi se neurološki podaci ne bave onim oblikom agresije koji je karakterističan samo za uvijek i koji on ne dijeli s drugim sisavcima: njegovom sklonošću prema ubijanju i mučenju bez »razloga«, koje je cilj samo po sebi, cilj koji se ne sastoji u obrani života, već je poželjan i pruža zadovoljstvo sam po sebi.

Neurološke se znanosti ne bave proučavanjem tih strasti (osim onih izazvanih ozljedama mozga), ali može se sa sigurnošću reći da se Lorenzova instinktivistička hidraulička interpretacija ne uklapa u model djelovanja mozga kako ga zamišlja već inačica neurologa, i da se ne zasniva na neurofiziološkim dokazima.

BILJEŠKE UZ PETO POGLAVLJE

1. Moramo modificirati ovu opću izjavu ukazujući i na pokušaje preminulog Raula Hernandeza Peña da otkrije neurofiziološki ekvivalent snova; na neurofiziološke studije R. G. Heatha o shizofreniji i dosadi i na P. D. MacLeanove pokušaje da pronađe neurofiziološko objašnjenje za paranoju. O Freudovom doprinosu neurofiziologiji govorio je K. Pribram (1962). Usp. P. Ammacher (1962) o važnosti Freudovog poznavanja neurologije; usp. također R. R. Holt (1965).
2. Nedavno je, ipak ostavši pri prijašnjoj svojoj izjavi, Bullock modificirao svoje ranije gledište optimizmom: »Od 1958. neurologija je mnogo uznapredovala na putu ka razumijevanju viših funkcija, kao što su prepoznavanje i vladanje osjećajima, i u inila značajan korak dalje prema razumijevanju mehanizma asocijacije, ako još ne u enja. Mnogo smo napredovali u pribavljanju važnih zapazanja, npr.: sve smo bliže saznanju koja bi mogla biti biološka osnovna agresije, da li postoji hidraulički mehanizam i da li je on prirodan.« (Upućeno dru. T. Melnechuku koji mi je pisao o tome).
3. Ne samo neurološke nauke i psihologija već i mnoga druga područja moraju se integrirati i stvoriti nauku o uvijek — područja kao što su paleontologija, antropologija, historija, historija religije (mitova i rituala), biologija, fiziologija, genetika. Predmet »nauke o uvijek« je uvijek: uvijek kao totalno biološki i historijski evoluirajuće i biće koje možemo razumjeti samo ako uočimo povezanost između svih njegovih aspekata, ako ga promatramo kao proces koji se odvija unutar složenog sistema koji ima mnoge pod-sisteme. »Biheviorističke nauke« (psihologija i sociologija), pojam

koji je postao popularan kroz program Rockefellerove Fundacije, zanima samo *što* uvijek *ini* i kako ga se može *navesti da ini* ono što *ini*, a ne *zašto* *ini* to što *ini* *tko je on*. One su u dosta velikoj mjeri postale prepreka i nadomjestak za razvoj jedne integrirane nauke o ovjeku.

4. Li no saop enje H. von Foerster i T. Melnechuka.
5. 6. Zahvalan sam autorima što su mi dozvolili da pro itam njihove rukopise prije nego što su bili objavljeni.
7. U ovoj diskusiji iznijet emo samo najvažnije i op enito prihva ene podatke. Rad izvršen na ovom podru ju u posljednjih dvade set godina tako je ogroman da bi bilo izvan moje kompetencije ulaziti u stotine detaljnih problema koji se pojavljuju, niti bi bilo korisno citirati isto toliko opsežnu literaturu, koja se može na i u nekoliko radova koje sam spomenuo u tekstu.
8. Prema nekim autorima koje sam gore citirao pojam »upravljanja« nije zadovoljavaju i.
9. Neokorteks tako er ima predominantno uzbu uju i efekt na bije sno ponašanje. Usp. K. Ackertov eksperiment s odstranjivanjem neokorteksa temporalnog pola. (A. Ackert, 1967).
10. Usp. W. R. Hess (1954), J. Olds i P. Milner (1954), R. G. Heath, ured nici (1962), J. M. R. Delgado (1967, 1969 s opširnom bibliografijom). Nadalje, usporedi nedavno objavljeni rad V. H. Marka i F. R. Ervina (1970) koji sadrži jasan i sažet prikaz, lako razumljiv i za onoga koji nije stru njak na tom podru ju, bitnih podataka iz ne urofiziologije koji se odnose na nasilno ponašanje.
11. Usp. V. H. Mark i F. R. Ervin (1970).
12. Usp. detaljan pregled ovih prou avanja kod B. Kaadae (1967).
13. Medvjede je teško kategorizirati u ovom smislu. Neki medvjedi proždiru sve: jedu meso manjih ili ranjenih životinja, ali ih ne napadaju kao što to ine lavovi. Dok na drugoj strani, polarni medvjed koji živi pod ekstremnim klimatskim uvjetima, napada tuljane da bi ih ubio i pojeo, pa se stoga smatra pravim grabežljivcem.
14. Ovo su naglasili Mark i Ervin (1970) i demonstrirale studije Eggera i Flvnna koji su stimulirali odre ena podru ja lateralnog dijela hipotalamusa i izazvali ponašanje koje je promatra e podsje alo na životinju koja se šulja ili lovi žrtvu. (M. D. Egger i J. P. Flynn, 1963).
15. Jedna važna injenica je da mnoge grabežljive životinje — vukovi, na primjer — nisu agresivne prema lanovima vlastite vrste. Ne samo u smislu da se me usobno ne ubijaju — što se može na za dovoljavaju i na in objasniti, što ini Lorenz, kao rezultat potrebe da se ograni i upotreba njihovog okrutnog oružja radi opstanka vrste — nego i u smislu da su one prijateljski raspoložene u me usobnom društvenom kontaktu.
16. O itavom ovom pitanju ovjekovih tzv. grabežljivih karakteristika bit e govora u sedmome poglavlju.
17. Možda nije slu ajno da je Hobbes, koji je prikazao ovjeka kao »vuka« prema svojim bližnjima, živio u kraju u kojem su se uzgajale ovce. S obzirom na ovo bilo bi zanimljivo ispitati porijeklo i popularnost pri e o opasnim vukovima, kao što je *Crvenkapica*.

VI

Ponašanje životinja

Drugo zna ajno podru je na kojem bi empirijski podaci mogli doprinijeti utvr ivanju valjanosti instinktivisti ke teorije agresije je je podru je *ponašanja životinja*. Kod životinja treba razlikovati tri razli ite vrste agresije: (1) grabežljivu agresiju, (2) intraspecijsku agresiju (agresija prema životinjama iste vrste), (3) interspecijsku agresiju (agresija prema životinjama razli itih vrsta).

Kao što sam prije naglasio, postoji suglasnost me u prou avateljima ponašanja životinja (uklju uju i Lorenza) o tome da obrasci ponašanja i neurološki procesi kod *grabežljive* agresije nisu analogni drugim vrstama agresije pa se prema tome moraju odvojeno tretirati.

Što se ti e *interspecijske* agresije, ve ina promatra a slaže se da životinje rijetko uništavaju lanove drugih vrsta, izuzevši u obrani, tj. kada se osjeaju ugrožene a ne mogu pobje i. To ograni ava pojavu životinjske agresije uglavnom na intraspecijsku agresiju, tj. agresiju me u životinjama iste vrste, pojava kojom se isklju ivo bavi Lorenz.

Intraspecijska agresija ima slijede e karakteristike: (a) Kod ve ine sisavaca nije »krvožedna«, nije joj cilj ubijanje, uništavanje ili mu enje, ve je uglavnom prijete a poza ija je namjera upozoravanje. Kod ve ine sisavaca op enito nailazimo na mnogo zadirkivanja, peckanja i prijetnji, ali na veoma malo krvožedne borbe ili uništavanja na koje nailazimo u ljudskom ponašanju. (b) Samo je me u nekim insektima, ribama, pticama te od sisavaca me u štakorima destruktivno ponašanje uobi ajeno, (c) Prijetnja životinje je njena reakcija na ono što ona doživljava kao ugrožavanje njenih životnih interesa, pa je prema tome defenzivna, u smislu neurofiziološke koncepcije »defenzivne agresije«, (d) Kod ve ine sisavaca ne postoje dokazi o spontanom agresivnom impulsu koji se nagomilava dok ne na e, manje ili više, odgovaraju u priliku da se oslobodi. U onoj mjeri u kojoj je agresija životinja defenzivna, ona po iva na odre enim filogenetski

oblikovanim neuralnim strukturama, i ne bi bilo spora s Lorenzovom pozicijom da nije njegovog hidrauličkog modela i njegovog objašnjavanja ljudske destruktivnosti i okrutnosti kao rezultata defenzivne agresije.

Uvijek je jedini sisavac koji je ubojica i sadist velikih razmjera. Odgovoriti zašto je to tako cilj je slijede ih poglavlja. U ovoj diskusiji o ponašanju životinja želim u detalje pokazati da se mnoge životinje bore unutar vlastite vrste, ali da se bore na »način koji ne unosi razdor« i koji nije destruktivan, i da podaci o životu sisavaca općenito, a primata osobito, ne govore u prilog postojanju »uro ene« destruktivnosti koju je uvijek trebao naslijediti od njih. Doista, kada bi ljudska vrsta posjedovala približno isti stupanj »uro ene« agresivnosti kao impanze koje žive u prirodnim uvjetima, živjeli bismo u dosta miroljubivom svijetu.

Agresija u »zarobljeništvu«

U prouavanju agresije me u životinjama, naročito me u primatima, važno je razlikovati njihovo ponašanje u prirodnim uvjetima od njihovog ponašanja u »zarobljeništvu«, što znači uglavnom u zoološkim vrtovima. Zapažanja pokazuju da primati u divljini ispoljavaju malo agresije, dok primati u zoološkim vrtovima pokazuju pretjeranu dozu destruktivnosti.

Ova razlika je od fundamentalne važnosti za razumijevanje ljudske agresije, jer je uvijek u historiji malo živio u svojim »prirodnim uvjetima«, izuzevši lovce i sakupljače hrane i prve poljoprivrednike u petom tisućlje u p. n. e. »Civilizirani« uvijek oduvijek žive u »Zoološkom vrtu« — tj. pod raznim uvjetima lišenosti slobode, a to je još uvijek tako, čak i u najrazvijenijim društvima.

Početno su nekoliko primjera o primatima u zoološkom vrtu koji su temeljito proučavani. Najbolji primjer možda su *hamadrijas* babuni, koje je proučavao Solly Zuckerman u londonskom zoološkom vrtu u Regents Parku (»Majmunski brijeg«) 1929—1930. Njihov prostor, 30 m dugačak i 18 širok, velik je prema standardima zooloških vrtova, ali veoma malen u usporedbi s njihovim prirodnim staništem. Zuckerman je zapazio mnogo napetosti i agresije me u tim životinjama. Snažnije su se brutalno odnosile i željele nemilosrdno vladati nad slabijima, majke su čak uzimale hranu od svoje mladunčadi. Glavne žrtve bile su ženke i mladunčad, koji su povremeno, ne namjerno, bili ranjavani i ubijani u borba-

ma. Zuckerman je promatrao jednog nasilnog mužjaka kako dva puta namjerno napada mladog majmuna, i taj je mali majmun na kraju mrtav to veče. Od šezdeset i jednog mužjaka osam je izvršilo nasilnom smrću, dok su mnogi drugi uginuli od bolesti. (S. Zuckerman, 1932).

Druga promatranja ponašanja primata u zoološkim vrtovima vodili su Hans Kummer (1951)¹, u Ziriču, i Vernon Reynolds (1961),² u Whipsnade Parku u Engleskoj. Kummer je držao babune u zatvorenom prostoru od 13 do 18 m. U Ziriču su bili česti ozbiljni ugrizi koji su izazivali teške ozljede. Kummer je detaljno usporedio agresiju me u životinjama u zuriškom zoološkom vrtu i onima na slobodi, koje je proučavao u Etiopiji, i pronašao da je u stalost agresivnih djela u zoološkom vrtu deset puta veća a kod ženki, a sedamnaest i po puta veća a kod odraslih mužjaka nego je to slučaj u divljini. Vernon Reynolds proučavao je dvadeset i četiri rezus majmuna u jednom oktogonolnom prostoru kojem je svaka strana bila samo 8 m dugačak. Iako je prostor na koji su životinje bile ograničene bio manji od prostora Monkey Hilla (»Majmunski brijeg«), stupanj agresivnosti bio je niži. Ipak, bilo je više nasilja nego u divljini: mnoge životinje bile su ranjavane, a jedna je ženka bila tako teško povrijeđena da su je morali ubiti.

Od naročito su interesa, što se tiče utjecaja ekoloških uvjeta na agresiju, razna proučavanja rezus majmuna (*Macaca mulata*), naročito C. H. Southwicka (1964), također C. H. Southwicka, M. Bega i M. Siddiqia (1965). Southwick je pronašao da uvjeti okoline i društveni uvjeti imaju veliki utjecaj na oblik i u stalost »svadljivog« ponašanja (tj. ponašanja koje je reakcija na neki konflikt) kod zatvorenih rezus majmuna. Njegovo proučavanje dozvoljava razlikovanje izme u promjena u uvjetima okoline, tj. broja životinja na datom prostoru i društvenih promjena, tj. uključivanje novih životinja u već postojeću grupu. On dolazi do zaključka da se smanjivanje prostora očituje u porastu agresivnosti, ali da promjene u društvenoj strukturi koje su izazvane uvođenjem novih članova »proizvode mnogo dramatičniji porast agresivnih interakcija nego je to bio slučaj s promjenama u okolini«. (C. H. Southwick, 1964).

Povećana agresivnost zbog sužavanja prostora dovela je do agresivnijeg ponašanja me u mnogim drugim vrstama sisavaca. L. H. Mathews kaže, iz proučavanja literature i vlastitih zapažanja u londonskom zoološkom vrtu, da me u sisavcima nije naišao na borbu do smrti, izuzevši pod uvjetima nedovoljnog prostora. (L.

H. Mathews, 1963). Istaknuti prou avatelj ponašanja životinja Paul Leyhausen naglasio je ulogu narušavanja relativne hijerarhije me u ma kama kada su zatvorene zajedno u malom prostoru. Što su kavezi natrpaniji to je manje relativne hijerarhije. Na posljertku iskrnsne tiranin, pojave se »parije«, koje drugi svojim neprestanim brutalnim napadima tjeraju na mahnitost i razne druge vrste neprirodnog ponašanja. Zajednica se pretvara u pakosnu gomilu. Rijetko se svi odmaraju, nikada ne izgledaju bezbrižno, prisutno je neprestano rezanje, siktanje pa ak i tu njava (P. Leyhausen, 1956).³

ak i privremeno nagomilavanje radi stalnih mjesta hranjenja dovodilo je do pove ane agresivnosti. U zimi 1952. tri amerika znanstvenika: C. Cabot, N. Collias i R. C. Guttinger (citirali su ih C. i W. M. S. Russel, 1968), promatrali su jelene u blizini rijeke Flag u VVisconsinu i pronašli da je broj sva a ovisio o broju jelena na odre enoj površini uzgajališta, tj. o njihovoj gusto i. Kada je bilo prisutno samo pet do sedam jelena, bila je zamije ena samo jedna sva a po jelenu na sat. Kada ih je bilo od dvadeset i tri do trideset, bilo je 44 sva a po jelenu na sat. Sli na je promatranja kod divljih štakora izveo ameriki biolog. J. B. Calhoun (1948).

Važno je primijetiti da dokazi pokazuju da postojanje hrane u dovoljnoj koli ini ne spre ava pove anje agresivnosti u uvjetima nedovoljnog prostora. Životinje u londonskom zoološkom vrtu dobivale su dovoljnu koli inu hrane, a ipak se nedostatak prostora odrazio u pove anoj agresivnosti. Tako er je zanimljivo da smanjivanje hrane za 25 posto kod rebus majmuna nije, prema Southwickovim zapažanjima, izazvalo nikakve promjene u svadljivim interakcijama, a da je smanjivanje za 50 posto, u stvari, izazvalo zna ajan pad svadljivog ponašanja.⁴

Iz prou avanja pove ane agresivnosti primata u stanju neslobode — a prou avanja drugih sisavaca pokazala su isti rezultat — izgleda da slijedi da je pomanjkanje prostora jedan od bitnih uvjeta za pove anje nasilja. Ali »gomilanje« je samo etiketa, i to dosta varljiva, jer nam ne kazuje koji su faktori gomilanja odgovorni za pove anu agresivnost.

Postoji li »prirodna« potreba za minimalnim privatnim prostorom?⁵ Da li gomilanje sputava životinju u ispoljavanju njene uroene potrebe za istraživanjem i slobodnim kretanjem? Doživljava li životinja i gomilanje kao ugrožavanje njenog tijela na što ona reagira agresijom?

Dok se na ova pitanja može odgovoriti samo na osnovi daljnjih prou avanja, Southwickovi pronalasci govore da postoje barem dva razli ita faktora s obzirom na gomilanje koje treba razlikovati. Jedan je smanjenje prostora, drugi je uništavanje društvene strukture. Važnost drugog faktora jasno potvr uje Southwickovo zapažanje, ranije spomenuto, da uvo enje nepoznate životinje obino izaziva više agresije nego gomilanje. Naravno, esto su prisutna oba faktora i teško je ustvrditi koji je odgovoran za agresivno ponašanje.

Ma kakva bila specifi na kombinacija ovih faktora kod gomilanja životinja, svaki od njih može izazvati agresiju. Sužavanje prostora lišava životinju važnih funkcija kretanja, igre i upotrebe njenih ula koja se mogu razvijati samo kada traži hranu. Odatle proizlazi da se životinja »lišena prostora« može osje ati ugrožena smanjenjem njenih vitalnih funkcija na što ona reagira agresijom. Raspadanje društvene strukture životinjske grupe predstavlja, prema Southwicku, još ve u opasnost. Svaka životinjska vrsta živi u društvenoj strukturi koja joj je karakteristi na. Bila ona hijerarhijska ili ne, ona predstavlja okvire prema kojima se ponašanje životinje prilago uje. Razumna društvena ravnoteža potreban je uvjet za njeno postojanje. Njeno uništenje zbog skutenosti predstavlja ogromnu opasnost za egzistenciju životinje i može se o ekivati da e izazvati žestoku agresivnost, naro ito kada je bijeg nemogu .

Do gomilanja može do i pod uvjetima egzistencije koji postoje u zoološkom vrtu, kao što smo to vidjeli kod Zuckermanovih babuna. Ali eš e, životinje u zoološkom vrtu nisu nagomilane ve im je teško zbog ograni enog prostora. Životinje koje nisu na slobodi imaju dovoljno hrane i zaštite su, ali »nemaju što raditi«. Ako vjerujemo da je zadovoljavanje fizioloških potreba dovoljno da životinja (i ovjek) budu zadovoljni, onda bi ih njihov život u zoološkom vrtu moraoiniti veoma zadovoljnim. Ali ovakva parazitska egzistencija lišava stimulansa koji bi im dozvolili aktivno izražavanje njihovih fizičkih i mentalnih sposobnosti, te im esto postaje dosadno i postanu apati ne. A. Kortland izvještava da »obrnuto od impanza u zoološkom vrtu, koje openito postaju sve apati nije i bezli nije s godinama, starije impanze me u onima na slobodi izgledaju življe i zainteresiranije za sve i sli nije ovjeku«. (A. Kortland, 1962).⁶ S. E. Glichman i R. W. Sroges (1966) ukazuju na sli nu pojavu govore i o »svijetu tuznih stimulansa« koje pružaju kavezi u zoološkom vrtu i o dosadi koja iz toga proizlazi.

Ljudska agresija i gomilanje

Ako je gomilanje jedan od važnih uvjeta agresije me u životinja ma, postavlja se pitanje da li je ono isto tako važan izvor ljudske agresije. Ovu ideju su mnogi prihvatili, a izrazio ju je Leyhausen, koji tvrdi da ne postoji druga pomo za »pobunu«, »nasilje« i »neurozu« nego »stvoriti broj anu ravnotežu ljudskih društava i brzo prona i uspješne na inę njenog održavanja na optimalnoj razini«. (P. Levhausen, 1965)⁷

Ovo popularno poistovje ivanje »gomilanja« i *gusto e naseljenosti* izazvalo je mnogo zbrke. U svom pretjerano pojednostavnjenom i konzervativnom pristupu, Levhausen zanemaruje injenicu da problem današnjeg gomilanja uklju uje dva aspekta: uništenje odgovaraju e društvene strukture (naro ito u industrijaliziranim dijelovima svijeta) i neproporcionalnost izme u velicine stanovništva i društvene baze za njegovo održavanje, uglavnom u neindustrijaliziranim dijelovima svijeta.

ovjeku je potreban društveni sistem u kojem on ima svoje mjesto i u kojem su njegovi odnosi s drugima relativno stabilni i zasnovani na op enito prihva enim vrijednostima i idejama. To se dogodilo u modernom industrijskom društvu, gdje su tradicije, zajedni ke vrijednosti i istinske društvene veze velikim djelom nestale. Suvremeni ovjek mase izoliran je i usamljen, iako je dio gomile: on ne posjeduje uvjerenja koja bi mogao dijeliti s drugima, ve samo parole i ideologije koje mu pruža medij komunikacija. Postao je a-tom (gr ki za »in dividual« = nerazdjeljiv), drže ga zajedni ki, iako esto istovremeno antagonisti ki interesi i nov ana veza. Emile Durkheim (1897) nazvao je tu pojavu »anomija« i pronašao da je ona bila glavni uzrok samoubojstva koje je raslo zajedno s porastom industrijalizacije. On je anomijom ozna io uništenje svih tradicionalnih društvenih veza s obzirom na to da je sva istinska kolektivna organizacija postala za državu sekundarna, a pravi društveni život je bio uništen. Vjerovao je da je pojedinac koji živi u modernoj politici koj državi »deorganizirana prašina«⁸.

Drugi velikan sociologije, T. Tonnie (1926), prihvatio se sli ne analize modernih društava i razlikovao je »tradicionalnu zajednicu« (*Gemeinschaft*) i moderno društvo (*Gesellschaft*), u kojem su sve istinske socijalne veze nestale.

Da gusto a stanovništva sama po sebi nije uzrok ljudske agresije ve da su uzroci nedostatak društvene strukture i pomanjkanje istinskih zajedni kih veza i interesa za život, može se po-

kazati s nekoliko primjera. Jedan od najizrazitijih primjera su kibuci u Izraelu, koji su prenatrpani, s malo prostora za pojedinca i malo li ne slobode (slu aj je bio još gori ranije kada su kibuci bili siromašni.) Ipak, u njima je postojalo nevjerojatno malo agresivnosti. Isto vrijedi i za druge intencionalne zajednice na svijetu. Drugi primjer su zemlje kao što su Belgija i Holandija, dvije od najnaseljenijih zemalja na svijetu, ije stanovništvo, meutim, ne karakterizira naro ita agresivnost. Teško da se može zamisliti ve a gužva od one na festivalu u Woodstocku ili na omiladinskim festivalima na Isle of Wight, pa ipak ni na jednom nije bilo ve ih manifestacija agresivnosti. Da uzmemo još jedan primjer: otok Manhattan bio je jedno od najnaseljenijih mjesta na svijetu prije trideset godina, ali tada nije bio, kao što je to danas, karakteriziran nasiljem.

Tko god je živio u velikoj stambenoj zgradi gdje živi zajedno nekoliko stotina obitelji zna da je ovjek malo gdje toliko slobodan i nesmetan svojim susjedima kao u ovakvoj zgradi. U usporedbi, mnogo manje li ne slobode postoji u malom selu gdje su ku e razbacane a gusto a naseljenosti manja. Ovdje su ljudi mnogo svjesniji jedni drugih, prate i ogovaraju se i konstantno su jeddan drugome na dometu; isto vrijedi, iako u manjoj mjeri, i za predgra e.

Ovi primjeri skloni su pokazati da gomilanje samo po sebi nije odgovorno za agresiju, ve da su odgovorni društveni, psihološki, kulturni i ekonomski uvjeti u kojima do njega dolazi. O ito je da prenaseljenost, tj. gusto a stanovništva u uvjetima siromaštva, izaziva napetost i agresiju; veliki gradovi Indije i siromašni dijelovi ameri kih gradova jedan su primjer. Prenaseljenost i gusto a stanovništva koja iz toga proizlazi zlo udna je, kada zbog nepostojanja pristojnih mjesta stanovanja ljudi ne posjeduju osnovne uvjete da bi se zaštitili od neposrednog i neprestanog smetanja drugih. Prenaseljenost zna i da je broj ljudi u odre enom društvu nadmašio ekonomsku osnovu koja ih snabdijeva adekvatnom hranom, stanovanjem i adekvatnim odmorom. Nema sumnje da prenaseljenost ima zle posljedice i da brojeve treba smanjiti da bi bili jednaki ekonomskoj bazi. Ali, u društvu koje posjeduje ekonomsku bazu koja može izdržavati gusto stanovništvo, gusto a, sama po sebi, ne lišava gra anina njegove intimnosti i ne izlaže ga stalnom smetanju drugih.

Zadovoljavaju i životni standard, ipak, rješava samo pitanje nedostatka intimnosti i stalne izloženosti drugima. On ne rješava problem anomije, nedostatka *Gemeinschafta*, potreba osobe da

živi u svijetu koji ima ljudske razmjere, iji članovi se međusobno poznaju kao ličnosti. *Anomija* industrijskog društva može se odstraniti samo ako se cijela društvena i duhovna struktura radikalno izmijene: ako se pojedincu osigura ne samo adekvatna hrana i stan već i interesi društva postanu istovjetni s njegovim interesima: kad odnos ovjeka prema njegovim sugrađanima i izražavanje njegovih snaga, a ne potrošnja stvari i antagonizmi prema njegovim sugrađanima, postanu principi koji će vladati društvenim i individualnim životom. To je moguće u uvjetima velike naseljenosti, ali zahtijeva radikalno preispitivanje naših premisa i radikalne društvene promjene.

Iz ovih razmatranja slijedi da su sve analogije o ljudskom gomilanju, izvedene iz gomilanja životinja, od ograničene vrijednosti. Životinja posjeduje instinktivno »znanje« o prostoru i društvenim strukturama koje su joj potrebne. Ona instinktivno reagira agresivno da bi popravila poremećaje koji se odnose na njen prostor i društvenu strukturu. Ona nema drugačijih načina reagiranja na takve prijetnje njenim životnim interesima. Ali kod ovjeka postoje mnoge druge mogućnosti. On može izmijeniti društvenu strukturu, može razviti veze solidarnosti i zajedničkih vrijednosti iznad onoga što je instinktivno dato. Odgovor životinje na gomilanje je biološko-instinktivan; ovjekovo je rješenje društveno i političko.

Agresija u divljini

Na sreću, postoji nekoliko skorašnjih studija koje proučavaju životinje koje žive u divljini i pokazuju da agresivnost koja se očituje u uvjetima neslobode nije prisutna kad te iste životinje žive u svojim prirodnim uvjetima.

Među majmunima babuni su poznati po određenoj nasilnosti. Pažljivo su ih proučavali S. L. Washburn i I. DeVore (1971). Zbog nedostatka prostora spomenut u samo njihov zaključak: ako opća društvena struktura nije poremećena, dolazi do malo agresivnog ponašanja; agresivno ponašanje do kojeg dolazi sastoji se uglavnom u pozama prijetnji i kretnjama. Vrijedno je primijetiti, s obzirom na ranije razmatranje gomilanja, da oni izvještavaju da nisu primijetili sva četiri mehanizma oporosti u babunima kada su se sastajali kod pojilišta. Jednom su izbrojili više od četiri stotine babuna na jednom pojilištu, a da među njima nisu zapazili agre-

sivno ponašanje. Također su primijetili da su babuni veoma neagresivni prema članovima drugih životinjskih vrsta. Ovu sliku potvrđuje i nadopunjuje studija K. R. L. Halla (1960), koja proučava Chacma babune (*Papio ursinus*).

Proučavanje agresivnog ponašanja među impanzama, primatima najbližim ovjeku, je od naročnog interesa. Donedavno gotovo ništa nije bilo poznato o njihovom načinu života u ekvatorijalnoj Africi. Ipak, dosada su izvršena tri zasebna promatranja impanzi u njihovoj prirodnoj okolini koja pružaju veoma zanimljiv materijal o agresivnom ponašanju.

V. i F. Reynolds, koji su proučavali impanze iz Bondogo Foresta, govore o nevjerojatno niskoj učestalosti agresije. »Kroz 300 sati promatranja zapaženo je 17 svačija u koje je bila uključena stvarna borba, ili demonstracija prijetnje ili srdžbe, a nijedna od ovih nije trajala više od nekoliko sekundi.« (V. i F. Reynolds, 1965). Samo su u dvije od ovih sedamnaest svačija sudjelovala dva odrasla mužjaka. Zapažanja Jane Goodall koja je promatrala impanze rezervata Gombe Stream uglavnom su ista. »Prijetnje i ponašanje primijećeno je u četiri slučaja kada je podložan mužjak pokušao uzeti hranu od vladajućeg... Slučajevi napadanja rijetko su primijećeni i borba između odraslih mužjaka zapažena je samo jednom prilikom.« (J. Goodall, 1965). Međutim, postoji »nekoliko aktivnosti i radnji kao što su ispuštanje i udvaranje«, čija je glavna funkcija očitovanje stvaranja i održavanje dobrih odnosa među impanzama zajednice. Njihove su grupe obično privremene i ne postoje stalni odnosi osim odnosa majka — mladunčeta. (J. Goodall, 1965). Prava hijerarhijska dominacija nije bila zapažena među impanzama, iako su bile zapažene sedamdeset i dvije situacije jasnih interakcija dominacije.

A. Kortland spominje zapažanje o nesigurnosti impanza što je, kako ćemo kasnije vidjeti, veoma važno za razumijevanje evolucije ovjekove »druge prirode«, njegovog karaktera. On piše:

Sve impanze koje sam promatrao bile su oprezne i nesigurne. To je jedan od glavnih utisaka koje ovjek dobiva izbliza promatrajući impanze u divljini. Iza njihovih živahnih oštrih osjećaja se sumnjičavi i kontemplativan karakter, koji uvijek nastoji shvatiti ovaj zbujući svijet. Kao da je sigurnost instinkta kod impanza nadomještena nesigurnošću u intelektu — čak bez odlučnosti i riješenosti koja je karakteristična za ovjeka. (A. Kortland, 1962)

Kortland primje uje, kao što eksperimenti sa zatvorenim životinjama pokazuju, da su oblici ponašanja kod impanza mnogo manje priro eni nego oni kod ne ovjekolikih majmuna.¹⁰

Iz van Lawick-Goodallovih zapažanja želim ovdje citirati jedno koje pruža dobar primjer za Kortlandovu važnu tvrdnju o predomišljanju i neodlu nosti u ponašanju impanza. Evo izvještaja:

Jednog dana Goliath se pojavio na obronku s nepoznatom ruži astom ženkom (koja se tjerala) koja je hodala odmah iza njega. Hugo i ja brzo smo stavili hrpu banana gdje su ih obje impanze mogle vidjeti, i sakrili smo se u šatoru da gledamo. Kad je ženka vidjela naš šator, popela se na drvo i zurila dolje. Goliath je tako er smjesta stao i pogledao gore na nju. Tada je pogledao na banane. Po eo je silaziti niz proplanak, zaustavio se i pogledao natrag na svoju ženku. Ona se nije pomakla. Polako, Goliath je nastavio niz proplanak, i tada je ženka sišla s drveta i izgubili smo je u šikari. Kada je Goliath pogledao okolo i vidio da je nestala, on je jednostavno odjurio natrag. Momenat kasnije ženka se ponovo popela na drvo, slijedio ju je Goliath, ija je dlaka bila sva nakostriješena. Malo ju je gladio, ali je svaki as gledao prema kampu. Iako više nije mogao vidjeti banane, znao je da su tamo, a kako je bio odsutan oko desetak dana, sigurno su mu rasle zazubice. S vremenom je sišao i ponovo pošao prema nama, zastaju i svakih par koraka da pogleda na ženku. Ona je mirno sjedila; Hugo i ja smo oboje stekli dojam da je željela pobje i od Goliatha. Kada je Goliath došao nešto bliže nama, vegetacija mu je o ito zaklonila ženku iz njegovog vidika, jer je pogledao natrag i brzo se popeo na drvo. Ona je još uvijek sjedila tamo. Sišao je, pošao nekoliko metara i opet se popeo na drvo. Ženka je još uvijek bila tamo. To se nastavilo još daljnjih pet minuta dok je Goliath išao prema bananama. Kada je došao do istine na kojoj je bio kamp, suo io se s još jednim problemom — više nije bilo drve a na koje bi se mogao popeti, a više nije mogao vidjeti ženku sa zemlje. Tri puta je zakora ivao na otvoreno, pa se opet vratio i popeo na posljednje drvo. Ženka se nije micala. Izgledalo je da se Goliath kona no odluo i u galopu odjurio prema bananama. Zgrabivši samo jednu, okrenuo se i popeo na svoje drvo. Ženka je i dalje sjedila na istoj grani. Goliath je pojeo svoju bananu i kao da je stekao malo sigurnosti, požurio opet prema hrpi banana, nakupio pu-

ne ruke i pojurio natrag prema drvetu. Ovaj puta ženka je otišla; dok je Goliath uzimao banane, sišla je sa svoje grane, neprestano gledaju i prema njemu preko ramena, i tiho nestala. Bilo je zabavno promatrati Goliathovu zbunjenost. Spustivši banane, popeo se na drvo gdje ju je ostavio, gledao je okolo i tada i sam nestao u šikari. Slijede ih dvadeset minuta tražio je ženku. Svakih nekoliko minuta vidjeli smo ga kako se ponovo penje na neko drvo, gledaju i u svim pravcima, ali nju nije našao i na kraju je prestao dalje tražiti, vratio se u kamp i izmu en sjeo i polako jeo banane. Unato svemu još se okretao i gledao natrag prema obronku. (J. van Lawick-Goodall, 1971)

Nesposobnost mužjaka impanze da odlu i ho e li prvo jesti banane ili popeti se na ženku zaista je izrazita. Kad bismo primijetili isto ponašanje kod ovjeka, rekli bismo da je opsjednut neodlu noš u, jer normalan ovjek ne bi imao problema u djelovanju prema dominantnom impulsu u njegovoj karakternoj strukturi: oralno receptivni karakter prvo bi pojeo bananu, a odgodio zadovoljavanje svojih seksualnih poticaja, »genitalni karakter« bi ostavio da hrana eka dok ne bi bio seksualno zadovoljen. U oba slu aja on bi djelovao bez sumnje i dvoumljenja. Kako ne možemo pretpostaviti da je mužjak u ovom primjeru patio od opsesivne neuroze, na pitanje zašto se on ponašao na takav na in, odgovara Kortlandova tvrdnja koju van Lavvick-Goodall, na žalost, ne spominje.

Kortland opisuje nevjerovatnu tolerantnost impanze prema mladun adi kao i njihovu pažnju prema starijima, ak i kad više nisu posjedovali fizi ke snage. Van Lavvick-Goodall isti e iste karakteristike:

impanze obi no pokazuju dosta tolerantnosti u me usobnim odnosima. To naro ito vrijedi za mužjake, manje za ženke. Tipi an slu aj tolerantnosti dominiraju e životinje prema podložnoj o itovao se kada je mladi mužjak uzimao vo e s jedinog zrelog grozda vo a na palmi. Odrasli mužjak popeo se na drvo, ali nije pokušavao potjerati mla eg: jednostavno se smjestio kraj njega i jeli su jedan uz drugoga. U sli nim uvjetima podložna se impanza može smjestiti kraj dominiraju e, ali prije no što po ne jesti, obi no pokušava dirnuti usne, bedro ili genitalnu površinu starijega. Tolerantnost me u mužjacima je naro ito izražena za vrijeme parenja, kao što je na primjer sa slu ajem koji smo gore opisali, kada je zapaženo sedam mužja-

ka kako se pare s jednom ženkom bez ikakvih znakova agresije me u njima; jedan od tih mužjaka bio je još mlad. (J. van Lawick-Goodall, 1971)

O gorilama promatranim u divljini, G. B. Schaller izvještava da je »interakcija« me u grupama uglavnom miroljubiva. Bilo je samo pokušaja zastrašivanja agresivnim ponašanjem kod jednog mužjaka, kao što sam gore spomenuo, i »jednom sam primijetio blagu agresivnost u obliku po etnog napada kod ženke, mladog mužjaka i mladun adi na nametljivce iz druge grupe. Me ugrupa agresivnost bila je ve inom ograni ena na zurenje i pucketanje usnama.« Schaller nije prisustvovao ozbiljnim napadima kod gorila. To je toliko više iznena uju e što se njihovi teritoriji ne samo preklapaju, ve ih oni me usobno dijele. Prema tome bilo bi dovoljno prilika za neslaganje (G. B. Schaller, 1963, 1965).

Posebnu pažnju treba obratiti van Lavvick-Goodallovim izvještajima o ponašanju kod hranjenja, jer su njena zapažanja korištili neki autori kao argument za »grabežljiv« karakter impanza. Ona kaže da » impanze Rezervata Gombe Stream (a vjerojatno i u ve ini mjesta gdje žive) jedu sve... impanza je uglavnom biljožder; što zna i, da se najve i dio njegove ishrane sastoji od bilja« (J. van Lawick-Goodall, 1968). Bilo je nekih iznimaka. Za vrijeme njenog terenskog prouavanja, ona ili njen asistent primijetili su dvadeset osam impanza kako se hrane mesom drugih sisavaca. Uz to povremeno ispitivaju i njihov feces kroz prve dvije i pol godine, a stalno kroz posljednje dvije i pol, sve zajedno pronašli su u izmetinama ostatke trideset i dva sisavca, osim onih koje su vidjeli da su pojedeni. Uz ovo ona izvještava o etiri slučaja u ovom razdoblju, od kojih je u tri mužjak uhvatio i ubio mladog babuna, a u jednom ubijanju bila je umiješana vjerojatno i ženka, crveni colobus majmun. Nadalje, ona je primijetila da je grupa od pedeset impanza pojela šezdeset i osam sisavaca (uglavnom primata) u etrdeset i pet mjeseci, ili približno jednog i po na mjesec. Ove brojke potvr uju autorovu raniju tvrdnju »da je hrana impanze uglavnom biljna« i da je, prema tome, jedenje mesa izuzetno. Ipak, u svojoj popularnoj knjizi *In the Shadow of Man* autorica otvoreno tvrdi da su ona i njen suprug » esto vidjeli impanze kako jedu meso« (J. van Lawick-Goodall, 1971), i ne citira podatke iz svog ranijeg rada koji pokazuju da jedenje mesa kod impanze nije u estalo. Naglašavam ovo jer u publiciranim radovima poslije ove studije postoji mnogo primjedaba, zasnovanih na van Lavvick-Goodallovj verziji podataka

iz 1971, koji isti u »grabežljiv« karakter impanza. Ali impanze, kao što su tvrdili mnogi autori, jedu sve, mada žive uglavnom na biljnoj hrani. To što povremeno jedu meso (u stvari, rijetko), ne zna i da su mesožderi, a najmanje grabežljive životinje. Ali upotreba rije i »grabežljiv« i »mesožder« podrazumijeva da je destruktivnost ovjeku prirodna.

Teritorijalizam i dominacija

Ma popularnu predodžbu o agresivnosti životinja znatno je utjecao pojam teritorijalizma. Teritorijalni imperativ Roberta Ardrea ostavio je javnost s predodžbom da kod ovjeka prevladava instinkt za obranu njegovog teritorija, koji je on naslijedio od svojih životinjskih predaka. Taj instinkt trebao bi biti jedan od glavnih izvora agresivnosti kod životinja i ljudi. Analogije se lako izvode, a jednostavna ideja da je rat izazvan snagom tog instinkta mnogima se svi a.

Ta je ideja ipak, iz nekoliko razloga, veoma pogrešna. Kao prvo, postoji mnogo životinjskih vrsta na koje se pojam teritorijalnosti ne može primijeniti. »Teritorijalnost se pojavljuje samo kod viših životinja kao što su ki menjaci i lankonošci, pa ak i ovdje u veoma nestalnom obliku.« (J. P. Scott, 1968a). Drugi prou avatelji ponašanja, kao što je Zing Yang Kuo, »skloni su misliti da je takozvana 'teritorijalna obrana' naposljetku, ipak samo zgodan naziv za oblike reagiranja na strance, s primjesama antropomorfizma i darvinizma devetnaestog stolje a. Potrebna su daljnja i sistemati nija istraživanja da bi se ovaj problem riješio.« (Zing Yang Kuo, 1960).

N. Tinbergen razlikuje teritorijalizam vrste od teritorijalizma jedinke: »Izgleda da se teritoriji uglavnom izabiru s obzirom na karakteristike na koje životinje prirodno reagiraju. To navodi sve životinje iste vrste, ili barem iste populacije, da izaberu manje ili više isti tip prebivališta. Dakako, li na privrženost mužjaka njegovom teritoriju — specifi nom predstavniku uobi ajenog mjestu razmnožavanja vrste — rezultat je procesa u enja.« (N. Tinbergen, 1953).

Kod opisivanja primata vidjeli smo kako se esto teritoriji preklapaju. Ako nam promatranja majmuna išta kazuju, onda je to da su razne grupe primata veoma tolerantne i fleksibilne što se ti e njihovog teritorija i ne pružaju sliku koja bi dozvolila usporedbu s ljudskim društvom, koje ljubomorno uva granice i za branije ulaz »strancima.«

Pretpostavka da je teritorijalizam osnova ljudske agresivnosti pogrešna je iz još jednog razloga. Uloga obrane teritorija je *izbjegavanje* ozbiljnih borbi koje bi postale neizbježne kad bi nastala navala na teritorij u toj mjeri da bi postao prenaseljen. Pristup i ponašanje u kojem se u biti manifestira teritorijalna agresija samo je instinktivno određeno na održavanje prostorne ravnoteže i mira. Instinktivisti ka opremljenost kod životinje ima istu ulogu koju imaju pravni sporazumi kod ljudi. Tako instinkt postaje nepotreban kada su na raspolaganju drugi simboli koji na isti određuju teritorija i upozoravanja kao što je pristup zabranjen.

Tako er vrijedi imati na umu, kao što ćemo vidjeti kasnije, da ve ina ratova započinje radi postizanja raznih koristi, a ne radi obrane protiv ugrožavanja teritorija — izuzevši u ideologiji onih koji ih započinju.

Jednako pogrešni dojmovi postoje i o pojmu *dominacija*. Kod mnogih vrsta, ali ni u kom slučaju u svim, nalazimo hijerarhijsku organizaciju. Najjači i mužjak ima pravo prvenstva pred drugim mužjacima, nižim u hijerarhiji, u uzimanju hrane i seksu.¹¹ Ali dominacija, kao ni teritorijalizam, ni u kom slučaju ne postoji kod svih životinja, a redovito ne kod kičmenjaka i sisavaca.

Kod dominacije me u primatima nailazimo na veliku razliku između u nekih vrsta majmuna, kao što su babuni i macaco majmunima, kod kojih postoji dobro razvijen strogi hijerarhijski sistem, i me u majmunima kod kojih su obrasci dominacije mnogo manje izraženi. Schaller govori o planinskim gorilama:

Zapaženo je 110 interakcija kod kojih se jasno radilo o dominaciji. Dominacija se najčešće utvrđivala na uskim putevima, kad je jedna životinja tražila prvenstvo, ili u izabiranju mjesta za sjedenje, gdje je dominirajuća životinja potjerala podložnu. Gorile su pokazivale svoju dominaciju s minimalnim djelovanjem. Obično bi se životinja nižeg reda povukla čim bi vidjela da se približava jedna višeg reda. Najčešći oblik tjelesnog kontakta sastojao se u lakom dodiru nadlaničnicom tijela podložne životinje. (G. B. Schaller, 1965)

U svojem izvještaju iz Bodongo Foresta, V. i F. Reynolds kažu:

Iako je bilo nekih dokaza o razlikama u statusu među pojedincima, interakcije dominacije sačinjavale su samo najmanji dio ponašanja koje smo zabilježili kod impanza. Nije bilo dokaza o

linearnoj hijerarhiji dominacije, niti kod mužjaka, niti kod ženki: nismo zabilježili postojanje isključivih prava na slobodne ženke niti postojanje stalnih vođa grupa. (V. i F. Reynolds, 1965)

T. E. Rowell, u svojoj studiji koja proučava babune, govori protiv cjelokupnog pojma dominacije i kaže da »dokazi na temelju indicije govore da je hijerarhijsko ponašanje povezano s raznim vrstama napetosti koje prouzrokuje okolina i da su pod uvjetima napetosti životinje nižeg reda one koje prve pokazuju fiziološke simptome (manja otpornost prema bolestima, npr.). Ako je podložno ponašanje ono koje determinira red (a ne dominirajuće kao što se obično pretpostavlja), može se vidjeti da faktor napetosti direktno djeluje u nekoj mjeri na sve životinje ovisno o njihovoj konstrukciji, izazivaju i istovremeno fiziološke promjene i promjene u ponašanju (podložno ponašanje), a ove kasnije onda dovode do stvaranja hijerarhijske društvene organizacije« (T. E. Rowell, 1966). On dolazi do zaključka: »Izgleda da se hijerarhija uglavnom održava obrascima ponašanja podložnih životinja i životinja nižeg reda a ne višeg.« (T. E. Rowell, 1966).

W. A. Mason također izražava sumnju koja se temelji na njegovom proučavanju impanza:

Stav ovdje zauzet je da »dominacija« i »podložnost« tradicionalno označavaju činjenicu da se impanze esto odnose jedan prema drugome kao zastrašivači i zastrašeni. Naravno da očekujemo da će veća, jača, agresivnija i bučnija životinja u bilo kojoj grupi (koja zastrašuje gotovo sve druge) zauzeti određeni dominirajući i status. To je navodno tako zato što u divljini odrasli mužjaci obično dominiraju nad odraslim ženkama, a one pak dominiraju nad mladima. Osim ovih zapažanja, ne postoje, međutim, nikakve indikacije da su grupe kod impanza u cjelini hijerarhijski organizirane, niti postoje bilo kakvi uvjerljivi dokazi o autonomnom nagonu za društvenom prevlasti. Impanze su svojevrsne, brzoplete i pohlepne, a to su karakteristike koje bi sigurno pružale osnovu za razvitak dominacije i podložnosti, bez sudjelovanja posebnih društvenih motiva i potreba.

Dominacija i subordinacija se tako mogu smatrati prirodnim popratnim proizvodima društvenog saobraćanja, ali samo jednim od oblika odnosa između u dvije jedinice... (W. A. Mason, 1970).

Za dominaciju, u onoj mjeri u kojoj ona postoji, vrijedi isto što sam rekao i u vezi s teritorijalizmom: djeluje da bi održavala mir i složnost u grupi i spriječila nesporazume koji bi mogli dovesti do ozbiljnih borbi. Uvijek je nadomješta sporazumima, pravilima ponašanja i zakonima.

Dominacija životinja esto se objašnjava kao oštro »zapovijedanje« u kojem živi u vlast nad grupom. To ne je da me u majmunima, na primjer, autoritet vođa i pojava na strahu koji on izaziva kod drugih. Ali me u ovjekolikim majmunima, kao na primjer kod impanze, autoritet se esto ne zasniva na strahu od odmazde već na životinje, već na njejoj sposobnosti da vodi grupu koja uspostavlja njen autoritet. Kao primjer može nam poslužiti Kortlandov ranije spomenuti izvještaj o starom impanzi koji je zadržao vlast radi svog iskustva i mudrosti, unatoč svojoj fizičkoj slabosti.

Ma kakva bila uloga dominacije kod životinja, izgleda sasvim jasno da dominirajuća životinja mora neprestano potvrđivati svoju ulogu, što znači pokazivati već u fizičkoj jakosti, mudrosti, energiji i spretnosti što ju čini prihvatljivim vođom. J. R. Delgado (1967) u veoma zanimljivom eksperimentu govori u prilog tome; ukoliko dominirajuća životinja samo načas izgubi svoje kvalitete koje je razlikuju od drugih, njena uloga vođe prestaje. U ljudskoj povijesti, kad se dominacija institucionalizira i prestane biti funkcija ličnosti i sposobnosti, kao što je to još slučaj u mnogim primitivnim društvima, nije potrebno da vođa stalno izražava svoje istaknute kvalitete, nije, u stvari, čak potrebno ni da ih posjeduje. Društveni sistem uvjetuje ljude da u uniformi, tituli ili u bilo čemu drugom vide dokaz sposobnosti vođe, i dok god su ti simboli, koje čitav sistem podržava, prisutni, običaj se uvijek i ne usudi pitati da li kralj nosi ruho.

Agresivnost me u drugim sisavcima

Ne samo da primati pokazuju malo destruktivnosti, već i svi ostali sisavci, bili grabežljivi ili ne, ne pokazuju agresivno ponašanje koje bi odgovaralo onom koje bi se očekivalo kad bi Lorenzova hidraulička teorija bila ispravna.

Čak i me u najagresivnijim sisavcima, štakorima, intenzitet agresivnosti nije tako jak kao što to Lorenzovi primjeri pokazuju. Sally Carrighar skrenula je pažnju na razliku između u eksperimentu sa štakorima, koji Lorenz citira u prilog svojoj hipotezi,

jednog drugog koji jasno pokazuje da se nije radilo o prirodnoj agresivnosti štakora, već o specijalnim uvjetima koji su bili odgovorni za veću ili manju agresivnost:

Prema Lorenzu, Steiniger je stavio smeđe štakore s različitih mjesta na jedan veliki zatvoreni prostor u kojem su imali potpuno prirodne uvjete za život. Najprije su se životinje bojele jedne drugih: nisu bile agresivno raspložene, ali su grizle jednu na drugu ako bi se slučajno srele, naročito kada bi dvije bile natjerane jedna prema drugoj uz jednu stranu ograde tako da bi se u brzini sudarile.¹²

Steinigerovi su štakori ubrzo počeli napadati jedni druge i boriti se dok svi osim jednog para nisu bili ubijeni. Potomci toga para osnovali su klan, koji je pobijao sve strane štakore koji su pokušali doći u njihovo prebivalište.

Istovremeno dok se vodilo ovo proučavanje John B. Calhoun je u Baltimoru ispitivao također ponašanje štakora. U Steinigerovoj prvobitnoj populaciji bilo je 15 štakora, u Calhounovoj 14 — također nepoznatih jedni drugima. Ali Calhounov je prostor bio šesnaest puta već i od Steinigerovog i pogodniji u nekim drugim pogledima: postojala su »skloništa« da bi štakori mogli uteći od neprijatelja koji ih goni (takva bi skloništa vjerojatno postojala na slobodi) i svi su Calhounovi štakori imali oznake.

Kroz 27 mjeseci svi su pokreti štakora bili zabilježeni s tornja na sredini velike površine. Nakon nekoliko borbi, upoznavši se, podijelili su se u dva klana, od kojih nijedan nije pokušao uništiti drugi. Bilo je mnogo prelaženja bez prigovora, a neki su to činili tako esto da su ih nazivali kuririma. (S. Carrighar, 1968)¹³

Suprotno kičmenjacima i nižim beskičmenjacima, kao što je ukazao J. P. Scott, jedan od najistaknutijih proučavatelja agresivne životinje, agresija je uobičajena kod lankonožaca, kao što pokazuje oštra borba jastoga, te me u društvenim insektima kao što su ose i neki pauci, kod kojih ženka napada mužjaka i pojedega. Na mnogo agresivnosti nailazimo i kod riba i gmazova. On piše:

Komparativna fiziologija borbenog ponašanja kod životinja pruža nam veoma važan zaključak da je glavna stimulacija bor-

benog ponašanja vanjska, tj. ne postoji spontana unutarnja stimulacija koja tjera jedinku da se bori bez obzira na vanjsku okolinu. Fiziološki i osjeajni faktori koji sudjeluju u borbenom sistemu ponašanja se stoga dosta razlikuju od onih koji sudjeluju u seksualnom ponašanju i u ponašanju kod uzimanja hrane.

Nadalje Scott kaže:

Pod prirodnim uvjetima neprijateljstvo i agresiju, u smislu *destruktivnog* i *loše prilagodljivog* (potcrtao E. F.), svadljivog? ponašanja, teško je na i u životinjskim društvima.

Obrađuju i se specifičnom problemu spontane unutarnje stimulacije koju Lorenz postulira, Scott piše:

Svi naši sadašnji dokazi pokazuju da za borbeno ponašanje me u višim sisavcima, uključujući i ovjeka, izazvano vanjskim stimulacijom, i ne postoje dokazi o spontanoj unutarnjoj stimulaciji. Emotivni i fiziološki procesi produbljuju i uveliavaju djelovanje stimulacije, ali oni je ne proizvode. (J. P. Scott 1968. a)¹⁴

Postoji li kod ovjeka inhibicija protiv ubijanja?

Jedna od najznačajnijih kritika u Lorenzovom lancu tumačenja ljudske agresije je hipoteza da ovjek suprotno grabežljivim životinjama nije razvio instinktivne inhibicije protiv ubijanja latvna vlastite vrste, što on objašnjava pretpostavkom da ovjek, kao i sve negrabežljive životinje, ne posjeduje opasno prirodno oružje kao što su pandže, itd., pa mu stoga nisu potrebne takve inhibicije: njegov nedostatak instinktivnih inhibicija postao je opasan samo zato jer on posjeduje oružje.

Ali da li je stvarno istina da ovjek ne posjeduje inhibicije protiv ubijanja?

ovjekovu povijest tako esto karakterizira ubijanje da na prvi pogled izgleda kao da ovjek zaista nema nikakvih inhibicija. Ipak, ovaj odgovor postaje sumnjiv ako promijenimo pitanje da glasi: Postoje li kod ovjeka inhibicije protiv ubijanja živih bića, ljudi i životinja, s kojima se on u manjoj ili većoj mjeri poistovjeuje, tj. koja mu nisu potpuni »stranci« i s kojima je osjeajno povezan?

Postoji nešto dokaza da bi takve inhibicije mogle postojati te da bi in ubijanja mogao slijediti osjeaj griznje savjesti.

Da element bliskosti i suosjeajna igra ulogu u stvaranju inhibicija protiv ubijanja životinja, može se lako otkriti iz reakcije koje zapažamo u svakodnevnom životu. Mnogi ljudi pokazuju jasno suprotstavljanje ubijanju i jedenju životinje koja im je bliska ili koju drže kao ljubimca, kozu ili kunića, na primjer. Postoji velik broj ljudi koji ne bi ubili takvu životinju i kojima bi sama ideja jedenja te životinje bila jednostavno odvratna. Isti ti ljudi ne bi se dvoumili da jedu sliću životinju kad taj element suosjeajna ne bi postojao. Ali ne postoji samo inhibicija protiv ubijanja životinja koje smo udomili, već i ukoliko doživljavamo životinju kao drugo živo biće. To se primjećuje u našem jeziku. Upotrebjavamo druge riječi i za meso: ako je životinja živa, govorimo o *puti*, ako smo ga jeli, govorimo o *mesu*. Sasvim je jasno da je namjera ovog razlikovanja da odstrani povezivanje onog što jedemo sa živom životinjom. Kad dajemo različita imena nekim životinjama ovisno o tome da li su žive ili je se jeli. Kada govorimo o živim životinjama, govorimo o kravama i bikoima; kada ih jedemo, govorimo o govedini. Svinje koje jedemo zovemo svinjetina, srne zovemo sretina, tele zovemo teletina. Dok to ne vrijedi za sve životinje, ovi primjeri su dovoljni da pokazuju da u našem umu postoji tendencija da odvoji kategoriju živih životinja od mesa tih životinja koje jedemo.¹⁵ Svi ti podaci mogli bi značiti da postoji svjestan ili nesvjestan osjeaj griznje savjesti koji se odnosi na uništavanje života, naročito kad postoji određeno suosjeajanje. Ovaj osjeaj bliskosti sa životinjom i potreba da se pomirimo s ubijanjem te životinje dramatično se manifestira u obredima kulta medvjeda kod lovaca u paleolitikumu. (J. Mahringer, 1952).

Osjeaj solidarnosti sa svim živim bićima ima koja dijele s ovjekom svojstva *života* jasno je izražen kao važno na elo indijske misli i doveo je u hinduizmu do zabrane ubijanja svih životinja.

Nije nevjerojatno da inhibicije postoje i protiv ubijanja drugih ljudskih bića, pod uvjetom da postoji osjeaj solidarnosti i suosjeajna. Moramo po etički s injenicom da primitivan ovjek »stranca«, osobu koja ne pripada istoj grupi, esto ne prihvaća kao bližnjeg, već kao »nešto« s imenom se on ne poistovjećuje. Općenito postoji veća nespremnost da se ubije član iste grupe, a najoštrija kazna za nedjela u primitivnim društvima bila je esto progonstvo, a ne smrt. (Ovo se još uvijek vidi u Kainovoj

kazni u Bibliji). Ali mi nismo ograničeni na te primjere iz primitivnog društva. čak i u visoko civiliziranoj kulturi kao što je bila Grčka robovi se nisu u potpunosti smatrali ljudskim bićima.

Istu pojavu nalazimo i u modernom društvu. U ratu sve vlade nastoje me u svojim ljudima pobuditi osjećaj da je neprijatelj neovjek. Ne naziva ga se pravim imenom, već nekim drugim, kao što su u prvom svjetskom ratu Englezi Nijemce zvali »Huni«, a Francuzi »Boches«. To uništavanje ljudskosti neprijatelja doseglo je svoj vrhunac s neprijateljima druge boje. Rat u Vijetnamu dao nam je dovoljno primjera koji pokazuju da su američki vojnici jako malo osjećali za svoje protivnike Vijetnamce nazivajući ih »gooks«. čak i riječ »ubijanje« eliminirana je upotrebom riječi »tamanjenje« (»wasting«). Poručnik Calley, koji je bio optužen i suđen za ubijanje većeg broja vijetnamskih civila, muškaraca, žena i djece u My Laiu, upotrijebio je kao argument u svojoj obrani tvrdnju da nije bio u običaj smatrati vojnike FNO-a (»Viet Cong«) ljudskim bićima, već samo »neprijateljem«. Ovdje se ne postavlja pitanje da li je ta obrana zadovoljavajuća ili ne. To je svakako vrstan argument, jer je istinit i jer riječ ima izražava stav prema vijetnamskim seljacima. Hitler je činio isto kada je »politički neprijatelj« koje je želio uništiti zvao *Untermenschen* (»podljudima«). Gotovo je pravilo usaditi u vojnike osjećaj da su oni koje moramo pobijati neljudi da bi vlastitoj strani olakšali uništavanje drugih živih bića.¹⁶

Drugi način na koji možemo drugoga uiniti »neovjekom« je prekidanje svih afektivnih veza s njim. To postaje stalno mentalno stanje u nekim teškim patološkim slučajevima, ali se može pojaviti i kao prolazno stanje kod nekoga tko nije bolestan. Nema nikakve razlike da li je onaj protiv koga se izvršava agresija stranac, blizak rođak ili prijatelj; dešava se to da agresor prekida emocionalne veze s tom osobom i »počinje ga mrziti«. Agresor prestane doživljavati tog drugog ovjeka i on postaje »stvar — tamo negdje«. U takvim okolnostima ne postoje nikakve inhibicije niti protiv najgorih oblika destruktivnosti. Postoje li pouzdani klinički dokazi za pretpostavku da do agresivnosti dolazi, barem u velikoj mjeri, zajedno s trenutnim ili stalnim emocionalnim povlačenjem?

Uvijek kad drugo biće ne doživljavamo kao ovjeka, in ljudske destruktivnosti i okrutnosti poprima drugačije osobine. To se pokazati jednostavan primjer. Kad bi hindu ili budist, na primjer, pod uvjetom da istinski suosjećaj a sa svim živim bićima,

vidio prosječno ovjeka kako bez razmišljanja ubija muhu, on bi mogao ocijeniti taj čin kao izraz dosta velike bezosjećajnosti i destruktivnosti, ali on ne bi bio u pravu, jer mnogi ljudi ne doživljavaju muhu kao osjećajno biće, pa se odnose prema njoj kao prema svakoj drugoj uznemiravajućoj »stvari«. To ne znači da su ti ljudi naročito okrutni, iako je njihovo doživljavanje »živih bića« ograničeno.

BILJEŠKE UZ ŠESTO POGLAVLJE

2. Citirali C. i W. M. S. Russell (1968).
- Usp. također P. Leyhausenovu diskusiju o gomilanju (1965), naročito njegovu diskusiju utjecaja gomilanja na ovjeka.
- Slična pojava može se naći kod ljudi; uvjeti gladovanja smanjuju, a ne povećavaju agresivnost.
- Usp. T. E. Hallova zanimljivu studiju o ljudskim potrebama za prostorom (1963, 1966).
- Primjer je jedan sijedi stari impanza koji je ostao u grupi iako je bio fizički inferiorniji u odnosu na mlade majmune: o toj životnoj slobodi, sa svim svojim stimulacijama, razvio u njemu neku vrstu mudrosti koja ga je kvalificirala za vođu.
- Istu temu iznijeli su C. i W. M. S. Russell (1968, 1968a).
- Slično gledište izrazio je E. Mayo (1933).
- Terenska proučavanja životinjskih primata prvi su započeli H. W. Nissen (1931) proučavanjem impanze; H. C. Bingham (1932) proučavanjem gorile i C. R. Carpenter (1934) proučavanjem howler majmuna. Gotovo dvadeset godina nakon tih studija, istav premet terenskih proučavanja primata ostao je netaknut. Iako je u međuvremenu bilo nekoliko kratkih studija, nova serija dugotrajnog pažljivog promatranja nije započela sve do polovine pedesetih godina s osnivanjem Japanskog centra za proučavanje majmuna na Sveučilištu Kvoto i do S. A. Altmanovog proučavanja kolonije rezus majmuna na Cayo Santiagu. Danas postoji više od pedeset osoba koje se bave takvim proučavanjima. Najbolji zbir radova o ponašanju primata nalazimo kod I. DeVore, urednik, (1965), s većom opširnom bibliografijom. Među radovima u toj knjizi želimo ovdje spomenuti rad K. R. L. Halla i I. DeVore (1965); »Rezus majmuni u sjevernoj Indiji« C. H. Southwick, M. Bega i M. R. Siddiquia, (1965); »Ponašanje planinskog gorile« G. B. Schaller, (1965); »Impanze iz Bodongo Foresta« V. i F. Revnolds (1965) i »Impanze iz Rezervata Gombe Stream« Jane Goodall (1965). Goodall je nastavila s istim istraživanjem do 1965. i izdala svoje daljnje pronalaskeske zajedno s ranijim, ali nakon udaje pod prezimenom Jane Lavick-Goodall (1965). U slijedećem sam također upotrijebio A. Kortlanda (1962) i K. R. L. Halla (1964).
- K. J. i C. Haves iz Yerkes laboratorija za biologiju primata u Orange Parku u Floridi, koji su odgojili impanzu u svom domu i potvrdili ga ljudskom odgoju, izmjerili su da mu je kvocijent inteli

gencije kada je bio star dvije godine i osam mjeseci bio 125. (C. Hayes 1951; i K. J. Hayes i C. Hayes, 1951)

11. Rje e izvodimo paralelu iz hijerarhije o »instinktivnom« porijeklu diktature nego iz teritorijalizma o patriotizmu, iako bi lo-gika bila ista. Razlog što razli ito postupamo vjerojatno je u tome što je manje popularno konstruirati instinktivnu bazu za diktaturu nego za »patriotizam«.
12. Usput re eno ve ina psihologa koji se bave životinjama ne bi ove uvjete smatrala »potpuno prirodnim« — naro ito ako je prostor bio toliko malen da su se životinje sudarale kad su tr ale uz ogradu.
13. Usp. S. A. Barnett i M. M. Spencer (1951) i S. A. Barnett (1958, 1958a).
14. Zing Yang Kuo je u svojim eksperimentalnim prou avanjima borbenosti kod sisavaca došao do sli nih zaključaka (1960).
15. Vjerujem da su sli ni razlozi posrijedi i kod jevrejskog obreda koji ne dozvoljava da se meso jede s mlijekom. Mlijeko i mlije ni proizvodi su simbol života: oni simboliziraju živu životinju. Zabrana da se meso i mlije ni proizvodi jedu zajedno sli na je običaju da pravimo ostru razliku izme u žive životinje i nežive koju koristimo kao hranu.
16. Tom Wicker, razmišljaju i o ubijanju talaca i zatvorenika kada je u zatvoru u Attici u N. Y. poslana nacionalna garda, napisao je veoma promišljen lanak koji govori o istoj pojavi. On spominje izjavu koju je dao guverner države New York, Nelson A. Rockefeller, nakon pokolja u Attici, koja po inje ovom re enicom: »Duboko suosje amo s obiteljima talaca koji su poginuli u Attici«. Tada Wicker piše: »Mnogó toga što je bilo pogrešno u Attici — i što je pogrešno u ve ini ameri kih zatvora i popravnih domova — proizlazi iz injenice da Rockefeller, niti u ovoj re enici niti u bilo kojoj drugoj, nije izrazio sau eš e obiteljima poginulih zatvorenika.

Istina, u ono vrijeme smatralo se da su zatvorenici prouzrokovati smrt talaca, a ne — kao što se danas zna — meci onih kojima su vlasti naredile da se popnu preko zidova i pucaju. Ali, ak i da su zatvorenici, a ne policajci bili oni koji su poubijali taoce, oni bi još uvijek bili ljudska bi a. Me utim, službeno srce New Yorka i njegovih rukovođilaca nije suosje alo s njima.

U tome i jeste bit itave štvari: zatvorenici, posebno Crnci, naj eš e se ne smatraju niti tretiraju kao ljudska bi a, a niti njihove obitelji.«

Wicker nastavlja: »Nanovo i nanovo, lanovi specijalnih grupa promatra koja su pregovarali sa zatvorenicima, uli su molbe zatvorenika da su i oni ljudska bi a i da iznad svega žele da se s njima postupa kao s takvima. Jednom, kad su pregovarali preko željeznih vrata koja su razdvajala prostor koji su zauzeli zatvorenici od državnog prostora, pomo ni komesar za zatvore Walter Dunbar rekao je vo i zatvorenika Richardu Clarku: 'U 30 godina nikada nisam zatvoreniku rekao laž!'

'A, ovjeku?', rekao je Clark tiho.« (*The New York Times* 18. rujna 1971).

VII

Paleontologija

Je li ovjek jedna vrsta?

Podsjetimo se da se Lorenzova upotreba podataka o životinjama odnosila na intraspecijsku agresiju, a ne na agresiju izme u razli itih vrsta životinja. Pitanje je: Možemo li biti sigurni da ljudska bi a u svom odnosu prema drugim ljudskim bi ima doživljavaju jedni druge kao lanove iste vrste i reagiraju s genetski pripremljenim obrascima ponašanja za istu vrstu? Zar ne vidimo, upravo obrnuto, da je me u mnogim primitivnim ljudima ak i ovjek iz drugog plemena, ili koji živi u susjednom selu, potpuni stranac ili ga se ak ne smatra ovjekom, pa prema tome ne dolazi ni do kakvog identificiranja? Tek se kroz proces društvene i kulturne evolucije pove ao broj ljudi koji su prihvaeni kao ljudska bi a. Izgleda da postoje dobri razlozi za pretpostavku da ovjek ne doživljava sve ljude kao lanove iste vrste, jer njegovo prihva anje drugog ovjeka nije olakšano onim instinktivnim ili refleksivnim reakcijama na miris, oblik, odre ene boje, itd., koji me u životinjama daju neposredne dokaze o vrsti. U mnogim eksperimentima sa životinjama dokazano je da ak i životinja može biti prevarena ili nesigurna u prepoznavanju lanova svoje vrste.

Upravo zato što ovjek posjeduje manju instinktivnu opremljenost nego bilo koja druga životinja, one ne prepoznaje lanove svoje vrste s istom lako om kao životinje. Za njega odlu uje druga iji jezik, obi aji, odijevanje i drugi kriteriji koje zapažaju um a ne instinkt, a onaj tko nije lan njegove vrste, i bilo koja grupa koja je malo druga ija, ne smije dijeliti istu ljudskost. Iz ovog slijedi paradoks da ovjek, upravo zato što ne posjeduje instinktivnu opremljenost, ne doživljava osobenost svoje vrste i doživljava stranca kao pripadnika druge vrste, drugim rije ima, *ovjekova ljudska priroda ini ovjekane ovje nim.*

Ako su ova razmatranja ispravna, Lorenzovi bi se dokazi srozali jer se svi njegovi dosjetljivi izvodi i zaključci temelje na agresiji izmeđ u lanova iste vrste. U tom bi se slučaju pojavio jedan potpuno drugačiji problem: problem urođene agresivnosti prema lanovima *drugih* vrsta. Što se tiče te interspekcijske agresije, podaci o životinjama daju, ako išta, manje dokaza da je interspekcijska agresija genetički programirana izuzevši u slučajevima kad je životinja ugrožena ili kod grabežljivih životinja. Možemo li dokazati hipotezu da* uvijek potječe od grabežljive životinje? Možemo li pretpostaviti da je uvijek, iako nije vuk drugom uvijek, njegova ovca?

Je li uvijek grabežljiva životinja?

Postoje li dokazi koji govore da su uvijekovi preci bili grabežljivi?

Najraniji hominid koji je mogao biti uvijekov predak je *Ramapithecus* koji je živio u Indiji prije etnaest milijuna godina¹. Oblik njegovog dentalnog luka bio je sličan obliku drugih hominida i mnogo sličniji uvijekovom nego ovaj današnjih majmuna; iako je možda jeo meso, uz njegovu uglavnom biljnu hranu, bilo bi apsurdno smatrati ga grabežljivom životinjom.

Najraniji fosili hominida *Ramapithecusa*, nama poznati, su fosili *Australopithecusa robustusa* i naprednijeg *Australopithecusa africanusa*, koje je pronašao Raymond Dart u Južnoj Africi 1924, i vjerovao da su stari više od dva milijuna godina. *Australopithecus* bio je predmet mnogih neslaganja. Većina paleoantropologa danas prihvaća tezu da su australopithecini bili hominidi, dok nekoliko istraživača, kao što su D. R. Pilbeam i E. L. Simons (1965), pretpostavlja da *A. africanusa* treba smatrati prvom pojavom *Homoa*.

U diskusiji o australopithecинима mnogo se važnosti pridavalo njihovoj upotrebi oruđa, da bi se dokazalo da su bili slični uvijeku, ili barem njegovi preci. Međutim, Lewis Mumford je uvjerljivo upozorio da je smatrati pravljenje oruđa dovoljnim dokazom za identifikaciju uvijeka pogrešno i da se temelji na pristranosti svojstvenoj današnjem pojmu tehnike. (L. Mumford, 1967). Od 1924. godine otkriveni su novi fosili, ali je njihova klasifikacija sporna, isto kao što je i pitanje da li je *Australopithecus* bio, u bilo kojoj mjeri, mesožder, lovac ili stvaralac oruđa.² Ipak, većina se istraživača slaže da je *A. africanus* jeo sve, da je

za njega fleksibilnost ishrane bila karakteristična. B. G. Campbell (1966) dolazi do zaključka da je *Australopithecus* jeo male gmazove, ptice, male sisavce kao što su glodavci, te korijenje i voće. Jeo je male životinje koje je mogao uhvatiti bez oružja ili zamke. Suprotno tome, lov pretpostavlja postojanje suradnje i odgovaraju ih tehnika, što se pojavilo tek mnogo kasnije istovremeno s pojavom uvijeka, u Aziji oko 500.000 god. p. n. e.

Bez obzira na to da li je *Australopithecus* bio lovac ili nije, sasvim je sigurno da hominidi kao i njihovi pongidni preci nisu bili grabežljive životinje s instinktivnom i morfološkom opremljenošću u koja je karakteristična za grabežljive mesoždere kao što su lavovi i vukovi.

Unato tim pouzdanim dokazima, ne samo Ardrey koji dramatičizira stvari, već i ozbiljan znanstvenik kao što je D. Freeman pokušao je u *Australopithecusu* na paleontološkog »Adama« koji je donio iskonski grijeh destruktivnosti u ljudsku rasu. Freeman govori o australopithecинима kao o »krvolonom prilagođenju« s »grabežljivim, ubilačkim i kanibalističkim sklonostima. Tako je u posljednjih nekoliko desetljeća paleontologija otkrila filogenetsku osnovu tvrdnji o ljudskoj agresiji koje su rezultat psihoanalitičkog ispitivanja uvijekove prirode.« On ukratko kaže: »U širokim antropološkim okvirima može se, znači, tvrditi da uvijekova priroda i vještina, a u krajnjem slučaju i ljudska civilizacija, duguju svoje postojanje nekoj vrsti prilagođenja grabežljivosti koju su prvi razvili krvolozi ni *Australopithecini* na livadama južne Afrike u nižem pleistocenu.« (D. Freeman, 1964)

U diskusiji koja slijedi njegovo izlaganje, Freeman nije tako siguran: »Tako, u svjetlu nedavnih paleontoloških otkrića hipoteza, sada predložena, jest: moguće je da su neki aspekti ljudske prirode (uključujući i možda i agresivnost i okrutnost) povezani sa specijalnim prilagođenjem grabežljivosti i krvolonomosti koje je bilo temeljno za evoluciju hominida u pleistocenu doba. Po mom mišljenju, ovo je hipoteza koja zavređuje da bude naučno i nepristrano ispitana, jer se bavi stvarima koje nam sada nisu poznate.« (D. Freeman, 1964, potcrtao E. F.). Što je u referatu bila inženjerska da je paleoantropologija otkrila zaključke o ljudskoj agresiji, u diskusiji je postala hipoteza koja »zaslužuje ispitivanje.«

Ovo ispitivanje zamršeno je nejasno omotom na koju nailazimo kod Freemana — kao i u radovima drugih autora — pri upotrebi pojma »grabežljiv«, »mesožder« i »lov«. Grabežljive su životinje zoološki jasno određene. To su porodice mačka, hijena, pasa i

medvjeda a karakteriziraju ih pandže i oštri o njaci. Grabežljiva životinja dolazi do hrane napadanjem i ubijanjem drugih životinja. To je ponašanje genetski programirano, element u enja je minimalan, i nadalje, kao što je ranije spomenuto, grabežljiva agresija ima neurološki različit osnovu od agresije kao obrambene reakcije. Štoviše, ne možemo grabežljivu životinju ni nazvati agresivnom, jer su u odnosu sa članovima svoje vrste te životinje društvene i prijateljski raspoložene — kao što to pokazuje, na primjer, ponašanje vukova. Grabežljive životinje, izuzevši medvjede koji se uglavnom hrane biljem i nisu baš vješti u lovu, isključivo su mesožderi. Ali nisu sve životinje koje su mesožderi grabežljive; životinje koje jedu i meso i bilje ne pripadaju skupini Carnivora. Freeman je svjestan da »pojam 'krvoločan' kada se odnosi na ponašanje hominida mora imati značenje koje se razlikuje od onog kada se odnosi na vrste u skupini carnivora« (J. D. Carthy, F. J. Ebling, 1964. Potcrtao E. F.). Ali zašto onda hominide zvati mesožderima umjesto sveždera ima? Zbrka koja iz toga proizlazi pomaže da u svijesti itaoca usadi slijede u jednadžbu: jede meso = mesožder = grabežljiv, iz čega slijedi da je uvijekov predak hominid bio grabežljiva životinja s instinktom za napadanje drugih životinja, uključujući i drugih ljudi; nadalje, slijedi da je uvijekova destruktivnost urođena i da je Freud u pravu. *Quod erat demonstrandum!*

Sve što možemo zaključiti o *A. africanusu* jest da je bio sveždera, u svojoj ishrani je meso igralo više ili manje važnu ulogu i da je za hranu ubijao životinje ako su bile dovoljno male. Meso u ishrani ne pretvara hominida u grabežljivu životinju. Nadalje, danas je veoma dobro poznata činjenica, koju je iznio Sir Julian Huxley i drugi, da ishrana — biljna i mesna — ne izaziva agresiju.

Ništa ne opravdava pretpostavku da je *Australopithecus* posjedovao instinkte grabežljive životinje, koji su, ako je »on« bio uvijekov predak, odgovorni za »grabežljive« gene kod uvijekova.

BILJEŠKE UZ SEDMO POGLAVLJE

1. Da li je *Ramapithecus* bio ili nije bio hominid i neposredan predak uvijekova, još je sporno. (Usp. detaljni prikaz diskusije o tome kod D. Pilbeama, 1970). Gotovo svi paleontološki podaci temelje se na mnoštvu nagađanja, pa su prema tome veoma sporni. Slijede i jednog autora, do i čemo do jedne predodžbe, slijede i drugog, do druge. Ipak, za našu nisu neophodni mnogi sporni detalji ljudske evolucije, a što se tiče glavnih faza razvoja, pokušao sam prikazati mišljenje većine njih koji proučavaju ovo područje. Ali čak i što se tiče glavnih stadija ljudske evolucije izostavio sam neka prije-

porne pitanja iz konteksta da bih izbjegao preopterećenje. U ananizi koja slijedi koristio sam uglavnom ove radove: D. Pilbeam (1970), J. Napier (1970), J. Young (1971), I. Schwidetzki (1971), S. Tax, ur. (1960), B. Wensch, ur. (1965), A. Roe i G. C. Simpson (1958, 1967), A. Portmann (1965), S. L. Washburn i P. Jay, urednici, (1968), B. G. Campbell (1966), i neke druge radove koje sam naveo u tekstu.

S. L. Washburn i F. C. Howell (1960) pišu da je malo vjerojatno da su australopithecini malenoga tijela, koji su svojoj uglavnom biljnoj hrani dodali meso, mnogo ubijali, »dok su kasnije i veće životinje koje su ih naslijedile mogle iza i na kraj s malim i / ili još nerazvijenim životinjama. Ne postoje dokazi da su ta stvorenja bila u stanju napadati velike sisavce biljoždere koji su bili tako karakteristični za afriku pleistocen.« Isto gledište izrazio je Washburn u ranijem radu (1965) gdje kaže da »je vjerojatno da su Australopithecini i sami bili plijen a ne lovci.« Kasnije je, ipak, govorio o mogućnosti da su hominidi, uključujući i australopithecine, »možda bili« lovci. (S. L. Washburn i C. S. Lancaster, 1968).

U ovom poglavlju iznijeti u prilično iscrpne podatke o primitivnim lovcima i sakupljačima hrane, o neolitskim poljoprivrednicima i o novim urbaniziranim društvima. To će itaocu dozvoliti da sam ocijeni da li podaci iz tih područja podržavaju uobičajenu tezu: što je ovjek primitivniji, to je agresivniji. U mnogo slučajeva to su pronalasci mlađe generacije antropologa posljednjih deset godina, a oprema starija gledišta još uvijek nisu ispravljena u umovima mnogih nestručnjaka.

» ovjek-lovac« — antropološki Adam?

Ako grabežljiva karakteristika ovjekovih predaka hominida nije odgovorna za njegovu prirodnu agresivnost, da li postoji ljudski predak, *prehistorijski Adam*, koji je odgovoran za ovjekov »pad«? Tog je mišljenja S. L. Washburn, jedan od najvećih autoriteta na ovom području, i njegovi kolege koji smatraju da je taj »Adam« ovjek-lovac.

Washburn počinje premisom da s obzirom na činjenicu da je ovjek kroz 99 posto historije živio kao lovac, našu biologiju, psihologiju i običaje dugujemo lovcima iz prošlih vremena:

U veoma stvarnom smislu naš intelekt, interesi, osjećaji i bazi ni društveni život — sve je to rezultat uspješnog prilagođavanja lovaca. Kad antropolozi govore o jedinstvu ovjekovih anstava, tvrde da je selekcionistički pritisak lovačkog i sakupljačkog života bio tako silan, a rezultat tako uspješan, da su populacije *homo sapiens*a još uvijek posvuda fundamentalno iste. (S. L. Washburn i C. S. Lancaster, 1968)¹

Presudno pitanje je, zna li: Kakva je »psihologija lovca«?

Washburn je naziva »psihologijom zvijeri« koja se u potpunosti razvila do srednjeg pleistocena, prije 500.000 godina ili čak ranije:

Pogled na svijet ranog ljudskog carnivora morao je biti veoma drugačiji od onog njegovih rođaka biljoždera. Interesi ovog posljednjeg mogli su se zadovoljiti na malom području, a druge životinje bile su od neznatne važnosti za njega, osim onih par koje su mogle prijetiti napadom. Ali potreba za mesom tjera životinje da upoznaju šira područja i da nauče običaje mnogih drugih životinja. Ljudski teritorijalni običaji i psihologija fundamentalno se razlikuju od onih kod majmuna. Prije barem 300.000 godina (možda dvostruko toliko) radoznalosti i težnji za dominacijom kod ovjekolikog majmuna pridružile su se zvjerska znatiželja i agresija. Ova psihologija potpuno se formirala do sredine pleistocena, a njezini podrijetlo možda su bili u pljučkanjima australopithecina. (S. L. Washburn i V. Avis, 1958).

Washburn poistovjeđuje »zvjersku psihologiju« s ubijanjem na gonim i uživanjem u ubijanju. On piše: »ovjek doživljava zadovoljstvo u lovu na životinje. Ako pažljivo obuhvatajući nije prikrio ljudske nagone, ovjek uživa u potjeri i ubijanju. U većini kultura iz *mu enja* i patnje *ine se javni* spektakli da bi svi u tome mogli uživati.« (S. L. Washburn i V. Avis, 1958. Potcrtao E. F.)

Washburn inzistira: »ovjek posjeduje psihologiju zvijeri. Ljudi su lako ubijaju a teško je razviti običaje koji se tome suprotstavljaju. Mnogi ljudi uživaju gledati kako druga ljudska bića pate, ili uživaju u ubijanju životinja... javna mučenja i mučenja koja su u mnogim kulturama« (S. L. Washburn, 1959). U posljednje dvije rečenice Washburn indirektno kaže da nije samo ubijanje, već i okrutnost, dio psihologije lova.

Koji su Washburnovi argumenti u prilog ovoj tvrdnji o utonom uživanju u ubijanju i okrutnosti?

Jedan argument je »ubijanje kao sport« (on govori o ubijanju kao sportu, a ne o »lovu«, što bi bilo ispravnije). On piše: »To se možda najbolje vidi iz nastojanja koja su posvećena održavanju ubijanja kao sporta. U ranijim vremenima, kraljevi i plemstvo držali su parkove u kojima su mogli uživati u ubijanju kao sportu, a vlada Sjedinjenih Država danas troši milijune dolara da bi lovce snabdijela s divljačkom.« (S. L. Washburn i C. S. Lancaster, 1968). Silan primjer su »ljudi koji upotrebljavaju najlakši pribor za ribolov da bi produžili uzaludnu borbu ribe i time doveli do vrhunca svoj osjećaj prevlasti i spretnosti.« (S. L. Washburn i C. S. Lancaster, 1968).

Washburn ukazuje na popularnost rata:

»Do nedugo na rat se gledalo isto kao i na lov. Druga ljudska bi a bila su jednostavno najopasnija lovina. Rat je bio od prevelike važnosti u ljudskoj historiji da bi mogao biti nešto drugo nego zadovoljstvo za muškarce koji u estvuju u njemu. Tek je u posljednje vrijeme sa svim promjenama u prirodi i uvijek tima rata, rat postao sporan kao normalan dio nacionalne politike ili kao odobran put društvenoj slavi.« (S. L. Washburn i C. S. Lancaster, 1968).

U vezi s tim Washburn kaže:

Do koje mjere su biološke osnove ubijanja postale dio ljudske psihologije, vidi se u tome kako je lako kod dje aka pobuditi interes za lov, ribolov, tu njavu i ratne igre. Ti oblici ponašanja nisu neizbježni, lako se u e, pružaju zadovoljstvo i u većini kultura društvo ih nagra uje. Spretnost u ubijanju i zadovoljstvo u ubijanju se obi no razvijaju u igri, a oblici igre pripremaju djecu za njihove uloge kad odrastu. (S. L. Washburn i C. S. Lancaster, 1968).

Washburnova je tvrdnja da mnogi ljudi uživaju u ubijanju i okrutnosti djelomi no ispravna, ali ona zna i samo to da postoje sadisti ni pojedinci i sadisti ne kulture; no ne odnosi se na sve pojedince, ni na sve kulture. Vidjet emo, na primjer, da sadizam mnogo eš e postoji kod frustriranih ljudi i društvenih klasa koji se osje aju nemo ni i nalaze malo zadovoljstva u životu, na primjer, niža klasa u Rimu, koja je nadokna ivala svoje siromaštvo i društvenu nemo sadisti kim spektaklima, ili niža srednja klasa u Njema koj iz koje je bilo regrutirano najviše Hitlerovih fanati nih pristalica; ove osobine mogu se na i i kod vladaju ih klasa koje se osje aju ugrožene u svojoj vladaju ojoj poziciji i svom vlasništvu², ili u potla enim grupama željnim osveti.

Ideja da lov izaziva zadovoljstvo u mu enju neosnovana je i veoma neprihvatljiva. Lovci, op enito, ne uživaju u mukama životinje; injenica je da bi sadist koji uživa u mu enju bio slab lovac. Ni u ribolovu ne primjenjuje se metoda koju je Washburn spomenuo. Tako er ne postoje dokazi za pretpostavku da su primitivni lovci bili motivirani sadisti kim ili destruktivnim impulsima. Upravo obrnuto, neki dokazi pokazuju da su osje ali sklonost prema životinji koju su ubijali, ak ih je možda pekla savjest.

Paleolitski lovci esto su medvjeda nazivali »djedom« ili su ga smatrali mitskim pretkom ovjeka. Kad su ga ubili, molili su za oprostjenje; prije nego što su ga jeli, održali su sveti ru ak u njegovu ast, kojem je on prisustvovao kao »po asni gost«, pred kojega su stavili najbolju hranu — na kraju su ga sve ano pokopali. (J. Mehringer, 1952)³

Psihologija lova, uklju uju i psihologiju suvremenog lovca, zahtijeva ekstenzivno prou avanje, ali neka zapažanja možemo spomenuti ak i u ovom kontekstu. Najprije moramo razlikovati između me u lova kao sporta vladaju ih elita (na primjer, plemstva u feudalnom sistemu) i svih drugih vrsta lova, kao što je onaj primitivnih lovaca, poljoprivrednika koji štite svoje usjeve i kokoši, i osoba koje vole lov.

»Elitni lov« izgleda da zadovoljava želju za vladanjem, uključuju i odre enu koli inu sadizma, koji je karakteristi an za vladaju u elitu. On nam govori više o psihologiji feudalizma nego o psihologiji lova.

Me u motivacijama primitivnih profesionalnih i modernih strastvenih lovaca moramo razlikovati barem dvije. Prve potje u iz dubine ljudskog iskustva. Kroz lov ovjek postaje, iako na kratko, ponovo dio prirode. Vra a se u prirodu, poistovje uje se sa životinjom i osloba a se tereta egzistencijalne rascijepljenosti: postaje dio prirode i nadilazi je svojom sviješ u. U potjeri za životinjom *on i životinja* postaju jednaki, iako na kraju upotrebom oružja ovjek pokazuje svoju superiornost. Kod primitivnog ovjeka ovaj je doživljaj sasvim svjestan. Maskiraju i se u životinju i smatraju i životinju svojim pretkom, njegova je identifikacija sa životinjom o ita. Za modernog ovjeka, s njegovom racionalnom orijentacijom, ova identifikacija s prirodom teško se verbalizira i dopire u svijest, ali ona ipak živi u mnogim ljudskim biima.

Od jednake je važnosti za strastvenog lovca jedna sasvim druga ija motivacija; rije je o uživanju u vještini. Iznena uje e je koliko mnogo modernih autora zanemaruje taj element u lovu i usredoto uje svoju pažnju na sam in ubijanja. Naposljetku, lov zahtijeva poznavanje mnogih vještina i široko znanje izvan onog koje se sastoji u rukovanju oružjem.

William S. Laughlin, koji tako er po inje s tezom da »je lov najvažniji obrazac ponašanja ljudske vrste« (W. S. Laughlin, 1968), opširno je govorio o tome. Me utim, Laughlin niti ne spominje zadovoljstvo u ubijanju ili mu enju kao dio lova kog obrasca ponašanja, ve ga opisuje u ovim op im pojmovima: »Lov nagra-

uje dosjetljivost, rješavanje problema, a kažnjava nesposobnost da se riješi problem. Stoga je on isto toliko pridonio napretku ovjeanstva koliko i njegovom držanju zajedno unutar granica jedne varijabilne vrste.« (W. S. Laughlin, 1968).

Laughlin ukazuje na slijedeće, što je važno imati na umu s obzirom na tradicionalno pretjerano naglašavanje oružja:

Lov je o ito instrumentalan sistem u pravom smislu da se nešto izvrši, nekoliko djela izvršenih u slijedu donosi važan rezultat. Tehnološki aspekti, koplja, toljage, sjekire i drugi objekti koji se mogu izložiti u muzeju, uglavnom su beznačajni izvan konteksta u kojem se koriste. Oni ne predstavljaju dobro mjesto za potetaku analize jer je njihova pozicija u slijedu udaljena od nekoliko cjelina koje prethode. (W. S. Laughlin, 1968)⁴

Efikasnost lova mora se shvatiti na bazi razvijanja vještine lovca, a ne na bazi unapređivanja tehnike osnove.

Postoji dovoljno dokumentacije, iako iznenađujuće malo sistematskih studija, o postulatu da je primitivan ovjek vješt u njegovom poznavanju prirodnog svijeta. Ova vještina uključuje itav makroskopski svijet sisavaca, tobočara, gmazova, ptica, riba, insekata i biljaka. Poznavanje plime i oseke, meteoroloških fenomena općenito, astronomije i drugih aspekata prirodnog svijeta također je dobro razvijeno u nekim grupama s obzirom na vještinu i opseg njihovog znanja i područja na kojima su se koncentrirale ... Ovdje u citirati samo važnost ovog poznavanja za sistem ponašanja lovca i njegovu važnost za evoluciju ovjeka... ovjek, lovac, proučavao je ponašanje životinja i njihovu anatomiju, uključujući i svoju vlastitu. On je prvo pripitomio sebe, a tada druge životinje i biljke. U ovom smislu lov je bio škola koja je uoblikovala ljudsku vrstu samoukom. (W. S. Laughlin, 1968).

Ukratko, motivacija primitivnog lovca nije bila zadovoljstvo u ubijanju, već u enjenu i optimalna primjena raznih vještina, tj. razvoj samog ovjeka.⁵

Washburnov argument o lako i s kojom se kod dječaka pobuđuje interes za lov, borbu i razne igre ignorira činjenicu da se dječaci mogu lako navesti na bilo koji obrazac ponašanja koji je u kulturi prihvaćen. Zaključiti da ovaj interes dječaka za popularno prihvaćene obrasce ponašanja dokazuje urođeni karakter

zadovoljstva u ubijanju potvrđuje izrazito naivan stav u pitanjima društvenog ponašanja. Nadalje, treba primijetiti, da postoji mnoštvo sportova od Zen borbi sa sabljama, do maevanja, džuda i karatea — kod kojih je sasvim jasno da njihovo oblikovanje ne proizlazi iz zadovoljstva u ubijanju — već iz vještine koju oni zahtijevaju.

Jednako je neodrživa Washburnova i Lancasterova tvrdnja da »gotovo svako ljudsko društvo smatra ubijanje članova nekih drugih ljudskih društava poželjnim«. (Washburn i Lancaster, 1968). To je ponavljanje popularnog klišea, a njegov jedini izvor je rad D. Freemana (1964) o kojem smo ranije govorili, a koji pokazuje utjecaj freudovskog stajališta. Činjenice su da, kao što ćemo kasnije vidjeti, za ratove primitivnih lovaca nije karakteristična okrutnost i uglavnom im ubijanje nije cilj. Tvrditi da je rat samo u posljednje vrijeme postao sporan, znači ignorirati itavu historiju filozofskog i religioznog ubijanja, naročito onog židovskih proroka.

Ako ne slijedimo Washburnovo zaključivanje, pitanje je, postoje li drugi obrasci ponašanja koji su proizašli iz ponašanja lovaca. Čini se da postoje dva obrasca ponašanja koja su postala generalizirana kroz lov i ponašanje: suradnja i dijeljenje. Suradnja članova iste grupe bila je iz praktičnih razloga neophodna u većini društava koja su se bavila lovom; isti je bio slučaj i s dijeljenjem hrane. U većini klima, osim arktičke, meso se ne može spremirati i sačuvati. Srećom u lovu nije bila jednako raspodijeljena među lovcima, stoga su oni koji su bili sretni ruke danas dijelili s onima koji će biti sretni ruke sutra. Pretpostavimo li da je ponašanje u lovu dovelo do genetskih promjena, do i ćemo do zaključka da suvremeni ovjek posjeduje urođeni impuls za suradnjom i dijeljenjem, a ne ubijanjem i okrutnošću u..

Na žalost, ovjekova povijest suradnje i dijeljenja, kao što to pokazuje povijest civilizacije, dosta je nekonzistentna. To bi se moglo objasniti time što život lovaca nije doveo do genetskih promjena ili činjenicom da su poticaji na dijeljenje i suradnju duboko potisnuti u društvima koja ne gledaju povoljno na takve vrline i koja umjesto toga podržavaju grubu egoizam. Ipak, može se nagađati ne ukazuje li sklonost suradnje i dijeljenja, koju danas nalazimo u mnogim društvima izvan modernog industrijaliziranog svijeta, na urođeni karakter tih impulsa. U stvarnosti, čak ni u modernom ratovanju u kojem vojnik uglavnom ne osjeća previše mržnje prema neprijatelju i samo rijetko izražava okru-

tnost,⁶ nailazimo na nevjerojatno mnogo suradnje i zajedništva. Dok u civilnom životu ve ina ljudi ne riskira svoj život da bi spasila ne iji drugi, niti dijeli svoju hranu s drugima, u ratu su to svakodnevnne pojave. Možda bismo ak mogli i i dalje i predložiti da jedan od razloga leži u tome što je rat privlačan upravo pružanjem mogu nosti za izražavanje duboko ukopanih poticaja koje naše društvo u miru smatra, u biti, iako ne ideološki — glupim.

Washburnove ideje o psihologiji lova samo su jedan primjer pristranosti u prilog teoriji o ovjekovoj uroenoj destruktivnosti i okrutnosti. Možemo primijetiti visok stupanj opredijeljenosti na itavom području društvenih nauka u odnosu na pitanja neposredno povezana sa stvarnim emocionalnim i političkim problemima. Kad se radi o ideologiji i o interesima društva, objektivnost prelazi u pristranost. Moderno društvo sa svojom gotovo neograničenom spremnošću da koristi ljudske živote u političke ili ekonomske svrhe, može se najbolje obraniti od osnovnog ljudskog pitanja o njegovom pravu da to inipretpostavkom da destruktivnost i okrutnost nisu ukorijenjene u našem sistemu, ve da su to uroene ovjekove osobine.

Agresija i primitivni lovci

Na sreću, naše znanje o ponašanju lovaca nije ograničeno na naša anja: na raspolaganju nam je dosta podataka o još postojećim lovcima i sakupljačima hrane koji pokazuju da lov ne potiče na destruktivnost i okrutnost i da su primitivni lovci relativno neagresivni u usporedbi s njihovom civiliziranom braćom.

Postavlja se pitanje, možemo li primijeniti naše znanje o ovim primitivnim lovcima na prehistorijske lovce, barem na one koji su živjeli nakon pojave modernog ovjeka, »*homo sapiens sapiens*« pred oko etrdeset do pedeset tisuć godina.

injenica je da je poznato vrlo malo o najranijem ovjeku, a ne zna se previše ni o *h. sapiens sapiensu* u doba kada je bio lovac i sakupljač. Iz tog razloga nekoliko je autora, sasvim opravdano, upozorilo protiv izvođenja zaključaka iz onog što znamo o modernim primitivnim plemenima, o njihovim prehistorijskim prećcima. (J. Deetz, 1968)⁷. Bez obzira na to, kao što G. P. Murdock kaže, interes za suvremene lovce postoji »zbog onoga što bi nam oni mogli otkriti o ovjeku pleistocena«: ve ina u esnika na simpoziju *ovjek-lovac* (R. B. Lee i I. DeVore, urednici, 1968) izgleda

da se slažu s tom formulacijom. Iako ne možemo o ekvivalenti da prehistorijski lovci-sakupljači budu identični s većinom najprimitivnijih suvremenih lovaca i sakupljača hrane, moramo imati na umu da (1) se *h. sapiens sapiens* nije anatomski i neurofiziološki razlikovao od današnjeg ovjeka i (2) da znanje o postojanju primitivnim lovcima mora pridonijeti razumijevanju barem jednog presudnog problema koji se odnosi na prehistorijske lovce: utjecaj ponašanja lovaca na ličnost i na društvenu organizaciju. Osim toga, podaci o primitivnim lovcima pokazuju da karakteristike esto pripisivane ljudskoj prirodi ne postoje kod najmanje »civiliziranog« ovjeka!

Prije no što po nemo govoriti o postojanju primitivnim lovcima, potrebno je nešto reći o paleolitskom lovcu. M. D. Sahlins piše:

U selekcionom prilagođavanju opasnostima kamenoga doba, ljudsko društvo nadvladalo je ili potinilo takve primatske sklonosti kao što su sebičnost, nediskriminantna seksualnost, dominantnost i grubo natjecanje. Sukob su zamijenile bliskost i suradnja, solidarnost je postavljena iznad seksa, moralnost iznad moći. Ljudsko je društvo u najranijim danima postiglo najveću reformu u historiji: pobijele je ljudska primatska priroda i tako osigurana evoluciona budućnost vrste. (M. D. Sahlins, 1960).

Postoje direktni podaci o životu prehistorijskog lovca u kultovima životinja koji ukazuju na činjenicu da on nije bio po prirodi destruktivan. Kao što je Mumford primijetio, slike na zidovima pećina koje se odnose na život prehistorijskih lovaca ne prikazuju borbu meću ljudima.⁸

Unato opreznosti koja je potrebna kod izvođenja analogija, ipak su najdojmljiviji podaci oni o još uvijek postojećim lovcima-sakupljačima hrane. Colin Turnbull, stručnjak na tom području, izvještava:

Kod dviju grupa koje su mi poznate, agresija gotovo da ne postoji, bilo emocionalna bilo fizička: to potvrđuje i nepostojanje ratovanja, zavada, arolja i vraćanja.

Nisam siguran ni da je sam lov agresivna aktivnost. To je nešto što ovjek mora vidjeti da bi shvatio: lov se ne obavlja u agresivnom duhu. Radi svijesti o smanjivanju prirodnih bogatstava, postaje, u stvari, kajanje kod ubijanja. U nekim slućajevima,

vima može ak biti prisutan i element sažaljenja. Moje iskustvo s lovcima pokazuje da su oni veoma blagi ljudi; istina je da žive veoma teškim životom, no to pije isto što i agresivnost. (C. M. Turnbull, 1965)⁹

Nijedan od u esnika u diskusiji s Turnbulom nije izrazio neslaganje.

Najobuhvatniji prikaz pronalazaka o primitivnim lovcima i sakuplja ima hrane daje E. R. Service u knjizi *Lovci*. (E. R. Service, 1966). Njegova monografija uključuje sva takva društva, uz iznimku onih sjedilačkih grupa duž sjeverozapadne obale Sjeverne Amerike, koje žive u uvjetima izobilja, i drugih lovačkih sakupljačkih društava koja su nestala tako brzo nakon dodira s civilizacijom da je naše znanje o njima previše fragmentarno.¹⁰

Najočitija i vjerojatno najhitnija karakteristika lovačkog sakupljačkih društava je njihov nomadizam, uvjetovan sakupljanjem hrane, što dovodi do slobodnog povezivanja obitelji u 'družbu'. Što se tiče njihovih potreba — suprotno modernom ovjeku kojem je potrebna kuća, automobil, i odjeća, električna energija, itd. — za primitivnog lovca »hrana i nekoliko pomagala koja su mu potrebna da bi došao do nje središte su privrednog života ... u fundamentalnijem smislu nego je to slučaj u složenijim privredama.« (E. R. Service, 1966)

Ne postoji stalno opredjeljenje u poslu osim onih koja postoje u svakoj obitelji s obzirom na dob i seks. Hrana se sastoji manjim dijelom od mesa (možda oko 25 posto), dok sakupljanje sjemenki, korijenja, voća, oraha i boba sačinjava glavni dio ishrane za koji se brinu žene. Kao što M. J. Meggitt kaže: »Izgleđa da je naglašena biljna ishrana jedna od glavnih karakteristika društava koja se bave lovom, ribolovom ili sakupljanjem hrane.« (M. J. Meggitt, 1964). Samo Eskimi žive isključivo od lova i ribolova; ribolovom se uglavnom bave žene.

Među muškarcima postoji široka suradnja u lovu, što je normalna popratna pojava niskog stupnja tehnološkog razvitka u takvim društvima. »Iz nekoliko razloga povezanih s jednostavnošću u njihove tehnologije i njihovog nevladanja prirodom mnogi lovci ko-sakupljački narodi su, doslovce rečeno, najslobodniji ljudi na svijetu.« (E. R. Service, 1966)

Ekonomski su odnosi naročito poučni. Service kaže:

Mi smo naučili misliti, zbog prirode naše vlastite privrede, da kod ljudi »postoji prirodna sklonost prevoženju i zamjenjiva-

nju robe«, i da su ekonomski odnosi među ljudima ili grupama karakterizirani »ekonomiziranjem«, »maksimaliziranjem« rezultata truda, da se »proda skupo, a kupi jeftino«. Primitivni narodi ne ine ni jednu od ovih stvari, u biti, najčešće izgleda da oni rade upravo obrnuto: »daruju stvar«, daju se velikodušnosti, otkazuju gostoljubivost, kažnjavaju štednju kao znak sebičnosti. A najudnovatije od svega je da što je veća oskudica, što je veće pomanjkanje robe, to izgleda da su oni neekonomski niji i velikodušniji. Mi, naravno, razmatramo izmjenu između pojedinačaca unutar društva, a ti pojedinci u društvu su svi u nekakvoj srodnosti. To je u direktnoj suprotnosti s principima koji se pripisuju formalnoj ekonomiji. Ne »dajemo« li mi hranu našoj djeci? »Pomažemo« našoj braći i brinemo se za stare roditelje. Drugine, ili su inili, ili ćeiniti isto za nas.

Budući da prevladavaju bliski društveni odnosi, osjećaji ljubavi, etiketa obiteljskog života, moralnost velikodušnosti, sve te stvari uvjetuju na način na koji se s robom postupa i to tako da ekonomski odnos prema robi slabi. Antropolozi su katkada pokušali karakterizirati stvarnu transakciju rijeke kao što su »isti poklon« ili »slobodni poklon« da bi ukazali na injenicu da nije riječ o trgovini, već razmjeni, da u transakciji ne postoji osjećaj izravne zamjene. Ove riječi i nisu naročito pogodne za predodređivanje stvarne prirode tog čina, one čak stvaraju pomalo pogrešnu predodžbu.

Jednom se Peter Freuchen zahvaljivao Eskimu od kojega je dobio meso. Lovac se srušio, a Freuchena je brzo ispravio jedan stari ovjek: »Ne smijete zahvaljivati za vaše meso, vaše je pravilo da dobijete dio. U ovoj zemlji nitko ne želi ovisiti o drugima. Zato ne postoji nitko tko daje ili dobiva poklone, jer tako ovjek postaje ovisan. Poklonima se stvaraju robovi isto kao što se bitim stvaraju psi.«¹¹

Riječ »poklon« ima primjese milostinje a ne uzajamnosti. Ni u jednom lovačkom sakupljačkom društvu ne izražava se zahvalnost, niti se ovjeka hvali radi njegove »velikodušnosti« kad dijeli svoj ulov sa svojim prijateljima. Nekom drugom prilikom njega se može hvaliti zbog njegov velikodušnosti, ali ne kad se radi o dijeljenju, jer bi u tom slučaju izjava značila zahvalnost: jer je dijeljenje bilo neekvivalentno, ili se velikodušnost nije smatrala normalnom pojavom. U ovakvom slučaju može se hvaliti ovjekova smjelost u lovu, ali ne njegova velikodušnost. (E. R. Service, 1966).

Od naročite je važnosti, i ekonomske i psihološke, pitanje vlasništva. Jedan od najraširenijih klišea danas je da je ljubav za vlasništvo kod uvijek urođena karakteristika. Obično se ne razlikuje vlasništvo sredstava koja su uvijek potrebna u njegovom radu i izvjesnih ličnih stvari i ukrasa, itd., i vlasništva u smislu posjedovanja sredstava za proizvodnju, znači stvari kojima isključivim posjedovanjem možemo natjerati druge da za nas rade. Takva sredstva proizvodnje u industrijskom društvu uglavnom su strojevi i kapital koji se ulaže u mašinsku proizvodnju. U primitivnom društvu sredstva su proizvodnje zemlja i lovišta.

Niti u jednoj primitivnoj družbi nikome se ne osporava pristup bogatstvima prirode — nijedan pojedinac ne posjeduje ta bogatstva... Prirodna bogatstva o kojima družba ovisi kolektivno su ili zajedničko vlasništvo, u smislu da itakva družba brani teritorij od neprijatelja koji ga želi prisvojiti. Unutar družbe sve obitelji imaju jednako pravo na ta bogatstva. Štoviše, rođaci u susjednim družbama imaju pravo slobodno loviti i sakupljati hranu ako to zatraže. Najčešće slušaju o itog ograničenja prava na bogatstva prirode odnosi se na orahe i drve i plodovima. U nekim slučajevima određeno drve ili skupine drve a dodjeljuju se pojedinačno obiteljima družbe. Kod tog običaja radi se više o podjeli rada nego o podjeli vlasništva, jer izgleda da je njegova namjera da se izbjegne gubljenje vremena i truda do čega bi došlo kada bi se nekoliko raštrkanih porodica uputilo na isto područje. Radi se jednostavno o tom da postane uobičajeno stalno korištenje nekoliko dodijeljenih gajeva, jer je drve stalno na jednom mjestu, dok to nije slučaj s divljom, pa ni s biljem i travama. U svakom slučaju, čak ako bi jedna obitelj sakupila mnogo oraaha i voća, a druga ne bi, primijenila bi se pravila dijeljenja i nitko ne bi ostao gladan.

Stvari koje najviše lije na privatno vlasništvo su one koje prave i koriste pojedinci. Oružje, noževi i strugači, odjeća, ukrasni predmeti, amajlice i sl. i, često se smatraju privatnim vlasništvom... Ali moglo bi se tvrditi da čak ni te lične stvari nisu u pravom smislu privatno vlasništvo. Ukoliko je posjedovanje tih predmeta određeno njihovom upotrebom, oni su funkcije podjele rada, a ne vlasništva »sredstava proizvodnje«. Privatno vlasništvo značajno je samo ako netko ima a drugi ne — kada se, da tako kažem, pojavi eksploatacijska situacija. Ali teško je zamisliti (a nemoguće na i u etnografskim zapisima)

služaj neke osobe ili osoba koje, nekim slučajem, nisu posjedovale oružje ili odjeću a da nisu mogle unajmiti ili dobiti te stvari od bližnjih koji su bili bolje sreće. (E. R. Service, 1966)

U međuljudskim odnosima lovačko-sakupljačkih društava ne postoji ono što kod životinja nazivamo »dominacijom«. Service kaže:

Lovačko-sakupljačke družbe potpunije se razlikuju od ovjekolikih majmuna s obzirom na dominaciju nego bilo koje druge vrste ljudskih društava. Kod njih ne postoji nikakvo rangiranje koje bi se temeljilo na fizičkoj dominaciji, niti postoji bilo kakvo superiorno-inferiorno rangiranje koje bi poivalo na drugim izvorima moći kao što su to bogatstvo, nasljedne klase i vojni ili politički položaj. Jedinu stalnu prevlast posjeduje starija i mudrija osoba koja može voditi ceremoniju,

čak i kad neki pojedinci posjeduju veći status ili ugled nego drugi, to se manifestira drugačije od dominacije kod ovjekolikih majmuna. Od osoba visokog statusa u primitivnom društvu zahtijeva se velikodušnost i skromnost koja se nagrada uje samo pažnjom i ljubavlju. Neki muškarac, na primjer, može biti jači, brži, hrabriji i inteligentniji od drugih članova družbe. Da li je on imati veći status od drugih? Ne mora biti. Poštovanje je mu biti ukazano samo ako te kvalitete stavi u službu društva, u lovu, na primjer — te pridoneše više divlja i koju može podijeliti i ako to uini pravilno i skromno. Dakle, da malo pojednostavnimo, veća snaga u društvu ovjekolikih majmuna donosi veći status i dominaciju, rezultat čega je više hrane, ili više ženki ili bilo kojih drugih stvari za onog koji dominira: u primitivnom ljudskom društvu veća snaga mora se upotrijebiti u korist zajednice, a osoba, da bi stekla poštovanje, mora se doslovce žrtvovati i raditi više za manje hrane. Što se tiče žena, takav uvijek običaj ima samo jednu ženu, kao i svi ostali muškarci.

ini se da su najprimitivnija ljudska društva istovremeno i ona u kojima vlada najveća jednakost. To se mora povezati s injenicom da, radi vrlo jednostavne tehnologije, društvo takve vrste ovisi o suradnji više i konstantnije nego bilo koje drugo, ovjekoliki majmuni uvijek ne surađuju i ne dijele, dok ljudi to čine — to je bitna razlika. (E. R. Service, 1966).

Service nam daje sliku autoriteta koji nalazimo kod naroda lovaca-sakupljača. U tim društvima sasvim sigurno postoji potreba za upravljanjem grupnim djelovanjem.

Upravljanje je uloga koju autoritet preuzima u problemima složenog grupnog djelovanja. To je ono što mi obi no podrazu- mijevamo pod »vo enjem«. Potrebe za upravljanjem grupnim djelovanjem i za uskom koordinacijom su veoma razli ite i mnogobrojne u lova ko-sakuplja kim društvima. One bi uklju- ivale uobi ajene stvari kao što su seljenje logora, zajedni ki lov, a naro ito bilo kakve okršaje s neprijateljem. Ali unato o itoj važnosti vodstva u takvim aktivnostima, lova ko-sakup- lja ko društvo razlikuje se po tome što kod njega ne postoji formalno vodstvo onog tipa koji možemo vidjeti u kasnijim stadijima kulturnog razvitka. Ne postoji stalno mjesto vo e: vodstvo ide od jedne osobe do druge ovisno o djelatnosti koja se planira. Na primjer, jedan veoma star ovjek može biti naj- bolji izbor za planiranje neke sve anosti zbog dobrog poznav- nja rituala, ali netko drugi, mla i i vještiji, može biti vo a gru- pe koja ide u lov.

Iznad svega, ne postoji vo a ili predvodnik u smislu rije i *po- glavica*¹². (E. R. Service, 1966).

To nepostojanje hijerarhije i poglavica zavre uje pažnju tim više što je veoma prihva en kliše da se oni mogu na i u gotovo svim civiliziranim društvima i da se temelje na genetskom nas- ljedstvu naših predaka. Vidjeli smo da su me u impanzama od- nosi dominacije dosta blagi, ali da ipak postoje. Društveni odno- si kod primitivnih ljudi pokazuju da ovjek nije geneti ki ospo- sobljen za tu vrstu psihologije dominacije i podre ivanja. Anali- za historije društva, s pet ili šest tisu a godina eksploatacije, ve- inom od vladaju e manjine, jasno pokazuje da je psihologija dominacije i podre ivanja prilago avanje društvenom ure enju, a ne njegov uzrok. Apologetama društvenog ure enja koje se zasniva na upravljanju elite naravno veoma odgovara uvjerenje da je društvena struktura rezultat ovjekove uro ene potrebe, pa je stoga prirodna i neizbježiva. Društvo primitivnog ovjeka u kojem vlada jednakost pokazuje da to jednostavno nije tako.

Mora se postaviti pitanje: kako se primitivan ovjek brani pro- tiv asocijalnih i opasnih lanova s obzirom na nepostojanje auto- ritativnog režima? Postoji nekoliko odgovora. Prije svega, naj- više kontrole ponašanja postižu jednostavno obi ajima i etike- tom. Ali pretpostavimo da obi aji i etiketa ne spre avaju asoci- jalno ponašanje kod pojedinaca. Koje su to onda sankcije koje protiv njih postoje? Uobi ajena sankcija je izbjegavanje krivca i pokazivanje sve manje uljudnosti prema njemu; zatim postoji

kleveta i ismijavanje; u krajnjim slu ajevima ostracizam. Ako se pojedinac neprestano loše ponaša i njegovo ponašanje štetno dje- luje na druge grupe, njegovi ga mogu ak i ubiti. Dakako, ti slu- ajevi su krajnje rijetki; ve inom takve probleme rješava auto- ritet starijih i mudrijih u grupi.

Ti podaci u jasnoj su suprotnosti s Hobbesovom slikom ovje- kove uro ene agresivnosti koja bi vodila ratu svakog protiv sva- kog kada država ne bi imala monopol nad nasiljem i kažnjava- njem, tako indirektno zadovoljavaju i želju za osvetom protiv prijestupnika. Kao što Service primje uje:

injenica je, naravno, da se družbe ne raspadaju iako ne po- stoje formalni pravni organi koji bi ih držali zajedno ... Mada su zavade i borbe relativno rijetke u takvim društvima, one ipak predstavljaju stalnu prijetnju i mora postojati neki na- in da se zaustave ili da se sprije i njihovo širenje. esto one po inju kao najobi nije sva e me u pojedincima, zato je važ- no rano ih prekinuti. Unutar date zajednice o sva i izme u dvije osobe obi no e suditi neki stariji lan koji je u rodu s jednom i drugom. Bilo bi idealno kada bi ta osoba bila u is- tom srodstvu s oba zava ena pojedinca, jer bi tada bilo o ito da ne e biti pristrana. Ali, naravno, to nije uvijek slu aj niti je uvijek slu aj da osoba koja posjeduje taj status srodstva želi suditi. Katkada je dovoljno jasno da je jedna osoba u pravu, ili je jedna popularna, a druga nepopularna, tako da javnost sudi i slu aj se rješava im to zajedni ko mišljenje postane do- bro poznato.

Kada se sva e ne riješe na jedan od gore navedenih na ina. održava se neka vrst natjecanja, naj eš e neka igra, koja zam- jenjuje izravnu borbu. Rvanje ili udaranje glavom su tipi ni oblici »dvoboja« kod Eskima; izvode se u javnosti i publika smatra da je pobjednik u pravu. Posebno su interesantni uve- ni eskimski pjeva ki dvoboji: oruđe kojim se služe su rije i, »male, oštre rije i, kao drvene trijeske koje iska u ispod sje- kire«.

Natjecanjem u pjevanju esto se rješavaju zamjerke i sva e svih vrsta, osim ubojstva. ovjek s isto nog Grenlanda može tražiti zadovoljštinu za ubojstvo svog ro aka natjecanjem u pjesmi ako je fizi ki preslab da bi postigao svoj cilj, ili ako je tako vješt u pjevanju da je siguran u svoju pobjedu. Shvat- ljivo je da se isto ni Grenlan ani toliko udube u samu umjet- nost pjevanja da zaborave na razlog zamjerke. Pjeva ka vješ-

tina me u Eskimima jednaka je, ili čak nadmašuje, velika fizička junaštva.

Na in pjevanja je to no utvrđeno. Uspješan pjevač upotrebljava uobičajene oblike kompozicije koje nastoji izvesti tako da publiku oduševi sa entuzijazmom pjevača. Onaj koji dobije najbrže aplauz je »pobjednik«. Pobjeda u natjecanju ne donosi nikakvu nadoknadu. Isključivo prednost je u prestižu. (E. A. Hoebel, 1954).

Jedna od prednosti dugotrajne borbe pjesmama jest u tome što daje publici vremena da zajedno odluči tko je u pravu, a tko mora priznati da je kriv. Obično ljudi otprilike znaju na svojoj strani, ali, kao što je to slučaj u većini primitivnih zajednica, jednoglasnost itave zajednice je do te mjere poželjna da je potrebno odrediti vrijeme prije nego što se sazna mišljenje druge strane. S vremenom veći se broj ljudi više smiještiti na jednu stranu nego drugu, dok ne postane jasno na kojoj je strani zajednica. Nakon toga mišljenje brzo postane jednoglasno i onaj koji je izgubio povlači se od neugodnosti. (E. R. Service, 1966).

Među drugim lovcima primitivnih društava privatne stvari se ne rješavaju na tako zgodan način kao kod Eskima, već bacanjem koplja.

Kada je sva a izme u tužitelja i optuženoga, što je obično slučaj, tužitelj ceremonijalno baca koplja iz određene daljine, a optuženi ih pokušava izbjeći. Publika može aplaudirati brzinu, snagu i točnost tužioca u bacanju koplja, ili okretnosti optuženoga. Nakon nekog vremena grupa jednoglasno odobrava vještinu jednoga ili drugoga. Kada optuženi shvati da ga zajednica smatra krivim, od njega se očekuje da dozvoli da ga koplje pogodi u neki mišićavi dio tijela. U suprotnom slučaju tužitelj jednostavno prestane bacati koplja ako postane svjestan da je javno mnijenje protiv njega. (C. W. M. Hart i A. R. Pilling, 1960).

Primitivni lovci — društvo obilja?

M. D. Sahlins ukazuje na veoma značajnu stvar — od interesa čak i u proučavanju suvremenog industrijskog društva — koja se odnosi na itavo pitanje privredne oskudice među primitiv-

tim lovcima i na suvremeni stav prema problemu koji postavlja pitanje prirode siromaštva. On govori protiv premise koja je dovela do ideje o agresivnosti primitivnih lovaca, tj. da je život u doba paleolitika karakterizirala ikrajnja oskudica i stalno prisutna prijetnja od gladovanja. Suprotno tome, Sahlins naglašava da je društvo primitivnih lovaca bilo »prvobitno društvo obilja

Općenito se shvaćalo da je društvo obilja ono društvo u kojem se sve ljudske potrebe lako zadovoljavaju; mada mi rado smatramo ovo sretno stanje isključivo dostignuće industrijske civilizacije, mogli bi se naći i bolji argumenti za lovce i sakupljače, čak i one marginalne, koje etnografija nije proučavala. Budući da se htijenja »lako zadovoljavaju« ili velikom proizvodnjom ili malim zahtjevima, postoje dva moguća puta do obilja... Prihvati li strategiju Zena, narod može uživati u neusporedivom materijalnom izobilju a da ima nizak životni standard. To je, mišlim, karakteristično za lovce. (M. D. Sahlins, 1968)¹³

Sahlins dalje govori o još nekim važnim stvarima:

Nestašica je specijalno opsjednute tržišne privrede, određljivo stanje svih koji u njoj u estvuju. Tržište pruža zadivljujući niz proizvoda, sve te »dobre stvari« uvijek su nadohvat — ali ih se ne može dobiti jer nikada nema dovoljno novaca da bi sve kupio. Postojati u tržišnoj privredi znači živjeti dvostruku tragediju, koja počinje u nedostatnosti, a završava u lišenosti... Mi smo osuđeni na život proveden u napornom radu. S te uznemiravajuće perspektive gledamo natrag na lovca. Ali ako suvremeni uvijek, sa svim svojim tehničkim prednostima, još uvijek nije postigao ono neophodno, koliko šanse onda ima goli divljak sa svojim bijednim lukom i strijelom? Opremlivši lovca grafičkim impulsima i paleolitskim oružjem, unaprijed smo ocijenili njegovu situaciju kao beznađnu.¹⁴

Oskudica nije imanentno svojstvo tehničkih sredstava. To je odnos između izme u sredstava i ciljeva. Mogli bismo govoriti o empirijskoj mogućnosti da se lovci bave lovom radi svog zdravlja. a da su luk i strijela sredstva adekvatna tom cilju. Može se do kazati da lovci esto rade mnogo manje od nas; traganje za hranom nije tegoban posao bez kraja; slobodnog vremena ima u izobilju i spava se više danju no pod bilo kojim drugim društvenim uvjetima... Umjesto zabrinutosti, kod lovca, izgleda da, vlada sigurnost koja proizlazi iz obilja, iz stanja u kojem

se, op enito, potrebe svih ljudi lako zadovoljavaju. Ova sigurnost ne napušta ih u doba poteškoća. (Taj stav izražava filozofija Penana s Bornea: »Ako danas nema hrane, bit će je sutra.«) (M. D. Sahlins, 1968)

Sahlinsove primjedbe značajne su jer je on jedan od rijetkih antropologa koji ne prihvaća okvire odnosa i vrijednosne sudove današnjeg društva kao nužno valjane. On pokazuje do koje mjere društveni znanstvenici iskrivljuju sliku društava koja proučavaju jer sude o njima prema onome što izgleda kao »priroda« ekonomije, isto kao što dolaze i do zaključaka o vječnoj prirodi iz podataka, ako ne o suvremenom svijetu, onda barem o svijetu kakvog poznajemo kroz najveći dio njegove civilizirane historije.

Primitivno ratovanje

Iako defenzivna agresija, destruktivnost i okrutnost nisu obično uzroci rata, ti se impulsi u ratu manifestiraju. Stoga će neki podaci o primitivnom ratovanju pomoći i upotpuniti sliku o primitivnoj agresiji.

Meggitt daje kratak prikaz prirode ratovanja među Walbirima iz Australije, koji se, kaže Service, može prihvatiti kao dobar opis ratovanja u lovačko-sakupljačkim društvima uopće:

Walbiri društvo nije naglašavalo militarizam — nije postojala klasa stalnih ili profesionalnih ratnika, niti hijerarhija vojne komande; grupe su rijetko vodile osvajanje ratove. Svaki muškarac bio je (i još uvijek jest) potencijalni ratnik, uvijek naoružan i spreman braniti svoja prava; ali on je također bio i individualist, koji se radije borio sam. U nekim zavadama rodbinske su veze često svrstale muškarce u različite tabore i takva grupa je katkada uključivala sve muškarce jedne zajednice. Ali vojnih vođa, bilo nasljednih, bilo izabраниh, koji bi stvarali taktičke planove i brinuli se da budu prihvaćeni, nije bilo. Iako su neki muškarci bili uvaženi kao sposobni i hrabri ratnici i njihov se savjet prihvaćao, ne zna se da su ih svi muškarci nužno slijedili. Nadalje, uvjeti pod kojima su vodili borbe bili su, u biti, tako ograničeni da su muškarci znali i mogli primijeniti najefikasnije načine borbe bez oklijevanja. To je još i danas tako čak i kod mladih momaka.

U svakom slučaju bilo je malo razloga za totalni rat među zajednicama. Ropstvo im je bilo nepoznato; pokretne je bilo malo, a teritorij dobiven u borbi obično je predstavljao pravu nezgodu za pobjednike, koji su bili emotivno vezani za drugu teritoriju. Povremeno je dolazilo do manjih osvajanja ratova protiv drugih plemena, ali uvjeren sam da su se ti ratovi većma razlikovali od borbi unutar plemena ili zajednice. Tako su u napadu na Waringare koji je doveo do zauzimanja depresija s vodom na području Tanami sudjelovali samo muškarci plemena Waneiga — najviše nekoliko desetaka njih. Nemamo dokaz da su zajednice ikada stvarale vojne pakte, da bi se suprotstavile drugim zajednicama Walbirija ili drugim plemenima. (M. J. Meggitt, 1960).

Stručnjaci govore i, ova vrst konflikta među primitivnim lovcima može se opisati kao rat; u tom smislu možemo zaključiti da je »rat« oduvijek postojao unutar ljudske vrste i da je on toga manifestacija urođeno nagona za ubijanjem. Ovakvo zaključivanje, dakako, ne pridaje važnost temeljnim razlikama između me u nižih i viših primitivnih kultura¹⁵ kao ni ratovanja civiliziranih kultura. Primitivno ratovanje, naročito kod nižih primitivnih naroda, nije bilo centralistički organizirano niti su postojale stalne poglavice. U stalost tih ratovanja bila je relativno mala; to nisu bili ratovi osvajanja, niti im je cilj bio ubijanje što većeg broja neprijatelja. Suprotno tome, među civiliziranih ratova institucionalizirana je, organizirana, sa stalnim vođama i cilj im je osvajanje teritorija i/ili sticanje robova i/ili pljačka.

Uz to, a možda najvažnije od svega, često je zapostavljena činjenica da kod primitivnih lovaca-sakupljača ne postoji važan ekonomski poticaj na totalni rat.

Odnos ravnosti i umiranja u lovačko-sakupljačkim društvima takav je da bi bilo rijetko da prenaseljenost natjera neki dio stanovništva da se bori protiv drugih radi zauzimanja teritorija. Čak kad bi do takvih okolnosti i došlo, one ne bi dovele do prevelike borbe. Kada bi bilo u pitanju pravo na lov ili sakupljanje na nekoj površini, jača i brojnija grupa jednostavno bi, vjerojatno bez borbe, nadvladala slabiju. A drugo, u lovačko-sakupljačkim društvima ne može se mnogo postići pljačkanjem. Sve su družbe siromašne u materijalnim stvarima i nema standardnih predmeta razmjene koji bi služili kao kapital i vrijed-

nost. I kona no, prisvajanje zarobljenika da bi služili kao robovi radi ekonomskog iskorištavanja — esti uzrok rata u suvremeno doba — bilo bi beskorisno u lova ko-sakuplja kom društvu s obzirom na nisku produktivnost privrede. Zarobljenici, robovi teško bi proizvodili više hrane nego bi bilo potrebno za njih same. (E. R. Service, 1966).

Op u sliku o ratovanju me u primitivnim lovcima-sakuplja i ma koju Service daje podržava i nadopunjuje nekoliko drugih istraživa a, od kojih neke citiram u odlomcima koji slijede.¹⁶ D. Pilbeam naglašava nepostojanje rata, uz prisutnost povremenih zavada, i ulogu primjera a ne mo i me u vo ama, kao i princip uzajamnosti i velikodušnosti te centralnu ulogu suradnje. (D. Pilbeam, 1970).

U. H. Stevart dolazi do slijede ih zaklju aka o teritorijalnosti i ratovanju:

Postoje mnoge tvrdnje da primitivne družbe posjeduju teritorije i prirodna bogatstva, te da se bore da bi ih obranile. Iako ne mogu tvrditi da to nije nikada slu aj, vjerojatno je to rijetka pojava. Kao prvo, primarne grupe koje sa injavaju ve e družbe me usobno se žene, spajaju ako su premale ili razdvajaju ako su prevelike. Drugo, u slu ajevima navedenim ovdje, postoji samo tendencija primarnih grupa da koriste posebna podru ja. Tre e, ve ina takozvanih »ratova« me u tim društvima nije ništa više od osvete za navodne arolije ili stalne me uobiteljske zavade. etvrto, u ve ini podru ja sakupljanje je glavni izvor dobara, ali meni su nepoznati slu ajevi obrane podru ja bogatih sjemenkama. Primarne družbe nisu se borile jedne protiv drugih i teško je shvatiti kako bi šira družba sakupila svoje snage da brani svoj teritorij protiv drugih družba ili zašto bi to i nila. To no je da su pojedinci katkada imali posebno pravo na durian drve e, orlova gnijezda i neka druga posebna bogatstva, ali kako su ih oni branili budu i da su bili nekoliko milja udaljeni od njih, još nije objašnjeno. (U. H. Stevart, 1968)

H. H. Turney-High (1971) dolazi do sli nih zaklju aka. On je naglasio da dok su doživljaji straha, bijesa i frustracije univerzalni, umije e rata razvilo se tek kasno u ljudskoj evoluciji. Ve ina primitivnih društava nije bila sposobna za rat jer rat zahtijeva veoma visok stupanj pojmovnog mišljenja. Ve ina primitivnih društava ne bi mogla zamisliti organizaciju koja je potrebna

da bi se osvojio ili porazio susjedni narod. Primitivni ratovi uglavnom su naoružani meteži, a ne pravi ratovi. Prema Rapaportu, Turney-Highev rad nije bio naro ito dobro prihva en me u antropolozima jer je istakao da su sekundarni prikazi borbi profesionalnih antropologa beznadno neadekvatni i katkada jednostavno pogrešni; smatrao je da su neposredni izvori pouzdaniji, ak ako i dolaze od amatera etnologa od prije nekoliko generacija.¹⁷

Monumentalni rad Quincy Wrighta (1637 stranica uklju uju i opširnu bibliografiju) predstavlja temeljitu analizu ratovanja me u primitivnim narodima zasnovanu na statisti kom usporeivanju glavnih podataka o 653 primitivna naroda. Nedostatak njegove analize je u tome što je više deskriptivna nego analiti na u klasifikaciji primitivnih društava kao i raznih oblika ratovanja. Ipak, njegovi su zaklju ci od zna ajnog interesa jer pokazuju statisti ku tendenciju koja odgovara rezultatima mnogih drugih autora: »sakuplja i, primitivni lovci i primitivni poljoprivrednici najmanje su ratoborni. Viši lovci i razvijeniji poljoprivrednici su ratoborniji, dok su najrazvijeniji poljoprivrednici i sto ari najratoborniji od svih«. (Q. Wright, 1965). Ova izjava potvr uje ideju da ratobornost nije funkcija ovjekovih prirodnih nagona koji se manifestiraju u najprimitivnijim oblicima društva, ve njegovog razvitka u civilizaciji. Wrightovi podaci pokazuju da što je ve a podjela rada u društvu, to je ono ratobornije i da su klasna društva najratobornija od svih. Na kraju podaci pokazuju da što je ve a ravnoteža me u grupama i izme u grupe i okoline, to nailazimo na manje ratobomosti, dok esta narušavanja ravnoteže dovode do pove ane ratobomosti.

Wright razlikuje etiri vrste rata — obrambeni, društveni, ekonomski i politiki. Obrambeni rat odnosi se na narode u ijim obi ajima ne postoji rat i koji se bore samo kada su napadnuti, »u kojem slu aju da bi se branili oni spontano koriste oru e i oružje za lov koje im je na raspolaganju, ali smatraju to nesretnom okolnoš u.« Društvenim ratom on misli na rat koji obi no »nije previše destruktivan za život«. (Takvo ratovanje odgovara Serviceovom opisu rata me u lovcima.) Ekonomski i politiki ratovi odnose se na ratove iji je cilj prisvajanje žena, robova, sirovina i zemlje i/ili uz to, održavanje dinastiji, i vladaju e klase.

Gotovo svatko dolazi do zaklju ka: ako je civilizirani ovjek lako ratoboran, koliko je tek morao biti ratoboran primitivni ovjek!¹⁸

Ali Wrightovi rezultati potvrđuju tezu da su najprimitivniji ljudi najmanje ratoborni i da ratobornost raste razmjerno s civilizacijom. Kada bi destruktivnost bila uvijek urođena, ovo bi moralo biti obrnuto.

Gledište sli no Wrightovom izrazio je i M. Ginsberg, koji piše:

ini se da rat u ovom smislu raste s uvršćivanjem grupa i privrednim razvitkom. Me u najjednostavnijim ljudima bolje je da govorimo o zavadama, a do tih, bez sumnje, dolazi radi oduzimanja žena, nedozvoljenog stupanja na zemljište ili li njih povreda. Moramo se složiti da su ta društva miroljubiva u odnosu na razvijene primitivne narode. Ali nasilje i strah od nasilja postoje i do borbe dolazi, iako, o ito i nužno, u malim razmjerima. Injenice nisu dovoljno poznate i ako one ne podržavaju sliku primitivnog idili nog mira, one se možda poklapaju s gledištem onih koji smatraju da primarna neprovocirana agresivnost nije sastavni element ljudske prirode. (E. Glover i M. Ginsberg, 1934).

Ruth Benedict (1959) pravi razliku izme u »društveno smrtonosnih« i »nesmrtonosnih« ratova. Kod ovih posljednjih cilj nije podjarmljivanje drugih plemena pobjedniku kao gospodaru i profiteru; iako je kod sjevernoameri kih Indijanaca bilo mnogo ratovanja.

Pojam osvajanja nikad se nije pojavio kod starosjedilaca Sjeverne Amerike; iz tog su razloga indijanska plemena bila u stanju uiniti jednu nevjerojatnu stvar: razdvojiti rat od države. Državu je personificirao Mirovni poglavica, koji je bio vođa javnog mnijenja u svemu što se ticalo grupe i u svom Savjetu. Mirovni poglavica bio je stalan; iako nije bio autokratski vladar, esto je bio veoma važna li nost, ali on nije imao nikakve veze s ratom. On ak nije odredio ratne poglavice, niti se sam brinuo o vođenju rata. Ovjek koji je mogao pridobiti sljedbenike vodio je ratnu etu kada i kada i htio; kod nekih plemena on je u potpunosti upravljao za vrijeme trajanja ekspedicije. Ali to je trajalo samo do povratka ratne ete. Država, prema tom tumačenju rata, nije imala nikakvih mogućih interesa u tim poduhvatima, koji su bili samo veoma poželjne manifestacije grubog individualizma, usmjerene protiv vanjske grupe, gdje nisu štetile društvu. (R. Benedict, 1959).

Stvar na koju Benedict ukazuje je veoma značajna jer se ti e rata, države i privatnog vlasništva. Društveno nepogibeljan rat u velikoj je mjeri izraz želje za pustolovinom, za trofejima i priznanjima, ali nije izazvan impulsom za osvajanjem ljudi i teritorija, da bi se potčinila ljudska bića ili uništila njihova baza za život. Benedict dolazi do zaključka da »ukidanje rata nije tako rijetko kao što to izgleda iz radova političkih teoretičara prehistorije rata... Sasvim je pogrešno pripisati razaranje (rat) biološkoj potrebi uvijek za ratovanjem. Ovjek je sam stvaralac tog razaranja«. (R. Benedict, 1959). Jedan drugi istaknuti antropolog, E. A. Hoebel (1958), opisuje ratovanje kod raznih sjevernoameričkih Indijanaca ovim terminima: »Oni su bliži William Jamesovim moralnim ekvivalentima rata. Rastere uju se agresija na bezazlen na in; pružaju vježbe, sport i rasonodu bez destruktivnosti; i samo u maloj mjeri dolazi do nametanja želja jedne grupe drugoj.« (E. A. Hoebel, 1958). Hoebel dolazi do općeg zaključka da je miroljubive Šošone i nasilne Komanche koji su 1600. godine pripadali istoj kulturi i rasi.

Neolitska revolucija¹⁹

Detaljan prikaz života primitivnih lovaca i sakupljača hrane pokazuje da ovjek — barem otkad se u potpunosti pojavio prije pedeset tisuć godina — najvjerojatnije nije bio brutalno, destruktivno biće, pa prema tome nije bio prototip »uvijek ubojice« kojeg nalazimo u razvijenijim stadijima njegove evolucije. Međutim, ne možemo ovdje stati. Da bismo razumjeli postepeni razvoj uvjeka eksploatatora i uništavatelja, neophodno je proučavati razvoj uvjeka u rano poljoprivredno doba, do njegovog preobražaja u graditelja gradova, ratnika i trgovca.

Od pojave uvjeka, pred oko pola milijuna godina, pa do oko 9000. godine p. n. e. u jednom se pogledu ovjek nije izmijenio: živio je od onoga što je ulovio ili sakupio, ali nije proizvedio ništa novo. Bio je u potpunosti ovisan o prirodi i nije sam na nju utjecao, niti ju mijenjao. Ovaj odnos prema prirodi radikalno se izmijenio s pojavom poljoprivrede (i korištenjem životinja) što se dogodilo otprilike na početku neolitika, to nije, protoneolitika — kako ga danas arheolozi nazivaju — od 9000. do 7000. godine p. n. e. — na području koje se prostire tisuću milja, od zapadnog

Irana do Grčke, uključujući i dijelove Iraka, Sirije, Libanona, Jordana, Izraela i Anatomske Visoravni u Turskoj. (Započeo je kasnije u srednjoj i sjevernoj Evropi.) Ovjek je po prvi puta sebe uinio, iako u granicama, neovisnim o prirodi svojom dosjetljivošću i vještinom da proizvede nešto izvan onoga što mu je prirodna dotada pružala. Tada je uspoređujući povećanjem stanovništva bio u mogućnosti saditi više sjemena, obradivati više zemlje i uzgajati više životinja. Višak hrane mogao se stavljati na stranu za zanatlije koji su većinu svojeg vremena posvećivali izradi alata, glinenog sućurka i odjeće.

Prvo veliko otkriće tog perioda bio je uzgoj pšenice i ječma koji su na tim područjima rasli divlje. Otkrili su da narastu nove biljke ako se stavi sjeme ovih trava u zemlju, te da ovjek može izabrati najbolje sjeme za sjetvu; s vremenom je zapaženo i slučajno ukrštavanje vrsta koje je urodilo mnogo većim zrnima nego sjeme divljih trava. Proces razvoja od divljih trava do visokorodne suvremene pšenice još uvijek nije u potpunosti poznat. To je uključivalo mutaciju gena, hibridizaciju i udvostručavanje kromozoma; trebalo je tisuće godina da se dođe do umjetnog odabiranja što ga vrši ovjek na nivou današnje poljoprivrede. Za ovdjeka industrijskog doba, priviknutog da gleda s visoka na neindustrijaliziranu poljoprivredu kao primitivan i dostojan oblik proizvodnje, neolitska otkrića možda ne izgledaju usporediva s velikim tehničkim otkrićima današnjice, na koja je on tako ponosan. Ipak, činjenica da se pretpostavka da će sjeme niknuti pokazala to nom dovela je do sasvim novog shvaćanja: ovjek je uvidio da može upotrijebiti svoju volju i namjeru da izazvao neke stvari, umjesto da se one same jednostavno »zbivaju«. Ne bi bilo pretjerano tvrditi da je otkriće poljoprivrede bilo osnova za savremeno razmišljanje i kasniji tehnološki razvitak.

Drugo otkriće do kojeg je došlo u istom razdoblju odnosilo se na uzgajanje životinja. Ovce su već bile pripitomljene u sjevernom Iraku u devetom milenijumu, a goveda i svinje oko 6000. g. p. n. e. Uzgajanje ovaca i goveda pridonijelo je povećanju količina hrane: mlijeka i mesa. Povećano i sigurnije snabdijevanje hranom omogućilo je sjedilačkim umjesto nomadskog na životu i dovelo do stvaranja stalnih sela i gradova.²⁰

U protoneolitiku plemena lovaca izmislila su i razvila novu stalnu privredu zasnovanu na pripitomljavanju biljaka i životinja. Iako najraniji ostaci pripitomljenih biljaka ne sežu mnogo dalje od 7000. godine p. n. e., »nivo pripitomljavanja koji je postignut i raznolikost žitarica koje su uzgajali pretpostavlja dugačku pret-

historiju rane poljoprivrede koja može i unatrag sve do protoneolitika, oko 9000. g. p. n. e.« (J. Mellaart, 1967)²¹

Trebalo je između 2000 i 3000 godina do novog otkrića, koje je zahtijevalo potrebu za spremanjem hrane: lončarstva (košare su se pravile ranije). Lončarstvo je bilo prvi tehnički izum koji je doveo do razmatranja kemijskih procesa. Zaista je »stvaranje lonca bilo vrhunski primjer ovdjekova stvaralaštva«. (V. G. Child, 1936).²² Tako možemo u samom neolitu razlikovati razdoblje u kojemu se ovjek još nije bavio lončarstvom i razdoblje lončarstva. Neka starija sela u Anatoliji, kao što su starije naslage Hacilara, nisu poznavala lončarstvo, dok je Catal Huyuk bio grad bogat keramikom.

Catal Huyuk bio je jedan od najrazvijenijih neolitskih gradova u Anatoliji. Iako je 1961. iskopan samo jedan mali dio, i on je bio dostatan da da najvažnije podatke za razumijevanje neolitskog društva, njegovih privrednih, društvenih i političkih vidova.²³

Od početka iskopavanja, iskopano je deset slojeva, najstariji potječe iz oko 6500. godine p. n. e.

Poslije 5600. godine p. n. e. staro brdo Catal Huyuka bilo je napušteno, nije poznato iz kojih razloga, i na ono je novo mjesto na drugoj strani rijeke, zapadni Catal Huyuk. Ovo je izgleda bilo naseljeno još barem 200 godina, dok isto tako nije napušteno, dakako, bez ikakvih znakova nasilja ili namjernog uništavanja. (J. Mellaart, 1967)

Jedna od najudnijijskih karakteristika Catal Huyuka je visok stupanj civilizacije:

Catal Huyuk je mogao sebi priuštiti raskoš kao što su opsidijanska ogledala, ceremonijalni mačevi i metalni predmeti, nedostizni za većinu suvremenika. Talili su bakar i olovo i pravili perle, cjevčice, možda i sitno oruđe, i tako započeli metalurgiju čak u sedmom tisućljeću. Njihovi kameni predmeti iz opsidijana, koji su nalazili na svom području, i iz uvezenog kremenabili su najelegantniji u tom periodu; njihove drvene posude bile su raznolike i ne baš jednostavne, vunena tekstilna industrija je u njih bila sasvim razvijena. (J. Mellaart, 1967).

Na mjestima gdje su zakopavali mrtve na one su kozmetičke kolekcije i lijepe narukvice za muškarce. Poznavali su vještinu

topljenja bakra i olova. Upotreba raznolikog kamenja i minerala pokazuje, kako kaže Mellaart, da su istraživanje nalazišta i trgovina bili najvažniji za privredu grada.

Unato toj razvijenoj civilizaciji, društvenoj strukturi nedostajali su neki elementi karakteristični za mnogo kasnije stadije evolucije. Izgleda da su klasne razlike između bogatih i siromašnih bile neznatne. Dok, prema Mellaartu, društvenu nejednakost nagovještava velika zgrada, alata i pogrebnih poklona, »niti te razlike nisu nikada prenapadne«. Zaista, gledajući i plan iskapanog dijela grada vidimo da su razlike u veličini zgrada bile neznate u usporedbi s kasnijim urbanim društvima. Childe primjećuje da ne postoje sigurni dokazi o postojanju poglavica u neolitskim selima, a Mellaart ne spominje nikakve dokaze o tome iz Catal Huyuka. Bilo je o toj mnogo sve enica (možda i sve enika) ali nema dokaza o hijerarhijskoj organizaciji. Dok je u Catal Huyuku višak koji je bio proizveden primjenom novih metoda u poljoprivredi vjerojatno bio dovoljno velik da potpomogne izradu luksuznih predmeta i trgovinu, ranija i slabije razvijena neolitska sela proizvodila su, prema Childeu, samo veoma malen višak, pa je stoga kod njih postojao još veći stupanj ekonomske jednakosti nego u selima Catal Huyuka. On ukazuje na to da je neolitski obrt morao biti kućanski djelatnost i da obrtnici tradicije nisu individualne već kolektivne. Konstantno se sjedinjavalo iskustvo i mudrost svih članova zajednice; zanimanje je bilo javna stvar, pravila i rezultati bili su iskustva zajednice. Lonce iz određenog neolitskog sela karakterizira kolektivna tradicija, a ne individualna. Pošto nije bilo pomanjkanja zemlje, kada se stanovništvo povećalo, mladi su momci mogli oti i osnovati svoje vlastito selo. U ovim okolnostima nisu postojali uvjeti za diferencijaciju društva u razne klase, ili za stvaranje stalnih vođa, čija bi funkcija bila organiziranje i stave privrede i koji bi za svoj posao bili plaćeni. To se moglo dogoditi tek kasnije kad je došlo do novih otkrića i izuma, kad je višak proizvodnje bio mnogo veći i kad se mogao pretvoriti u »kapital« da bi oni koji su ga posjedovali zaradivali time što bi druge natjerali da za njih rade.

Sa stajališta agresije od naročite važnosti dva zapažanja: kroz osamsto godina postojanja Catal Huyuka ne postoje nikakvi dokazi iz dosadašnjih iskopa o haračniku ili pokolju. Nadalje, i ako mnogo dojmljiviji dokaz, je nepostojanje nasilja među stotinama iskopanih kostura, od kojih nijedan nije otkrivao znakove nasilne smrti. (J. Mellaart, 1967).

Jedno od najkarakterističnijih obilježja neolitskih sela, uključujući i Qatal Hiivik, je *središnja uloga majke* u njihovoj društvenoj strukturi i religiji.

Ako slijedimo staru podjelu rada, gdje su muškarci lovili, a žene sakupljale korijenje i plodove, poljoprivreda je vjerojatno bila otkrivena žena, a korištenje životinja muškaraca. (Imaju i u vidu fundamentalnu ulogu poljoprivrede za razvitak civilizacije, možda ne možemo pretjerati ako kažemo da su modernu civilizaciju stvorile žene.) Sposobnost zemlje i žene da rađaju — sposobnost koju muškarci ne posjeduju — sasvim sigurno daje majci najviše mjesto u svijetu rane poljoprivrede. (Tek kada su muškarci svojim intelektom, tj. magijom i tehnikom, mogli stvarati materijalne stvari — mogli su tražiti superiornost). Majka, kao božica (esto poistovjeđena s majkom-zemljom), postala je najviša božica u religioznom svijetu, dok je zemaljska majka postala središte obitelji i društvenog života.

Neposredan, najimpresivniji dokaz o središnjoj ulozi majke u Catal Hiivuku je činjenica da su djeca uvijek bila pokopana s majkom, a nikada s ocem. Kosture su zakopavali ispod majke ležaja (neka vrsta podija u glavnoj sobi), koji je uvijek bio veći od očevog i uvijek je stajao na istom mjestu u kući. Sahrnjavanje djece isključivo s njihovom majkom karakteristika je matrijarhalnih zajednica: najvažniji odnos djece je prema majci, a ne prema ocu, kao što je to slučaj u patrijarhalnim društvima. Ovaj način sahrane je važan podatak koji govori o tome da je struktura neolitskog društva bila matrijarhalna, no postoje i podaci o religiji Qatal Hiivika i drugih iskopanih neolitskih sela u Anadoliji koji u potpunosti potvrđuju tu tezu.²⁴

Ove iskopine su temeljno izmijenile naša shvaćanja ranog religioznog razvitka. Najistaknutija činjenica je da je ta religija bila usredotočena na lik majke-božice. Mellaart zaključuje: »Catal Hiivik i Hacilar su pronašli kariku... (kojom) se može pokazati kontinuitet u religiji od Catal Huyuka do Hacilara i tako sve do velike majke-božice iz starih i klasičnih vremena, do nejasnih likova poznatih kao Cibela, Artemida, Afrodit.« (J. Mellaart, 1967)

Središnja uloga majke-božice jasno se vidi iz iskopanih kipova, zidnih slika i reljefa i mnogobrojnih mjesta hodočasnika. Surovotno od pronalazaka u drugim neolitskim nalazištima, ovi kod Catal Hiivuka ne sastoje se u potpunosti od majke-božice, već otkrivaju i muško božanstvo koje predstavlja bik ili bikačeva glava ili rogovi. Međutim, ta činjenica ne mijenja ulogu velike majke kao glavnog božanstva. Od četrdeset i jedne iskopane

skulpture trideset tri predstavljale su isključivo boginje. Od osam skulptura koje su predstavljale muška božanstva gotovo sve su bile povezane s boginjama, ili kao sinovi ili kao ljubavnici. Središnja uloga majke-božice nadalje je potvrđena činjenicom da je ona prikazana sama, zajedno s muškarcem, trudna, kako rađava, ali nikada podložna muškarcu. (U jednoj od starijih naslaga na ene su samo figure boginja.) Postoje neka svetišta koja prikazuju boginje kako rađaju bikovu ili ovnovu glavu. (Usporedi to s karakterističnim patrijarhalnom prirodom o ženki koju rađa muškarac: Eva i Atena.) Majku-božicu esto nalazimo u pratnji leoparda, obično u leopardovu kožu ili simbolički prikazanu leopardom, u to doba najdivljijom i najsmrtonosnijom životinjom tog područja. Tako je kao i mnoge druge božice postala gospodar divljih životinja, što također govori o njejoj dvojakoj ulozi boginje života i smrti. »Majka-zemlja« koja daje život svojoj djeci i ponovo ih prihvaća kada njihov pojedinačni životni drug završi ne mora biti uništavala kao majka. Ponekad to ipak jest (kao hinduistička boginja Kali); da bismo saznali razloge zbog kojih je do toga došlo, morali bismo se upustiti u duga putovanja koja u koje ovdje ne mogu ulaziti. Majka-božica neolitske religije nije samo gospodar divljih životinja, ona je i boginja lova, poljoprivrede i biljnog života.

Mellaart ovako ukratko prikazuje ulogu žene u neolitskom društvu, uključujući i Catal Huyuk:

Ono što naročito privlači pažnju u religiji Anatolije, a vrijedi za Catal Huyuk kao i za Hacilar, je potpuno nepostojanje seksualnosti kod bilo kojih figura, statueti, plastičnih reljefa ili zidnih slika. Spolni organi nikada nisu zastupljeni, prikazi penisa i vulve nepoznati su, a to je utoliko udnije što su oni često bili prikazani u paleolitiku i neolitiku i u postneolitskim kulturama izvan Anatolije.²⁵ Pošto je naglašavanje seksa u umjetnosti uvijek bilo povezano s muškim impulsima i željama, izgleda da postoji veoma jednostavan odgovor na ovo naizgled zbunjivo pitanje. Kako je neolitska žena bila stvaralac neolitske religije, odsustvo seksa može se lako objasniti; stvoren je drugačiji simbolizam u kojem grudi, pupak i trudnoća označavaju ženu, a rogovi i glave rogatih životinja muškarca. U neolitskom društvu kao što je Catal Huyuk mogli bismo o ekvivalentu biološki razmjerno više žena nego muškaraca; to je zaista i bilo tako odraženo, u pogrebima. Štoviše, u novoj prirodi veliki broj poslova radile su žene, običaj koji se u anatol-

skim selima do danas nije izmijenio, što vjerojatno i objašnjava njenu društvenu važnost. Kao jedini izvor života ona je postala povezana s poljoprivredom, s pripitomljavanjem i uzgojem domaće životinje, s pojmovima prirasta, izobilja i plodnosti. Tako je religija koja je težnja bila upravo takvo oduvanje života u svim njegovim oblicima, njegovo nastavljanje i nastavljanje tajni njegovih rituala povezanih sa životom i smrću, rađanjem i uskrslu em bila, o to, dio njenog područja, a ne muškarca. Oni se veoma vjerojatno da su kultom boginja rukovodile uglavnom žene, čak ako i prisustvo svećenika nije bilo isključivo... (J. Mellaart, 1967)²⁶

Podaci koji govore u prilog shvaćanja da je u neolitskom društvu vladala relativna jednakost, bez hijerarhije, eksploatacije ili izražene agresije, sugestivni su. Dakako, činjenica da su ta neolitska sela u Anatoliji posjedovala matrijarhalnu (matricentričnu) strukturu, još je veći dokaz za hipotezu da je neolitsko društvo, barem u Anatoliji, bilo, u biti, neagresivno i miroljubivo. Razlog tome nalazimo u duhu potvrđivanja života i nepostojanju destruktivnosti, karakteristike za koje J. J. Bachofen vjeruje da su bile bitne za sva matrijarhalna društva.

Doista, pronalasci dobiveni iskopavanjem neolitskih sela u Anatoliji pružaju najpotpunije materijalne dokaze o postojanju matrijarhalnih kultura i religija i koje je J. J. Bachofen postulirao u svom radu *Das Mutterrecht*, koji je prvi puta izašao 1861. Analiziraju i grčke i rimske mitove, obrede, simbole i snove došao je na nešto na što je mogao doći i samo genij; svojom pronicljivom analitičkom sposobnošću rekonstruirao je jednu fazu društvene organizacije i religije za koju nije imao na raspolaganju gotovo nikakvih materijalnih dokaza (američki etnolog L. H. Morgan [1870, 1877] sam je došao do veoma sličnih zaključaka na osnovu proučavanja sjevernoameričkih Indijanaca.) Gotovo svi antropolozi — osim nekoliko o itih iznimaka — tvrdili su da su Bachofenovi pronalasci bez ikakve naučne vrijednosti; i tek 1967. je izašla na engleskom knjiga njegovih odabranih radova (J. J. Bachofen, 1967).

Postojala su vjerojatno dva razloga iz kojih je njegova teorija bila odbacena. Kao prvo, bilo je gotovo nemoguće antropolozima koji žive u patrijarhalnom društvu nadvladati okvire odnosa svojih društvenih i socijalnih shvaćanja i shvatiti da muška prevlast nije »prirodna«. (Iz istih je razloga Freud došao do svojeg shvaćanja žena kao kastriranih muškaraca). Kao drugo, oni su bili u

tolikoj mjeri naueni vjerovati u materijalne dokaze kao što su kosturi, oruđe, oružje, itd., da im je bilo teško shvatiti da mitovi ili drame nisu ništa manje stvarni od artefakata; rezultat tog itavog pristupa bio je potcjenjivanje moći i oštroumnosti pro-nicljivog, teoretskog razmišljanja.

Slijede i odlomak iz Bachofenovog rada *Mutterrecht* daje nam predodžbu o njegovom shvaćanju matrijarhalnog duha:

Odnos koji se nalazi u ishodištu sve kulture, svih vrlina, svih plemenitijih vidova egzistencije, odnos je između majke i djeteta; on djeluje u svijetu nasilja kao sveto pravilo ljubavi, sjećanja i mira. Brinu i se o svojoj djeci, žena zna prije muškarca svoju brižnu ljubav osloboditi granica svog ega i pružiti drugom stvorenju, te usmjeriti svoj pronalazak i dar ka obojima i poboljšanju egzistencije drugoga. U ovom stadiju žena je uvar sve kulture, sve dobrote, privrženosti, sve brige o životima i tuge za mrtvima. Ipak, ljubav koja proizlazi iz majinstva nije samo intenzivnija veći i univerzalnija... Dok je oinski princip sam po sebi ograničavajući, majinstvo princip je univerzalan; oinski princip podrazumijeva ograničenost na određene grupe, dok majinstvo, isto kao i život prirode, ne poznaje granice. Pojam materinstva stvara osjećaj univerzalnog majinstva među svim ljudima, koji s razvitkom oinstva umire. Obitelj koja se zasniva na pravu oca zatvoren je individualni organizam, dok matrijarhalna obitelj sadrži svojstveno univerzalni karakter koji stoji na početku svega razvoja i razlikuje materijalni život od višeg duhovnog života. Utroba svake žene, naša predodžba zemaljske majke Demetre, darovateljica braću i sestre djeci svih drugih žena; domovina je znati sa-mo braću i sestre do dana kad razvitak oinskog sistema ne raste i jedinstvo i jednakost svijetu i ne uvede princip raslojavanja.

Matrijarhalne kulture izražavaju na različite načine, ali i pravnom formulacijom, taj aspekt majinstva principa. On je osnovna univerzalna sloboda i jednakost tako česte među matrijarhalnim narodima, njihove gostoljubivosti i njihove averzije prema svim vrstama ograničenja... Iz njega proizlazi i osjećaj srodnosti i bratstva koji ne poznaje granice i jednako obuhvaća sve članove jedne nacije. Matrijarhalne države naročito su poznate po tome što kod njih ne postoje krvave svađe i sukobi... Isto je tako za matrijarhalne narode nekarakteristično određivanje posebne kazne za fizičke povrede sugrađana ili čak

životinja... Kulturu matrijarhalnog svijeta prožima blaga humanost, prisutna čak i na izrazu lica egipatskih kipova (J. J. Bachofen, 1967)²⁷

Prehistorijska društva i »ljudska priroda«

Ovaj prikaz na ina proizvodnje i društvene organizacije kod lovacima i neolitskih poljoprivrednika nagovještava neke fizičke osobine koje se obično smatraju svojstvenim ljudskoj prirodi. Prehistorijski lovci nisu imali prilike razviti strastvenu težnju za vlasništvom, ili zavist prema onima koji »posjeduju«, jer nije bilo privatnog vlasništva koje bi trebalo zadržati, niti važnih ekonomskih razlika koje bi izazivale zavist. Upravo obrnuto, njihov način života pogodovao je razvoju suradnje i mirnog života. Nije postojala osnova za stvaranje želje za iskorištavanjem drugih ljudskih bića. Pojam eksploatacije ne daje fizičke ili psihičke energije radi vlastite koristi apsurdan je u društvu u kojem ne postoji ni ekonomska, ni društvena osnova za eksploataciju.

Impuls za upravljanje drugima imao je malo prilike da se razvije. Primitivna društva organizirana u družbe, a vjerojatno i prehistorijski lovci od prije pedeset tisuć godina, bitno su se razlikovali od civiliziranog društva upravo zato jer ljudskim odnosima nisu vladali principi upravljanja i moći; njihovo djelovanje zasnivalo se na uzajamnosti. Osoba kod koje bi bila prisutna strast za upravljanjem ne bi uspjela u društvu i bila bi bez utjecaja. I konačno, poticaj na pohlepu bio je malen, jer su proizvodnja i potrošnja bile stabilizirane na određenoj razini.

Ukazuju li podaci o lovcima, sakupljačima i ranim poljoprivrednicima na to da strast za posjedovanjem, eksploatacijom, te pohlepa i zavist nisu postojale u tim društvima i da su rezultat civilizacije? To je veoma dalekosežna tvrdnja i ne vjerujem da bismo je mogli prihvatiti. Nemamo dovoljno dokaza za nju, niti je vjerojatno da je ona teoretski ispravna, jer je kod pojedinaca individualni instinci usaditi te poroke čak i pod najpovoljnijim društvenim okolnostima. Ali postoji velika razlika među kulturama koje svojim društvenim strukturama u vršuju i daju poticaj pohlepi, zavisti i iskorištavaštvu i kulturama koje čine obrnuto. U prvim tim slučajevima poticaji postaju dio »društvenog karaktera« — tj. sindrom koji se može naći i kod većine ljudi; u drugima je bitno individualnih odstupanja od norme koja ne daje imati mnogo prilike da djeluju na cjelokupno društvo. Ova hipoteza postaje

još vrš a ako sada razmotrimo slijede i historijski stadij, razvitak gradova, što nije samo dovelo do razvitka nove vrste civilizacije ve i onih strasti koje se obi no pripisuju ljudskoj prirodi.

Urbana revolucija²⁹

U etvrtom i petom tisu lje u p. n. e. razvila se nova vrsta društva koju možemo najbolje prikazati Mumfordovom sjajnom formulacijom:

U ranog neolitskog kompleksa pojavila se druga ija vrsta društvene organizacije; više to nisu male razbacane cjeline, ve su sjedinjene u veliku; nisu više »demokrati ne«, tj. zasnovane na susjedskoj bliskosti, obijajnom pravu i suglasnosti, ve autoritativne, pod centralnom upravom dominantne manjine; nisu više teritorijalno ograni ene, ve namjerno »idu izvan svojih granica« da bi stekle sirovine i potinile bespomo ne ljude, da bi upravljale i sakupljale porez. Ova nova kultura bila je posve ena ne samo unapreivanju života ve i širenju kolektivne mo i. Usavršavanjem novih instrumenata prisile, do trećeg tisu lje a p. n. e., vladari ovog društva stvorili su industrijsku i vojnu mo razmjera koji do naših vremena nisu nadmašeni. (L. Mumford, 1967).

Kako je do loga došlo?

U ovjek je u kratkom razdoblju nauio primijeniti fizi ku energiju vola i energiju vjetra. Izumio je plug, kola s kota ima, brod na jedra i otkrio kemijske procese do kojih dolazi kod topljenja bakrenih ruda (u nekoj mjeri i ranije poznate) te fizi ka svojstva metala i po eo se služiti sunanim kalendarom. Kao posljedica, došlo je vrijeme pisanja i mjera. Childe piše: »Ni u jednom periodu u historiji do doba Galileja nije znanstveni napredak bio tako brz ili otkri a toliko dalekosežna i esta.« (V. G. Childe 1936).

Ali društvene promjene nisu bile ništa manje revolucionarne. Mala sela samostalnih seljaka preobražena su u gusto naseljene gradove koji žive od sekundarnih industrija i vanjske trgovine, a ti novi gradovi organizirani su kao grad-država. Ovjek je do slovence stvorio novu zemlju. Veliki gradovi Babilona podignuti su na nekoj vrsti površine od trstike, koja je položena uzduž i po-

prijeko na aluvijalnom mulju. Kopali su kanale da bi navodnjavali polja i isušivali mo vare, pravili nasipe i humke da bi zaštitili ljude i stoku od vode i da bi ih podigli iznad poplave. Ovo stvaranje plodne zemlje zahtijevalo je mnogo truda a taj »kapital u obliku ljudskog rada ulagao se u zemlju«. (V. G. Childe, 1936)

Drugi rezultat ovog procesa bila je upotreba posebne radne snage za ove poslove i za kultiviranje zemlje potrebne za proizvodnju hrane za one koji su se bavili zanatom, javnim radovima i trgovinom. Organizirala ju je zajednica, a njome upravljala elita koja je preuzela na sebe planiranje, zaštitu i vlast. To zna i da su bile potrebne mnogo ve e zalihe viška robe nego u ranijim neolitskim selima, koja nije bila samo rezervna hrana za doba nestašice ili poveanja stanovništva, ve kapital koji se mogao koristiti za proširenje proizvodnje. Childe je ukazao na još jedan faktor karakteristi an za ove uvjete života u rije nim dolinama — posebnu mo društva da silom djeluje na svoje lanove. Zajednica je mogla odbiti da neposlušnom lanu dozvoli korištenje vode zatvaranjem kanala koji su vodili na njegovo polje. Ova mognost prisile bila je jedna od osnova na kojoj je poivala vlast kraljeva, sve enika i vladaju e elite, kada su jednom uspjeli zamijeniti, ili ideološki reeno »zastupati« — volju društva.

S novim oblicima proizvodnje došlo je do najodlu nijih promjena u historiji ovjeanstva. Ovjekov proizvod nije bio više ograni en na ono što je on mogao proizvesti vlastitim rukama, kao što je to bio slu aj u lova kim društvima i u doba rane poljoprivrede. Istina, on je ve na potku neolitske poljoprivrede mogao proizvesti mali višak, ali taj je višak samo pridonio stabilizaciji života, me utim, kada je taj višak robe porastao, mogao se koristiti u potpuno nove svrhe; postalo je mogu e hraniti ljude koji nisu neposredno proizvodili hranu, ve su isušivali mo vare, gradili ku e, gradove i piramide ili su bili vojnici. Naravno, ovakva upotreba radne snage bila je mogu a kada je tehnika i podjela rada dosegla takav stupanj da se ljudska snaga mogla ovako koristiti. Time je višak robe znatno porastao. Što je više njiva bilo izorano, što je više mo vara bilo isušeno, to je ve i bio višak hrane koji se mogao proizvesti. Ova nova mognost dovela je do jedne od najosnovnijih promjena u ljudskoj historiji. Ona je otkrila da se ovjek može upotrijebiti kao ekonomski instrument, da ga se može iskorištavati i u initi robom.

Razmotrimo ovaj proces podrobnije, pogledajmo koje su bile njegove ekonomske, društvene, religiozne i psihološke posljedice. Osnovne ekonomske injenice ovog novog društva, kao što je

gore napomenuto, bile su ve a specijalizacija rada, pretvaranje viška u kapital i potreba za centraliziranim oblikom proizvodnje. Prva posljedica toga bila je pojava različitih klasa. Privilegirane klase su rukovodile, organizirale, zahtijevale i dobivale najveći dio proizvoda, što znači da je njihov životni standard bio takav kakav ve ina stanovništva nije mogla postići. Ispod njih bile su niže klase, seljaci i obrtnici, a ispod ovih robovi i ratni zarobljenici. Privilegirane klase stvorile su vlastitu hijerarhiju na elu, koje su najprije bili stalni glavari — s vremenom kraljevi, kao predstavnici bogova, koji su bili nominalni poglavari istog sistema.

Druga posljedica novog oblika proizvodnje bila je, pretpostavlja se, *osvajanje* koje je bilo bitan uvjet za akumulaciju zajedničkog kapitala potrebnog za ostvarenje revolucije grada. Ali postojao je jedan osnovniji razlog za uvođenje rata kao institucije: protivurjednost između ekonomskog sistema kojemu je bila potrebna jedinstvenost da bi bio optimalno djelotvoran i politiko-dinastijske razdvojenosti, koja je dolazila u sukob s njegovim ekonomskim potrebama. Rat kao institucija bio je, kao i kraljevstvo i birokracija, novi izum do kojeg je došlo oko 3000. godine p. n. e. Ni tada kao ni sada rat nije bio prouzrokovan psihološkim faktorima, kao što je ljudska agresija, već, uz želju kraljeva i birokracije za vlašću i slavom, bio je rezultat objektivnih uvjeta koji su ga činili korisnim i kojima je posljedica bila izazivanje i povećanje ljudske destruktivnosti i okrutnosti.³⁰

Zajedno s tim društvenim i političkim promjenama došlo je i do temeljite promjene u ulozi žene u društvu i žene kao majke u religiji. Plodnost zemlje više nije bila izvor svega života i stvaralaštva, već je to bio intelekt koji je doveo do novih izuma, tehnike, apstraktnog mišljenja i države s njenim zakonima. Utroba je prestala biti stvaralačka snaga, to je postao um i time su muškarci preuzeli dominantnu ulogu u društvu.

Ova promjena poetski je izražena u babilonskoj himni stvaranju, Enuma Eliš. Ovaj mit govori o pobjedonosnoj pobuni bogova protiv Tiamata, »Velike Majke« koja je vladala svijetom. Oni se udružuju protiv nje i izabiru Marduka da bude njihov vođa. Nakon ogorčene borbe Tiamat je ubijena, iz njenog tijela nastanu nebo i zemlja, a Marduk vlada kao najviši Bog.

Ali prije nego što je izabran za vođu, Marduk mora proći jedan test, koji se modernom svijetu može činiti nevažnim ili zbudjujućim, ali on je bitan za razumijevanje ovog mita:

*Tada donesu ruho;
Marduku, njihovom prvoroden etu, rekoše:
»Uistinu, Gospodaru, Tvoja sudbina najviša je među bogovima
Zapovjedi, da se uništi i da se stvori' (i) tako e biti!*

*Neka rije iz tvojih usta uništi ovo ruho;
Zapovjedi opet i neka ruho bude itavo!«
On zapovjedi svojom rijeju i ruho nestane.
On ponovo zapovjedi i ruho se stvori.
Vidjevši snagu njegove rije i, bogovi, njegovi o evi,
Poveseliše se (i) odaše mu poštovanje, (govore i)
»Marduk je kralj!«*

A. Heidel 1942.

Značenje ovog iskušavanja je u tome da pokaže da je uvijek nadvladao svoju nemoć prirodnog stvaralaštva — svojstvo koje su posjedovale samo zemlja i žena — novim oblikom stvaralaštva, onog rijeju (mišlju). Marduk, koji može na taj način stvarati, nadvladao je prirodnu superiornost majke i tako je zamijenio. Biblijska priča počinje gdje babilonski mit završava: bog stvara svijet rijeju. (E. Fromm, 1951)

Jedna od najhitnijih karakteristika gradskog društva bila je da se zanimalo na principu patrijarhalne vlasti, kojoj je svojstven princip vladanja; vladanja prirodom, robovima, ženama i djecom. Novi patrijarhalni svijet uvijek doslovce »stvara« zemlju. Njegov nastanak nije samo modificiranje prirodnih procesa, već vladanje i upravljanje njima, koje dovodi do novih proizvoda koji nisu postojali u prirodi. Sami su ljudi došli pod vlast onih koji su organizirali rad zajednice i tako su mogli imati vlast nad onima kojima su upravljali.

Da bi se ostvarili ciljevi ovog novog društva, uvijek i priroda, sve je moralo ili vladati ili strahovati od vlasti. Da bi se njima moglo upravljati, ljudi se morali naučiti da slušaju i da se pokoravaju, a da bi se pokoravali, morali su vjerovati u vrhovnu moć fizičkom i moralnom — njihovih vladara. Dok su u neolitskim selima, kao i među primitivnim lovcima, mogli voditi i savjetovali ljude i nisu ih iskorištavali, i dok je njihovo vodstvo bilo dobrovoljno prihvaćeno, ili da upotrijebimo drugi pojam, dok je prethistorijska vlast bila »racionalna«, zasnovana na sposobnosti, vlast novog patrijarhalnog sistema bila je zasnovana na prinudi i moći; bila je iskorištavala moć, i između ljudi posredovao

je mehanizam straha, »strahopoštovanja« i podložnosti. To je bila »iracionalna vlast«.

Lewis Mumford veoma je sažeto izrazio ovaj princip koji upravlja životom grada: »Upotreba moći u svakom obliku bila je bit civilizacije; grad je pronašao mnoštvo načina da izrazi borbu, agresiju, dominaciju, osvajanje — i potinjenost«. On ukazuje da su novi načini djelovanja grada bili »rigorozni, efikasni, esto oštri, ali i sadistički«. Egipatski i mezopotamski monarsi »ponosili su se svojim spomenicima i pločama koje su prikazivale njihove ličnosti ne podvige osakaćenja, mučenja i ubijanja svojih najvažnijih zarobljenika vlastitim rukama«. (L. Mumford, 1961)

Kao rezultat mog kliničkog iskustva u psihoanalitičkoj terapiji već sam odavno došao do zaključka (E. Fromm, 1941) da je bit sadizma u strasti za neograničeno nadljudskom vlašću u nadljudima i stvarima.³¹ Mumfordovo shvaćanje sadističkog karaktera ovih društava važna je potvrda mog vlastitog.³² Uz sadizam, u novom urbanom društvu razvijaju se strast za uništavanjem života i privlačnost svega što je mrtvo (nekrofilija). Mumford tako govori o destruktivnom, na smrt usredotočenom mitu, koji nalazimo u novom društvenom poretku i citira Patricka Geddesa koji kaže da svaka historijska civilizacija počinje živom gradskom jezgrom, polisom, a završava na zajednici kom groblju prašine i kostiju. Nekropolisu ili gradu mrtvih: izgorjelih ruševina, razrušenih zgrada, praznih trgovina, hrpa beznačajnih otpadaka, a stanovništva poubijanog ili natjeranog u ropstvo. (L. Mumford, 1961). Bilo da govorimo o židovskom osvajanju Canaana ili o babilonskim ratovima, susrećemo se s istim duhom neograničene i neljudske destruktivnosti. Dobar primjer je Sennacheribov kameni natpis o potpunom uništenju Babilona:

...itav grad i (njegove kuće), ja sam do temelja uništio, ja sam opustošio, ja sam zapalio. Žid i vanjski zid, crkve i bogove, crkvene tornjeve od cigle i zemlje, koliko ih je god bilo, ja sam razorio i svalio u Arakhtu Kanal. Kroz grad sam prokopao kanale, potopio itavu površinu grada i tako uništio njegove temelje, bolje nego bi ih uništila i sama poplava. (Citirao L. Mumford, 1961).

Historija civilizacije, od uništenja Kartage i Jeruzalema do uništenja Dresdena, Hirošime pa do uništenja ljudi, zemlje i drve a Vijetnama, traži an je dokaz sadizma i destruktivnosti.

Agresivnost i primitivne kulture

Do sada smo razmatrali agresiju samo kod prehistorijskih društava i postoje ih primitivnih lovaca-sakupljača. Možemo li naći u ita od naprednijih, iako još uvijek primitivnih kultura?

Bilo bi jednostavno razmotriti ovo pitanje osvrnemo li se na neki rad o agresivnosti koji se temelji na ogromnoj količini saкупljenih antropoloških podataka. Ali iznenađujuće i pomalo šokantna činjenica je da takav rad ne postoji; o ito antropolozi do sada nisu smatrali pojavu agresije dovoljno važnom da bi saželi i objasnili svoje podatke s ovog stajališta. Postoji samo kratak rad Dereka Freemana, u kojem on nastoji dati jezgrovit prikaz antropoloških podataka o agresiji da bi podržao Freudovu tezu. (D. Freeman, 1964). Jednako kratak je i prikaz jednog drugog antropologa, H. Helmutha (1967). Helmuth daje prikaz antropoloških podataka i zastupa stajalište o relativnom nepostojanju agresije u primitivnim društvima.

Na stranicama koje slijede iznijet ćemo nekoliko studija o agresiji u primitivnim društvima, po evši s analizom podataka iz mećni najdostupnijih antropoloških publikacija. Kako studije u tim publikacijama nisu zastupale ni stajalište u prilog agresiji, ni protiv agresije, mogu se smatrati nekom vrstom »slučajnog« uzorka u veoma slobodnom smislu te riječi. Dakako, ja time ne tvrdim da su rezultati ove analize o raspodijeljenosti agresije među primitivnim društvima općenito valjani. Sasvim je jasno da statistički prikaz nije moj glavni cilj, već da želim ukazati na to da neagresivna društva nisu tako rijetka i tako »beznačajna« kao što misle Freeman i drugi predstavnici Freudove teorije. Tako er želim dokazati da agresivnost nije samo jedna karakteristika već dio sindroma; da agresiju uvijek nalazimo zajedno s drugim karakteristikama sistema, kao što su stroga hijerarhija, dominacija, klasna podjela, itd. Drugim riječima, agresiju treba shvatiti kao dio društvenog karaktera, a ne kao izoliranu karakteristiku ponašanja.³³

Analiza trideset primitivnih plemena

Analizirao sam trideset primitivnih kultura sa stajališta agresivnosti versus miroljubivost. Od tih je tri opisala Ruth Benedict (1934),³⁴ trinaest, Margaret Mead (1961),³⁵ petnaest, G. P. Murdock (1934),³⁶ i jedno, C. M. Turnbull (1965).³⁷ Ispitivanje tih trideset društava dozvoljava nam da razlikujemo tri različita jasno ocrta-

na sistema (A, B, C). Ta društva ne razlikuju se jednostavno s obzirom na »više ili manje« agresije ili »više ili manje« nepostojanja agresije, već u odnosu na različite sisteme karaktera koji se razlikuju jedni od drugih određenim brojem svojstava koje ima neki sistem, neka od kojih nemaju nikakve direktne veze s agresijom.³⁸

Sistem A: Društva koja afirmiraju život

U idejama, običajima i institucijama ovog sistema najviše je naglašena njihova uloga i unapređivanje života u svim njegovim oblicima. Nivo neprijateljstva, nasilja i okrutnosti među ljudima je minimalan, ne postoje teške kazne, zlo ina gotovo nema, a institucija rata ne postoji ili igra neznatnu ulogu. S djecom se postupuje ljubazno, ozbiljno fizičko kažnjavanje ne postoji; žene se općenito smatraju jednake muškarcima, ili u najmanju ruku ne iskorištavaju i ne ponižavaju se; odnos prema seksu je pozitivan i slobodan. Postoji malo zavisti, pohlepe, škrtosti i iskorištavanja.

Prisutan je opći osjećaj povjerenja, ne samo u druge, već posebno u prirodu; prevladava dobro raspoloženje, depresivna raspoloženja relativno su rijetka.

Među društva koja ulaze u ovu kategoriju društava koja afirmiraju život uvrstio sam Zuni Pueblo Indijance, Planinske Arapeše i Bathonge, Arande, Semange, Todase, Polarne Eskime i Mbutuse.

U grupi sistema A nalazimo i lovce (Mbutu, na primjer) i poljoprivrednike-ovčare (Zuni). Tu nalazimo društva s relativno obilnim zalihama hrane i druga za koja je karakteristično nestrašica. To, dakako, ne znači da te karakterološke razlike velikim dijelom ne ovise o različitim društveno-ekonomskim strukturama svakog od ovih društava. To samo pokazuje da o tim ekonomskim faktorima kao što su siromaštvo ili bogatstvo, lov ili poljoprivreda, itd. nisu jedini faktori presudni za razvoj karaktera. Da bismo shvatili vezu između privrede i društvenog karaktera, morali bismo proučiti i stavu društveno-ekonomsku strukturu svakog društva.

Sistem B: Nedestruktivno-agresivna društva

Ovaj sistem dijeli s prvim osnovni element nedestruktivnosti, ali razlikuje se od njega u tome što su agresivnost i rat, iako nisu od središnje važnosti, normalne pojave, i u tome što u ovim dru-

štvima postoji takmičenje, hijerarhija i individualizam. Ta društva ni u kom slučaju ne prožima destruktivnost, okrutnost ili pretjerana sumnja, ali za njih nije karakteristična blagost i povjerenje kao što je to slučaj s društvima sistema A. Sistem B bismo možda najbolje okarakterizirali kada bismo rekli da je prožet muškom agresivnošću u, individualizmom i željom da se steknu stvari i izvrše zadaci. Prema mojem ispitivanju u ovu kategoriju ulazi slijedećih etnaest plemena: Grenlandski Eskimi, Bachiga, Ojibwa, Ifugao, Manus, Samoanci, Dakota, Maori, Tasmanijci, Kozaci, Ainu, Crow, Inka i Hottentoti.

Sistem C: Destruktivna društva

Struktura društva sistema C veoma se razlikuje. Za ovaj sistem karakteristično je mnogo nasilja između pojedinaca, destruktivnosti, agresije i okrutnosti među ljudima unutar plemena i prema drugim plemenima, zadovoljstvo u ratovanju, zloba i prevara. Rata atmosfera života ispunjena je neprijateljstvom, napetošću u i strahom. Postoji mnogo rivalstva, posebno je naglašeno privatno vlasništvo (ako ne materijalnih stvari onda simbola), karakteristične su stroge hijerarhije i dosta ratovanja. Primjeri ovog sistema su: Dobu, Kwakiutl, Haida, Azteki, Witoto i Ganda.

Ne tvrdim da je moja klasifikacija svakog od ovih društava u ove kategorije bespriječna. Ali nije od prevelike važnosti da li se netko slaže ili ne slaže s mojom klasifikacijom ovih nekoliko društava, jer cilj moje analize nije bio statistički veštativan. U najvećoj suprotnosti su, na jednoj strani, sistemi A i B, od kojih oba potvrđuju život, i sistem C na drugoj, koji je uglavnom okrutan i destruktivan, tj. sadistički i nekrofilski.

Primjeri za ova tri sistema

Da bi italac dobio što bolju predodžbu o prirodi ova tri sistema, iznijet u opširan primjer karakterističnih društava za svaki sistem.

ZUNI INDIJANCI (SISTEM A)

Zuni Indijance dobro je proučila Ruth Benedict (1934) kao i Margaret Mead, Irving Goldman, Ruth Bunzel i drugi. Oni žive od poljoprivrede i uzgoja ovaca u sjeverozapadnom dijelu Sjedinje-

nih Američkih Država. Kao i drugi Pueblo Indijanci nastanili su se u trinaestom i etnaestom stoljeću u mnogim gradovima, ali njihova historija ide mnogo dalje natrag, sve do njenih početaka u kamenim kućama od jedne sobe, uz svaku od kojih je postojala podzemna prostorija za održavanje ceremonija. S ekonomskog stajališta može se reći da žive u izobilju, iako ne cijene previše materijalna dobra. U njihovom držanju postoji malo natjecateljskog duha mada su površine navodnjene zemlje ograničene. Organizirani su matricentrično, iako su sve enici i javni službenici muškarci. Pojedinci koji su agresivni, koji vole rivalstvo i ne surađuju smatraju se nastranim tipovima. U radu svi surađuju, iznimka je samo uzgoj ovaca koji je isključivo posao muškaraca. U privrednim djelatnostima suparništvo je isključivo, osim u uzgoju ovaca, gdje dolazi do malih svađa, ali ne i do ozbiljnog rivalstva. Sve u svemu, malo pažnje obrađuje se pojedinačnim uspjesima. Sva se do kojih dolazi uglavnom su izazvane seksualnom ljubomorom, a ne ekonomskim aktivnostima ili vlasništvom.

Zgrtanje dobara gotovo je nepoznato; mada postoje bogatiji i siromašniji pojedinci, bogatstvo je veoma nestalno: za Zuni odnos prema materijalnim stvarima karakteristično je da se pojedinačnu drage volje dati svoj nakit, ne samo prijateljima već bilo kom članu društva koji ga zamoli. Unatoč izvjesnoj količini seksualne ljubomore, brakovi su uglavnom trajni, iako razvod nije problem; žene, kao što se i može očekivati u matrijarhalnom društvu, nisu podložne muškarcima. Veoma je uobičajeno davanje darova, ali suprotno nekim natjecateljskim društvima, cilj nije u naglašavanju bogatstva ili ponižavanju onoga kome se poklon daje, a recipročnost uopće nije važna. Bogatstvo ne ostaje dugo u jednoj obitelji, budući da se postiže individualnim radom i marljivošću, a iskorištavanje drugih njima je nepoznato. Iako postoji privatno vlasništvo zemlje, sporovi su rijetki i brzo se rješavaju.

Zuni sistem možemo shvatiti samo ako shvatimo da se materijalne stvari malo cijene i da je za njih od najvažnijeg interesa u životu religija. Drugim riječima, najveća vrijednost je život i življenje, a ne posjedovanje stvari. Pjesme, molitve, obredi i plesovi glavni su i najvažniji elementi u ovom sistemu. Tim aktivnostima rukovode sve enici koji su veoma cijenjeni, iako ne izriču svoje sudove i ne donose pravorijek. Vrijednost religioznog života u usporedbi s vrijednošću u vlasništvu i ekonomskog uspjeha može se vidjeti u tome što funkcionari koji sude u slučajevima materijalnih sporova nisu tako visoko cijenjeni kao sve enici.

Individualna vlast možda je najozloglašena karakteristika među Zuniima. Definicija dobrog ovjeka je »onaj koji ima ugledan nastup, koji je popustljiv i velikodušan«. Muškarci nikad nisu nasilni i ne pomišljaju na nasilje čak ni kada ih žena iznevjeri. Dječake bi uju i straše *kachinama* kada prelaze u muškarce, ali suprotno mnogim drugim kulturama, ni taj obred nije strašan. Umorstvo gotovo ne postoji. Benedict izvještava da se ubojstvo kod njih ne pamti. Samoubojstvo je zakonom zabranjeno. Teme strave i opasnosti u njihovim mitovima ne postoje. Oni ne znaju što je grijeh, naročito ne s obzirom na seks, a seksualna se nevinost ne cijeni. Seks se smatra sastavnim dijelom sretnog života, ali ni u kom slučaju, kao što je to u nekim društvima, jedini izvor zadovoljstva. Izgleda da je seks povezan s određenim strahom, ali ukoliko taj strah postoji, muškarci se boje žena i seksualnog odnosa s njima. Goldman spominje da u priama matrijarhalnog društva prevladava strah od kastracije. To ukazuje na strah muškaraca od žena, a ne, kao u Freudovom shvaćanju, strah od oca koji kažnjava.

Da li činjenica da postoji ljubomora i svađa mijenja sliku ovog sistema koji karakteriziraju neagresivnost, nepostojanje nasilja, suradnja i uživanje u životu? Nijedno društvo ne može se opisati kao nenasilno i miroljubivo, jer to zna i da bi moralo odgovarati apsolutnom idealu potpunog nepostojanja neprijateljstva i svađa. Ali takvo stajalište dosta je naivno. Čak i u bitno neagresivni i nenasilni ljudi i u određenim uvjetima reagirati s uzrujavanjem, naročito oni koji se lako raspljugu. To, dakako, ne znači da je struktura njihovog karaktera agresivna, nasilna ili destruktivna. Možemo čak i reći da se u kulturi u kojoj je izražavanje srdžbe tabu, kao što je to kod Zuni, katkada i relativno male količine srdžbe mogu nagomilati i doći do izražaja u svađi; ali samo ako smo dogmatski prihvatili stajalište o vječnoj urođenoj agresivnosti možemo smatrati da takve povremene svađe ukazuju na dubinu i intenzitet potisnute agresije.

Takvo tumačenje zasniva se na pogrešnoj primjeni Freudovog otkrića nesvjesnih motivacija. Logika takvog zaključivanja je sljedeća: ako je črta karaktera u koju sumnjamo manifestna, njeno postojanje je očit i nesporo, ali ako ona uopće ne postoji, onda samo njeno nepostojanje dokazuje njenu prisutnost; znači da je potisnuta, a što se manje manifestira to mora biti intenzivnija da bi mogla biti u potpunosti potisnuta. Ovom metodom možemo dokazati svašta; a Freudovo otkriće time pretvara u isti dogmatizam. Svaki se psihoanalitičar u principu slaže da pretpostav-

ka da je neki nagon potisnut zahtijeva empirijske dokaze u snovima, mašti, neintendiranom ponašanju, itd. Unato tome, ovaj se teorijski princip esto zanemaruje u prouavanju ljudi i kultura. Toliko smo uvjereni u ispravnost premise koju zahtijeva teorija o postojanju nekog nagona, da esto ne obrađamo pažnju na otkrivanje empirijskih manifestacija. Psihoanalitičar koji postupa na ovaj način misli da dobro radi jer nije svjestan činjenice da on otkriva da i do i ono što teorija tvrdi — i ništa drugo. U razmatranju antropoloških dokaza treba paziti da se izbjegne ova greška, ne gube i iz vida princip psihoanalitičke dijalektike da može postojati neka tendencija, a da ne bude svjesno započeta.

Kod plemena Zuni ne postoje dokazi o tome da je razlog nepostojanja otkrivanja neprijateljstva potiskivanje agresije, pa stoga ne postoje razlozi da sumnjamo u ovaj prikaz neagresivnog sistema u kojem prevladavaju ljubav prema životu i suradnja.

Druga metoda zanemarivanja podataka je, ili ih u potpunosti zanemariti ili tvrditi da nisu ni od kakve važnosti. Tako je, na primjer, Freud u svom poznatom pismu Einsteinu na ovaj način govorio o miroljubivim primitivnim društvima: »Reeno nam je da u nekim sretnim dijelovima svijeta, gdje priroda pruža otkrivenje u izobilju sve ono što mu je potrebno, postoje rase ljudi život te u miru i koje ne poznaju niti prinudu niti agresiju. Jedva to mogu vjerovati i rado bih čuo više o tim sretnim stvorenjima«. (S. Freud, 1933). Ne znam kakav bi bio Freudov stav da je znao više o tim »sretnim stvorenjima«. Čini se da nije nikad ozbiljno nastojao da se o njima informira.

MANUS (SISTEM B)

Manus (M. Mead, 1961) je dobar primjer sistema koji se jasno razlikuje od sistema A, jer glavni cilj života za njih nije življenje i uživanje, umjetnost i obredi, već postizanje individualnog uspjeha kroz ekonomske aktivnosti. Ali, na drugoj strani, sistem Manusa veoma se razlikuje od sistema C, za koji je nam kao primjer poslužiti Dobu. Manus, u biti, nisu nasilni, destruktivni ili sadistični, niti su zli ili podmukli.

Oni žive na moru u selima podignutim na stupovima u lagunama uzduž južne obale Velikog Admiralskog otoka i bave se ribolovom. Višak lova prodaju obližnjim poljoprivrednicima s kopna, a od njih dobivaju proizvode s udaljenih dijelova Arhipelaga. Sva

njihova energija usredotočena je na postizanje materijalnog uspjeha, a rade tako naporno da mnogi muškarci umiru u srednjoj dobi; rijetko je za ovjeka da živi dovoljno dugo da bi vidio prvog unuka. Oni nisu opsjednuti neumornim radom samo zato jer je uspjeh glavna vrijednost, već i zbog sramote koja je povezana s neuspjehom. Ne biti u stanju vratiti svoje dugove stvar je koja dovodi do ponižavanja; nepostizanje ekonomskog uspjeha s kojim dolazi i određena akumulacija kapitala stavlja ovjeka u kategoriju bez ikakvog društvenog ugleda. Ali uvijek gubi ugled koji je postigao svojim napornim radom kad više nije ekonomski aktivan.

Kod odgoja mladih najviše se naglašava poštovanje vlasništva, strah od sramote i fizička efikasnost. Individualizam se uvršćuje činjenicom da se rođaci međusobno natječu da bi stekli naklonost djeteta, a dijete učine da sebe smatra vrijednim. Njihov je zakon o ženidbi strog, sličan moralu srednje klase devetnaestog stoljeća. Glavni poroci su seksualni prestupi, izazivanje skandala, opscenost, neplaćanje dugova, nepomaganje rođacima i neodržavanje kuće. Pripremanje za težak rad i natjecanje izgleda da je u suprotnosti samo s jednom fazom u životu momaka prije ženidbe. Mladi neoženjeni muškarci udružuju se u neku vrstu zajednice, žive zajedno, imaju zajedničku ljubavnicu (obično ratni zarobljenik), dijele duhan i betel orahe. U toj fazi žive dosta veselim i raspuštenim životom na marginama društva. Možda je ovaj interval potreban da pruži muškarcima malo užitka i zadovoljstva barem u jednom periodu njihovog života. Ali ovakav idilični život sasvim se prekida ulaženjem u brak. Da bi se oženio, mladi mora posuditi novac i za vrijeme prvih nekoliko godina braka za njega postoji samo jedan cilj, vratiti taj dug. On ne smije previše uživati u svojoj ženi dok još duguje jedan dio novca za nju. Kada je ta prva obaveza namirena, oni koji žele izbjeći neuspjeh moraju se posvetiti zgrtanju bogatstva, te sada oni počinju u sklapanju drugih brakova; to je jedan od uvjeta da bi postali važni i ugledni članovi zajednice. Sam brak je velikim dijelom ekonomska stvar u kojoj ljubav i seksualni interesi igraju malu ulogu. Odnos između muškarca i žene ostaje, što u ovim uvjetima nije iznenađujuće, antagonističan, barem u prvih petnaest godina braka. Tek kada po nu sklapanju brakove za svoju djecu i one o kojima se brinu u njihov odnos ulazi suradnja. Njihova snaga potpuno je posvećena, za njih najvažnijem cilju, uspjehu, tako da su osobni motivi za ljubav, odanost, sklonost, nepreteljivost i mržnju ugušeni. Presudno je za razumijevanje ovog

sistema shvatiti da iako postoji malo ljubavi i nježnosti, isto je tako malo destruktivnosti i okrutnosti. Iako i unutar ovog oštrog rivalstva koje dominira u ovom društvu, ne teži se ponižavanju drugih već održavanju vlastitog položaja. Okrutnost je relativno odsutna. I, u stvari, oni koji ne postižu nikakav uspjeh, koji, da tako kažemo, nisu uspjeli u životu, ostavljaju se na miru, ne postaju meta agresije. Rat nije isključen, ali se općenito smatra nepoželjnim, osim kao na način spremanja mladih a da ih ne zlodjela. Dok su katkada ratovali da bi zarobili žene koje su iskorištavali kao prostitutke, uglavnom su smatrali da rat poremećuje trgovinu i da nije put ka uspjehu. Za njih ideal nije bio ratni heroj, već veoma poduzetan, uspješan, marljiv i staložen ovjek.

Njihove religiozne ideje jasno odražavaju ovaj sistem; religija se ne temelji na nastojanju da se postigne ekstaza ili sjedinjenje s prirodom, već ima isključivo praktične namjene: ugađanje duhovima sitnim formalnim darovima, utvrđivanje metoda otkrivanja razloga bolesti i nezgoda, te otklanjanje tih razloga.

Centar života u ovom sistemu je vlasništvo i uspjeh, glavna opsesija je rad, a najveći je strah, strah od neuspjeha, a sve to dovodi do stvaranja napetosti i nemira. Ali važno je da unatoč ovoj napetosti destruktivnost i neprijateljstvo nisu u velikoj mjeri dio njihovog društvenog karaktera.

Ima nekoliko društava u sistemu grupe B kod kojih postoji manje rivalstva i gdje vlasništvo ne igra toliku ulogu, ali ja sam izabrao Manus jer taj primjer dozvoljava da jasnije očitamo razlike između u individualističko-agresivne karakterne strukture i okrutne i sadističke karakterne strukture u sistemu C.

DOBU (SISTEM C)

Stanovnici Dobu otoka (R. Benedict, 1934) dobar su primjer sistema C. Iako se nalaze u blizini Trobriandskih otoka, tako dobru poznatih iz radova Malinovskog, njihova okolina i karakter sasvim su drugačiji. Dok Trobriandi žive na plodnim otocima, laganim životom u izobilju, Dobuanski otoci su vulkanski, s malim površinama plodne zemlje i slabim mogućnostima za ribolov.

Dobuanci, međutim, svojim susjedima nisu poznati po siromaštvu, već po svojoj opasnosti. Mada nemaju poglavica, dobro su organizirana grupa u obliku koncentričnih krugova unutar svakog od kojih su dozvoljeni specifični oblici neprijateljstva. Osim

jedne matrilinarnе grupacije, koja se zove *susu* (»maj i no mlijeko«), kod koje nailazimo na izvjesnu količinu suradnje i povjerenja, u odnosima Dobuanaca vlada princip nepovjerenja prema svakom, i svatko se smatra potencijalnim neprijateljem. Iako ni brak ne smanjuje neprijateljstvo između dvije obitelji. Odrasli stupanj mira postiže se činjenicom da braćo ni par živi neko vrijeme u selu muža, a neko u selu žene. Odnos između muža i žene ispunjen je sumnjom i neprijateljstvom. Vjernost se ne otkriva, i ni jedan Dobuanac ne može priznati da su muž i žena ikada zajedno osim iz seksualnih razloga.

Dvije karakteristike glavne su osobine ovog sistema, važnost privatnog vlasništva i zloćudna magija. Isključivost vlasništva je kod njih karakterizirana oštrinom i bezobzirnošću. Benedict za to daje mnoge primjere. Posjedovanje vrta i mir koji u njemu uvijek uživa cijena se do te mjere da je običaj da muž i žena imaju u njemu seksualne odnose. Nitko ne smije znati koliko drugi posjeduje. To je tajna kao da je ono što posjeduje ukradeno. Isti osjećaj vlasništva vlada i s obzirom na posjedovanje aronija i vradžbina. Dobu posjeduju »aronije za bolesti« koje ih izazivaju i liječe. Za svaku bolest postoji posebna aronija. Bolest se objašnjava isključivo kao rezultat loše upotrebe aronija. Neki pojedinci posjeduju aroniju koja potpuno kontrolira izazivanje i liječenje neke bolesti. Takav monopol nad bolestima i lijekovima daje im dosta veliku moć. Istim njihovim životom upravljaju magija, jer bez nje nisu mogući rezultati ni u kom području, a aronije i one koje nisu povezane s bolešću su među najvažnijim predmetima privatnog vlasništva.

Itava egzistencija zasniva se na krvavom natjecateljstvu i svaka prednost stječe se porazom rivala. Ali natjecanje nije, kao u drugim sistemima, otvoreno, iskreno, već tajno i podmuklo. Ideal dobrog i uspješnog ovjeka je onaj koji je uspio prevarom maknuti drugog s njegovog položaja.

Vrlina koja se najviše cijeni i smatra najvećim uspjehom je »*wabuwabu*«, sistem grubih običaja u kojima se naglašavaju vlastiti dobici na račun gubitaka drugoga. Vještina je stjecanje ličnog koristi na račun drugoga. (Ovaj sistem sasvim je drugačiji od sistema trgovine koji se, barem u principu, temelji na pravednoj razmjeni kojom obje strane dobivaju). Još karakterističnija za ovaj sistem je njihova podlost. U svakodnevnim odnosima Dobuanac je uglavnom i neiskreno prijazan. Kao što jedan ovjek kaže: »Ako želimo ubiti ovjeka, mi mu pristupimo, jedemo, pijemo, spavamo, radimo i odmaramo se s njim, nekoliko mjeseci.

ekamo povoljnu priliku, zovemo ga prijateljem«. (R. Benedict, 1934). Iz tih razloga, u slu ajevima umorstva, koji nisu rijetki, sumnja esto pada na one koji su pokušali biti prijatelji sa žtom.

Osim posjedovanja materijalnih stvari njihove najstrastvenije želje ispoljavaju se u seksu. Problem seksa je složen, ako imamo na umu da oni ina e nisu ljudi koji mogu uživati. Njihovi obi aji isklju uju smijeh i smatraju ozbiljnost vrlinom. Jedan od njih kaže: »U vrtovima mi se ne igramo, mi ne pjevamo, mi ne jodlamo, mi ne pri amo pri e.« U stvari, Benedict izvještava o ovjeku koji u i na rubu sela drugog plemena gdje ljudi plešu i s prezirom odbija poziv da im se pridruži. »Moja žena bi rekla da sam bio sretan.« (R. Benedict, 1934). Sre a je za njih strašan tabu. Ipak, zajedno s ovom ozbiljnoš u i tabuom na sre u i aktivnostima koje pružaju zadovoljstvo ide velika sloboda u seksu, a seksualna strast i seksualne tehnike veoma se cijene. U stvari, osnovna seksualna pouka kojom se djevojke pripremaju za brak je da je najbolji na in da zadrže muža da ga neprestano seksualno iscrpljuju.

ini se da je, suprotno plemenu Zuni, seksualno zadovoljstvo jedino zadovoljstvo i uzbu enje koje Dobuanci sebi dozvoljavaju. Me utim, kao što i možemo o ekivati, njihova karakterna struktura utje e na njihov seksualni život, te se ini da seksualno zadovoljstvo pruža samo vrlo malo užitka i nije, ni u kom smislu, osnova za toplije i prisnije odnose izme u muškaraca i žena. Paradoksalno, oni su veoma licemjerni, i u ovom pogledu, kao što Benedict napominje, ak poput puritanaca. ini se da upravo zato što su sre a i uživanje zabranjeni, seks poprima osobinu ne eg lošeg, iako veoma poželjnog. Na taj na in seksualna strast može zaista služiti kao kompenzacija za neuživanje, kao što može biti i izraz uživanja. Kod Dobuanaca, rije je je, svakako, o ovom prvom.³⁹

Sumiraju i, Benedict kaže:

Život u Dobu dovodi do ekstremnih oblika neprijateljstva i zlobe, što je ve ina drugih društava svojim institucijama minimizirala. Dobuanske institucije ine upravo obrnuto i uzvisuju ih do najvišeg nivoa. Dobuanac izražava, bez ustru avanja, najgore ovjekove aveti zlo e koje postoje u svijetu, a prema njegovom shva anju najve a je vrlina života u odabiranju žrtve na kojoj može iskaliti svu zlo udnost koju pripisuje ljudskom društvu i prirodi. itava egzistencija njemu se ini krvavom borbom

u kojoj se smrtni neprijatelji natje u za sva dobra koja život pruža. Sumnja i okrutnost su njegovo povjerljivo oružje u borbi, on nema milosr a i ne traži ga. (R. Benedict, 1934).

Dokazi o destruktivnosti i okrutnosti

Antropološki podaci pokazali su da instinktivisti ka interpretacija ljudske destruktivnosti nije održiva.⁴⁰ Dok pronalazimo da se ljudi u svim kulturama brane protiv prijetnji koje ugrožavaju njihove vitalne interese borbom (ili bijegom), destruktivnost i okrutnost u mnogim su društvima tako minimalne da se te velike razlike ne bi mogle objasniti kad bi se radilo o »uro enoj« strasti. Nadalje, injenica da najmanje civilizirana društva kao što su lovci-sakuplja i i rani poljoprivrednici pokazuju manje destruktivnosti nego razvijeni društva, govori protiv ideje da je destruktivnost dio ljudske »prirode«. I na kraju, injenica da destruktivnost nije izolirani faktor, ve , kao što smo vidjeli, dio sindroma, govori protiv instinktivisti ke teze.

Me utim, injenica da destruktivnost i okrutnost nisu dio ljudske prirode ne zna i da nisu raširene i intenzivne. Tu injenicu ne treba dokazivati. Nju su dokazali mnogi prou avatelji primitivnog društva,⁴¹ iako je važno imati na umu da se ti podaci odnose na razvijeni društva — ili izopa ena primitivna društva, a ne na najprimitivnija, lovce-sakuplja e. Na žalost sami smo bili, i još uvijek smo svjedoci takvih nevjerojatnih destruktivnih i okrutnih djela da nije potrebno osvrutati se na historiju.

S obzirom na to, ja ne u citirati mnoštvo materijala koji je poznat o ljudskoj destruktivnosti; me utim, novije pronalasko o lovcima-sakuplja ima treba opširno navoditi, jer su, osim za stru njaka, relativno nepoznati.

Želim upozoriti itaoca na dvije stvari. Prvo, upotreba rije i »primitivan« za veoma razli ite pretcivilizirane kulture dovodi do konfuzije. Ono što je njima zajedni ko je nepostojanje pismenog jezika, razra ene tehnike i nepoznavanje novca, ali kada je rije o njihovoj ekonomskoj, društvenoj i politi koj strukturi, primitivna društva radikalno se razlikuju jedna od drugih. U stvari, »primitivna društva« uop e ne postoje — osim kao apstrakcija — ve samo razli iti tipovi primitivnih društava. Nepostojanje destruktivnosti karakteristi no je za lovce-sakuplja e i neka razvijeni primitivna društva, dok u mnogim drugim primitivnim i civiliziranim društvima dominira destruktivnost a ne miroljubivost.

Još jedna greška na koju želim upozoriti je zanemarivanje duhovnog i religioznog značenja i motivacije stvarno destruktivnih i okrutnih djela. Razmotrimo jedan drastičan primjer, žrtvovanje djece, kao što je to bilo uobičajeno u Canaanu u doba židovskog osvajanja i u Kartagi sve do njenog uništenja u trećem stoljeću p. n. e. Da li su roditelji bili motivirani destruktivnom i okrutnom strahom za ubijanjem svoje djece? To je sigurno nevjerovatno. Priča o Abrahamovom pokušaju da žrtvuje Izaka, priča koja treba govoriti protiv žrtvovanja djece, dirljivo naglašava Abrahamovu ljubav prema Izaku; ipak Abraham se ne dvoumi u svojoj odluci da ubije svog sina. Sasvim je ovdje radi o religioznoj motivaciji koja je jača čak i od ljubavi prema djetetu. U ovjeku u takvoj kulturi sasvim je odan svom religioznom sistemu, on nije okrutan, čak ako i tako izgleda onima izvan tog sistema.

Možda ćemo to bolje shvatiti ako se prisjetimo moderne pojave koja se može usporediti sa žrtvovanjem djece, pojave rata. Uzmimo prvi svjetski rat. Ekonomski interesi zajedno s ambicijom i taštinom vođa i dosta glupih pogrešaka na svim stranama izazvali su rat. Ali kada je jednom buknuo (ili čak i malo prije), postao je »religijski« fenomen. Država, nacija, nacionalna zastava, postali su idoli i obje strane dobrovoljno žrtvovala svoju djecu za njih. Veliki postotak mladih engleskih i njemačkih viših klasa, koje su bile odgovorne za rat, poginuo je u prvim danima borbe. Sigurno je da su ih njihovi roditelji voljeli. Ipak, njihova ljubav, naročito onih koji su najdublje vjerovali u tradicionalna shvaćanja, nije ih pokolebala u slanju njihove djece u smrt, niti su se mladi koji su išli u smrt dvoumili. Injenica da kod žrtvovanja djece otac sam ubija dijete dok u slučaju rata svaka strana prema dogovoru ubija djecu druge strane, nije od važnosti. U slučaju rata, oni koji su odgovorni znaju što će se dogoditi, ali je ipak moć idola jača od moći ljubavi prema vlastitoj djeci.

Jedna pojava koja se često citira kao dokaz ovjekove urođene destruktivnosti je kanibalizam. Branitelji teze o ovjekovoj urođenoj destruktivnosti mnogo su važnosti pridali pronalascima koji govore da je možda čak i najprimitivniji ovjek, Pekinški ovjek (oko 500.000 godina p. n. e.), bio ljudožder.

Koje su to injenice koje govore o tome?

U Choukoutienu pronađeni su dijelovi etrdeset lubanja, za koje se smatra da pripadaju najprimitivnijem poznatom ovjeku, Pekinškom ovjeku. Nikakve druge kosti nisu nađene. Lubanje su na donjem dijelu bile oštećene što navodi na pretpostavku da je

mozak bio izvađen. Daljnji zaključak bio je da je mozak bio poručen, a prema tome pronalasci iz Choukoutiena dokazuju da je najraniji poznati ovjek bio ljudožder.

Dakako, ni jedan od ovih zaključaka nije dokazan. Ne znamo niti tko je ubio ljude koje su lubanje pronađene, zašto, ni da li je to bila iznimka ili tipičan slučaj. Mumford (1967) je uvjerljivo naglasio, kao i K. J. Narr (1961), da su ta nagaćanja puste spekulacije. Kakve god bile injenice o Pekinškom ovjeku, kasnija raširenost kanibalizma, kao što Mumford kaže, naročito u Africi i Novoj Gvineji, ne može se smatrati dokazom kanibalizma kod ovjeka u ranijem stadiju. (To je isti problem koji smo našli u injenici da je većina primitivnih ljudi manje destruktivna od razvijenih i, usput rečeno, ima napredniji oblik religije od razvijenijih primitivnih naroda [K. J. Narr, 1961]).

Među mnogim nagaćanjima o značenju izvađenog mozga kod Pekinškog ovjeka jedno zaslužuje posebnu pažnju, a to je pretpostavka da se ovdje radi o ceremonijalnom djelu u kojem se mozak nije jeo radi zadovoljavanja gladi već kao sveta hrana. A. C. Blanc u svom proučavanju ideologija kod ranog ovjeka ukazuje, kao i ranije spomenuti autori, da ne znamo gotovo ništa o religioznim idejama Pekinškog ovjeka, ali da ga možemo smatrati prvim ovjekom koji je prakticirao ceremonijalni kanibalizam. (A. C. Blanc, 1961).⁴² Blanc govori o mogućoj vezi između pronađenih lubanja u Choukoutienu i pronalaska neandertalnih lubanja na Monte Circeo kod kojih je također bio oštećen donji dio lubanje da bi se izvadilo mozak. On vjeruje da postoji dovoljno dokaza da se radi o ceremonijalnom djelu. Blanc ukazuje da su ta oštećenja identična s onima koja izazivaju lovci na glave s Bornea i Melanezije, gdje lov na glave ovdje ima ceremonijalno značenje. Zanimljivo je da ta plemena, kao što kaže Blanc, nisu naročito krvožedna ili agresivna i imaju dosta visok moral. (A. C. Blanc, 1961).

Svi ti podaci navode na zaključak da naše znanje o kanibalizmu Pekinškog ovjeka nije ništa više od plauzibilnih konstrukcija koje, ako su istinite, znače najvjerojatnije da se radi o ceremonijalnoj pojavi, sasvim drugačijoj od većine destruktivnog i neceremonijalnog kanibalizma u Africi, Južnoj Americi i Novoj Gvineji. (M. R. Davie, 1929). O rijetkosti *prehistorijskog* kanibalizma jasno govori i injenica da je E. Vollhard u svojoj monografiji *Kannibalismus* rekao da još ne postoje valjani dokazi o postojanju kanibalizma i da je promijenio mišljenje tek 1942.

kada mu je Blanc pokazao dokaze o Monte Circeo lubanji. (Z- vještava A. C. Blanc, 1961).

U lovu na glave, kao i u ritualisti kom kanibalizmu, nailazimo na ceremonijalne motive. U kojoj se mjeri lov na glave mijenja iz ceremonije, koja ima religiozno značenje, u ponašanje izazvano sadizmom i destruktivnošću, zaslužuje mnogo više pažnje nego što je do sada tome problemu bilo posvećeno. Mučenje, na primjer, mnogo rjeđe ima ceremonijalno značenje, već je ono već i izraz sadističkih impulsa, bilo da se pojavljuje kod primitivnog plemena ili današnje gomile spremne na linčovanje.

Razumijevanje svih tih pojava destruktivnosti i okrutnosti zahtijeva razmatranje religiozne motivacije koja je moguća i vjerojatnija od destruktivne i okrutne. Ali ta razlika nailazi na slabo razumijevanje u kulturi koja je malo svjesna intenziteta težnji za nepragmatičnim, nematerijalnim ciljevima i snage spiritualne i moralne motivacije.

Međutim, čak i kada bi bolje razumijevanje mnogih slučajeva destruktivnog i okrutnog ponašanja smanjilo u stalnost destruktivnosti kao psihičkih *motivacija*, ostaje činjenica da postoji dovoljno slučajeva koji govore u prilog tome da je uvijek, suprotno gotovo svim sisavcima, jedini primat koji osjeća intenzivno zadovoljstvo pri ubijanju i mučenju. Vjerujem da sam u ovom poglavlju pokazao da takva destruktivnost nije ni prirodna, niti je dio »ljudske prirode«, te da nije zajednička svim ljudima. O pitanju koji su drugi i specifično ljudski uvjeti odgovorni za ovu potencijalnu opakost u uvijek govoreći, a nadam se i djelomično dati odgovor na nj, u slijedećim poglavljima.

BILJEŠKE UZ OSVO POGLAVLJE

1. Kod VVashburna i Lancastera (1968) postoji mnoštvo materijala o svim aspektima života lovca. Usp. također Š. L. Washburn i V. Avis (1958).
2. Masovni pokolj francuskih Communarda 1871. godine od pobjedonosne vojske Thiersa drastičan je primjer.
3. Usp. autore koje je citirao Mahringer. Sličan obred može se naći kod Navajo Indijanaca; usp. R. Underhill (1953).
4. Laughlinova zapažanja daju punu podršku jednoj od Lewis Mumfordovih glavnih teza koja se odnosi na ulogu oružja u evoluciji ovjeka.
5. Danas, kada je gotovo sve proizvedeno strojevima, vidimo malo zadovoljstva u vještini, osim, možda, zadovoljstva koje ljudi doživljavaju u slobodnim aktivnostima kao što je drvodjelstvo, ili u divljenju prosječno ovjeka kad promatra kovača ili tkalca kako

radi svoj posao; možda se ne divimo violinistu samo zbog ljepote muzike koju proizvodi već i zbog vještine koju pokazuje. U kulturi rama u kojima se već ina proizvodnje izvodi rukama i temelji na vještini, sasvim je jasno da se u poslu uživa radi vještine koju on zahtijeva, i u mjeri u kojoj je ta vještina dio posla. Smatrati zadovoljstvo u lovu zadovoljstvom u ubijanju, a ne u vještini, inkativno je za osobu našeg vremena za koju je važan jedino *rezultat* truda, u ovom slučaju ubijanje, a ne samo proces.

6. To je u izvjesnoj mjeri drugačije u ratovima kao što je vijetnamski, u kojem se »domaći« neprijatelj ne doživljava kao ljudsko biće. Usp. str. 128.
7. Usp. također G. P. Murdock (1968).
8. Isto gledište izrazio je paleoantropolog Helmuth de Terra (li no saopćenje).
9. Usp. radi slikovitog opisa ove općenite pojave Turnbullov prikaz društvenog života primitivne afričke lovačke zajednice Mbutu Pigmejaca (C. M. Turnbull, 1965).
10. Service je proučavao slijedeća društva: Eskime, algonhijanske i atabašanske lovce Kanade, Shoshone iz Great Basina, Indijance iz Ognjene Zemlje, Australce, Semange s Malajskog poluotoka i otočane Andamana.
11. Peter Freuchen (1961).
12. M. J. Meggitt (1966), kojeg je citirao E. R. Service (1966), došao je do gotovo istog zaključka o australskim starješinama. Usp. također distinkciju koju pravi E. Fromm (1914) između razumne i nerazumne vlasti.
13. R. B. Lee (»Odočuju žive lovci: Ili kako preživjeti na malim izvorima hrane«) također dovodi u pitanje pretpostavku da je život lovaca sakupljača općenito nesiguran: »Nedavni podaci o lovcima sakupljača imaju pokazuju radikalno drugačiju sliku.« (R. B. Lee i I. DeVore, 1968).
14. Slično gledište izrazio je i S. Piggott koji piše: »Poznati arheolozi katkada nisu uvidjeli da je pogrešno ocjenjivati prehistorijske zajednice s obzirom na materijalnu kulturu koju su ostavili: Oni nisu je i kao što je 'izopaćen', koje upotrebljavaju da bi, na primjer, označilo ili pretpostavljeno mjesto u tipološkoj seriji lonaca, prenose si emotivnim, ali i moralnim oznakama na stvaraoce tih posuda; ljude sa siromašnim i nerazvijenim lončarstvom karakteriziraju kao »siromašne«, iako se, možda, njihovo siromaštvo sastoji samo u tome što nisu arheolozima pružili njihov najmiliji predmet.« (S. Piggott, 1960).
15. Usp. Q. Wright (1965).
16. Ne u ovdje govoriti o starijim autorima kao što su W. J. Perry (1917, 1923, 1923a) i G. E. Smith (1924, 1924a) jer su ih moderni istraživači obično zanemarivali, a zahtijevalo bi previše mjesta da govorim o vrijednosti njihovih doprinosa.
17. D. C. Rapaport u svom uvodu u Turney-Highevu knjigu (H. H. Turney-High, 1971) citira najeminentnijeg historičara rata, Hansa Delbrička, koji je pronašao »da je Jedini ispravan detalj u Herodotovoj rekonstrukciji maratonske bitke bio identitet pobjednika i pobijeđenih«.

18. Usp. tako er S. Andreskog (1964), koji zauzima gledište sli no onom u ovoj knjizi i onom drugih pisaca spomenutih u tekstu. On citira veoma interesantnu tvrdnju kineskog filozofa Han Fei-tzua, iz oko petog stoljeća p. n. e.: »Ljudi davnine nisu obrađivali zemlju, jer im je voće i bilje bilo dovoljno za hranu. Niti su žene prele, jer im je krznop tica i životinja bilo dovoljno za odje u. I bez rada bilo je dovoljno svega za život, ljudi je bilo malo a zaliha dovoljno, pa se ljudi nisu sva ali. Tako nisu postojale niti velike nagrade niti velike kazne, ve su ljudi sami upravljali. Ali danas ljudi ne smatraju obitelj s pet članova velikom, a svako dijete opet ima petero djece i prije djedove smrti može biti dvadeset i pet unu adi. To dovodi do toga da ima mnogo ljudi a malo zaliha, pa uvijek mora mnogo raditi a uzvraeno mu je veoma malo. Tako dolazi do sva e me u ljudima, i, iako se nagrade udvostru uju a kazne nagomilavaju, ne može se izbje i metež.« (Citata iz J. J. L. Duyvendaka, 1928).
19. U ovoj analizi uglavnom slijedim V. G. Childea (1936), G. Clarka (1969), S. Colea (1967), J. Mellaarta (1967) i G. Smollovo razmatranje Childeovog gledišta (1952). Tako er mi je od velike koristi bio Mumfordov pristup ovoj temi (1961, 1967).
20. To ne zna i da su svi lovci bili nomadi, a da su poljoprivrednici ostajali na jednom mjestu. Childe spominje nekoliko iznimaka.
21. Childea su kritizirali da nije posvetio dovoljno pažnje složenosti neolitskog razvoja kada je govorio o »neolitskoj revoluciji«. Dok je ova kritika opravdana, istovremeno se ne smije zaboraviti, da je ta promjena u ovjekovu na inu proizvodnje tako temeljita, da izgleda, da rije revolucija ima svoje mjesto. Usporedi Mumfordove primjedbe koje ukazuju na to da stavljanje poljoprivrednog napretka izme u 9000. i 7000. g. p. n. e. nije sasvim opravdano s obzirom na injenicu da se ovdje radi o postupnom procesu koji se odvija u nekoliko stadija, možda pet ili šest, kroz mnogo dulji vremenski period. (L. Mumford, 1967). On izri ito citira O. Amesa (1939) i E. Andersona (1952). Preporu am Mumfordovu analizu neolitske kulture svakome koga zanima detaljniji i temeljitiji prikaz.
22. Childe proširuje ovu temu jednom veoma zanimljivom tvrdnjom: »Komad gline bio je u potpunosti plasti an; uvijek ga je mogao mijenjati kako je htio. Kod izrade oru a iz kamena ili kosti bio je uvijek ograni en prvobitnim oblikom i veli inom materijala; samo je od njega mogao oduzeti komadi e. Takva ograni enja ne postoje kod rada s glinom. Komad gline može oblikovati kako želi; može stalno dodavati više i više bez bojazni da e se raspasti. Razmišljaju i o 'stvaranju', slobodna aktivnost lon ara u 'stvaranju forme gdje je prije nije bilo', neprestano se obra o ovjekovoj misli; usporedbe iz Biblije, o lon arskom zanatu, ilustriraju ovu ideju.« (V. G. Childe, 1936).
23. Najdetaljniji prikaz Catal Huyuka daje antropolog koji je rukovodio iskopavanjima, J. Mellaart (1967).
24. U slijede em u povremeno upotrebljavati pojam »matricentri an« umjesto matrijarhalni, jer ovaj posljednji implicira da su žene vladale muškarcima, što je, izgleda, bilo istina u nekim slu ajevima — na primjer, prema Mellaartu, u Hacilaru — ali vjerojatno ne u Catal Huyuku, gdje je žena (majka) o ito imala dominantnu ulogu, ali ne dominiraju u.
25. Usp. L. Mumfordovo (1967) isticanje važnosti seksualnog elementa kod mnogih ženskih figura; on je sasvim sigurno u pravu kad to naglašava. Izgleda da taj seksualni element nije postojao samo u anatolskoj neolitskoj kulturi. Zahtijeva li isticanje seksualnosti kod drugih neolitskih kultura da modificiramo ili izmijenimo ideju da su sve neolitske kulture bile matrijarhalne, otvoreno je pitanje koje traži daljnja ispitivanja.
26. Matrijarhalna društva više su prou avali sovjetski znanstvenici nego njihovi kolege na Zapadu. Razlog tome je, moramo pretpostaviti, da je Engels (1891) bio veoma impresioniran Bachofenovim (1967; prvi puta izdani 1861) i Morganovim (1870) pronalascima. Usp. Z. A. Abramovu (1967), koja govori o majci-boginji u njenoj dvostrukoj ulozi gospodarice doma i ognjišta i samostalne gospodarice životinja, naro ito divlja i. Vidi tako er A. P. Okladnikova (1972), sovjetskog antropologa koji ukazuje na vezu izme u matrijarhata i kulta smrti. Usp., nadalje, A. Marshackovu (1972) zanimljivu diskusiju o paleolitskim boginjama; on dovodi boginje u vezu s Mjesecom i lunarnim kalendarom.
27. Usp. tako er E. Fromm (1934, 1970e).
28. Treba samo usput napomenuti da u mnogim visokorazvijenim društvima, kao što je bilo feudalno društvo u srednjem vijeku, članovi udruženja jednog zanimanja — kao što je ceh — nisu težili pove anju materijalne dobiti, ve zadovoljavanju potreba tradicionalnog životnog standarda. ak i svijest o tome da su članovi društvenih klasa iznad njih imali na raspolaganju više nije izazivala u njima pohlepu za ovaj višak potrošnje. Bili su zadovoljni tokom života pa za njih ve a potrošnja nije bila poželjna. Isto vrijedi i za seljake. Razlog njihovih pobuna u šesnaestom stolje u nije bila želja da troše isto onoliko koliko i staleži iznad njih, ve su htjeli osnovu za dostojanstvenu ljudsku egzistenciju, i tražili ispunjenje tradicionalnih obaveza koje su zemljovlasnici imali prema njima.
29. Ovo je Childeov pojam (1936), a Mumford kritizira njegovu upotrebu (1967).
30. Childe sugerira da je, kada se pojavila potreba za više zemlje, starije naseljenike trebalo ili odstraniti, ili zamijeniti, ili je njima dominirala grupa koja je zauzela njihov teritorij, te da se neka vrst ratovanja morala voditi prije nego je urbana revolucija bila u potpunosti završena. Ali on priznaje da se to ne može ustvrditi arheološkim dokazima. On stoga zauzima stav da se u razdoblju prije urbane revolucije, poslije 6000. godine p. n. e., »mora prihvatiti ratovanje, iako u malim razmjerima i u mahovitom i isprekidanom obliku«. (V. G. Childe, 1936). U svakom slu aju, sve do razvoja grada-države s njegovim kraljevima i hijerarhijom, krvavi osvajači ratovi nisu bili permanentna institucija.
31. O ovom stavalištu govorit emo podrobnije u jedanaestom poglavlju.

32. To je više nego slučajnost; ono proizlazi iz naše zajedničke osnovne pozicije, naglašavanja fundamentalne razlike između u onog što je u službi života i onoga što guši život.
33. Želim izraziti svoju zahvalnost preminulom Ralphu Lintonu, s kojim sam na Sveučilištu Yale, 1948. i 1949. godine, držao seminar o karakternosti strukturi primitivnih društava, za ono što sam kroz te seminare i kroz mnoge razgovore od njega naučio. Također želim izraziti zahvalnost Georgu P. Murdocku, koji je sudjelovao u tim seminarima, za njegov poticaj iako su naša shvaćanja ostala veoma različita.
34. Zuni, Dobu, Kuvakiuti.
35. Arapeš, Grenlandski Eskimi, Bachiga, Ifugao, Kuvakiuti, Manus, Irokezi, Ojibwa, Samoanci, Zuffi, Bathonga, Dakota, Maori.
36. Tasmanijanci, Aranda, Samoanci, Semangi, Todase, Kozaci, Ainui, Polarni Eskimi, Haida, Crow, Irokezi, Hopi, Azteki, Inka, Witotosi, Nama Hottentoti i Ganda. (U ovom kontekstu nisam razmatrao njegov opis Azteka i Inka jer su to bila visoko razvijena i složena društva pa prema tome ne bi bila prikladna za ovakvo kratko ispitivanje.)
37. Mbutu.
38. R. Benedict i M. Mead su obadvojice opisale Zuffi i Kwakiuti; M. Mead i G. P. Murdock su oboje opisali Irokeze i Samoance; oni su ovdje razmatrani samo jednom. Me u primitivnim lovcima koje je opisao E. R. Service (1966), ovdje su razmatrani Semangi, Eskimi i Australci. Semangi i Eskimi spadaju u sistem A, Australci u B. Hopi nisam klasificirao jer je struktura njihovog sistema takva da ne dozvoljavaju klasifikaciju. Oni posjeduju mnoga obilježja koja bi ih stavila u sistem A, ali njihova agresivnost kazuje da bi oni mogli pripadati sistemu B (Usp. D. Eggan, 1943.)
39. Ovo pretjerano naglašavanje seksa kod ljudi koji inače ne znaju uživati može se primijetiti u današnjem zapadnom društvu me u »swingerima«, koji prakticiraju grupni seks, a kojima je krajnje dosadno i nesretni su, i običajnim ljudima koji se drže seksualnog zadovoljstva kao jedine promjene od stalne dosade i usamljenosti. To se, možda, mnogo ne razlikuje od onih dijelova potrošačkog društva, uključujući i mnoge mlade generacije, za koje je seksualna potrošnja oslobodila od restrikcija i za koje je seks (kao i droga) jedino oslobodila od inače dosadnog i potištenog mentalnog stanja.
40. S. Palmer (1955) je ispitivao agresivnost među primitivnim narodima proučavanjem u estalosti umorstva i samoubojstva kod trideset nepismenih društava. Svrstao je umorstva i samoubojstva u destruktivna djela i usporedio njihovu u estalost kod ovih trideset društava. Među onima koje je proučavao, bila je jedna grupa s veoma niskim indeksom destruktivnosti (0—5); u ovoj grupi nalazi se osam kultura. Kod jedne je grupe postojao srednji stupanj destruktivnosti (6—15); u ovoj grupi nalazi se etnaest društava. Jedna je grupa imala veoma visoki stupanj destruktivnosti (16—24); u ovoj grupi nalazi se osamnaest kultura. Ako zbrojimo nisku i srednju agresivnost, dobijemo dvadeset i dvije kulture s niskim i srednjim stupnjem agresivnosti, nasuprot osam-

naest s visokim stupnjem agresivnosti. Iako je ovaj postotak među osam agresivnih društava viši od onog do kojeg sam došao ja u mom ispitivanju trideset primitivnih kultura, ipak Palmerovo ispitivanje ne potvrđuje tezu o ekstremnoj agresivnosti primitivnih naroda.

41. M. R. Davie (1929), na primjer, iznosi mnoštvo materijala o primitivnoj destruktivnosti i mučenju. Usp. također Q. Wrighta (1965) o ratovanju u civilizaciji.
42. Blanc ukazuje na dionizijske misterije stare Grčke i piše: »Iako na to, možda nije beznačajno primijetiti da sv. Pavao u svojoj poslanici Korinćanima naglašava s naročitom žestinom motiv stvarne prisutnosti Kristove krvi i tijela u euharistijskom ritualu, koji je bio važan u širenju i prihvatanju kršćanstva i njegovog glavnog rituala u Grčkoj, gdje je tradicija dionizijskog simbola tog rituala bila naročito vrsta i intenzivno se doživljavala.« (A. C. Blanc, 1961).